

આવૃત્તિ પહેલી : ૧૬૩૧ પ્રત ૧૫૦૦
 આવૃત્તિ બીજી : માર્ચ '૪૭ પ્રત ૧૬૫૦
 આવૃત્તિ ત્રીજી : જાન્યુ. '૩૬ પ્રત ૧૨૦૦
 આવૃત્તિ ચોથી : માર્ચ '૪૭ પ્રત ૭૫૦

કિંમત
 ૩-૦-૦

મુદ્રક : પ્રકાશક : સુનિલાસ માણેશ્વર રવાણી
 કિશ્કિત સાહિત્ય મુદ્રણાલય, મોટા અમિતિયા

એક અજ્ઞાત તપસ્વીને
[૨૧. ચમનસાગર વૈશ્ણવ]

આભાર

સાહિત્ય-સોનાગજોમા જોમની કસોટી પાકી છે, એવું મું. રામનાગપ્પાજીએ આ પુસ્તકને પોતાની કસોટીએ કરી દેવાની કૃપા કરી તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની રચનામાં નિરંતર સદાપ આપનાર સાહુચરિત ચમનલાલ વૈષ્ણવનો ઉપકાર માનું છું

ખીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનો અમ વેદનાર 'જ્યારે સાહિત્ય સર્વ'ના સચાલકોનો હું આભારી છું

રામનારાયણ ના. પાટક

★

નિવેદન

ત્રણ આવૃત્તિઓને જુગરાતે જો પ્રેમળી સત્કારી છે તે માટે અમે વાંચકજનના આભારી છીએ આ ત્રીજી આવૃત્તિને પણ જુગરાત જો જ ઉમંગલ થી જીવે એવી ઉમેદ રાખીએ છીએ

દેશનું વાનાવગમ્ય જોડે નવા પદ્ધતિમયી પરાંર રમ રમું છે. આ વર્તમાન ઝૂંડાંડેલા વાતાવરણ પ્રવાહ આપણને આપણી નજર સુમે લાંબક થાય જે પચાસ વર્ષ પછીની લેખકની કાવ્ય કાવ્ય વહેલી રૂબરૂ નિ પામશે લેખકની આ જાણી સિદ્ધિ નથી.

આવી કૃતિ જુગરાતને આપવા બદલ અમે લેખકના આભારી છીએ.

પ્રમીલક

ઉપોદ્ધાત

ઝમ્મુ વાર્તા માટે લખવાનું સ્વીકારું છું તે આ વાર્તાની માત્ર અપૂર્વતાને કારણે નહિ, પણ તેના લેખક સાથેના સંબંધને લીધે. એ સંબંધમાં પણ અને એ એક ન્યાતના, એક કુટુંબના, એક ગોત્રના, એક ગામના છીએ તેને લીધે.

એક વાર અકસ્માત એક કેસમાં સાહેદી માટે જવાનું હતું, એાવિંતું સંજાણું કે મને સાહેદીમાંથી કમી થયો ! કારણ એ કે રામનારાયણ તો બારડોલીની લડતમાં ગયેલ છે અને હવે સાહેદીમાં આવી ચકશે નહિ ! ખરી રીતે એ રામનારાયણ હું નહિ પણ આ વાર્તાના લેખક રામનારાયણ નાગદાસ પાદક હતા. કોઈ વાર રરતે જતો હોઈ અને કોઈ અભિનંદન આપે: " 'કુમાર'માં તમારો લેખ કલેા સારો આવ્યો હતો !" કોઈ વાર કોઈ એાવિંતું પૂછે: "આક્રિકાથી ક્યારે પાછા આવ્યા ?"

સૌથી મોટા મોટાઓ તો હમણાં રવો. હું ગયા એાટોત્ર માસમાં જોલની સળ પૂરી કરી બહાર નીકળ્યો તે ખજી લોડે લ રિવરે. આ રામનારાયણ ના. પાદક જોલમાં ગયા. વર્તમાન

પત્રોવાળા, જેમને હદી લખવાની વસ્તુની ખોટ પડતી જ નથી, તેમણે એક અચળ લખ્યું: રામનારાયણ વિધનાથ પાલક, ગુજરાત વેદાપીઠના માણ અધ્યાપક, 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી, જેઓ દમણમાં જ જોઈમાંતી છૂટ્યા છે, તેઓને વગેરે વગેરે. ખીજા વાંકે દેશમાં જવાનું કોઈએ માન તો ન આપ્યું, પણ હું છૂટ્યો તે પ્રસંગ ઉપર જે જે મિત્રો મને પત્ર લખવાના દતા તેમણે બધાંએ લખવાનું માંડી વાળ્યું! સાહેબી આપવામાંથી બચી જઈ, 'કુમાર'ના મુંદર લેખોના કર્તૃત્વનું માન મળે, આક્રિષ્ટતા ઝનઝવનો આરોપ થાય તેમાં તો કોઈ ખાસ નુકસાન ન હતું, પણ મિત્રોના પત્રો, તે પણ ખાસ કરીને જેલમાંથી છૂટ્યાના અધિન દનપત્રો અને રાજવાનો પ્રસંગ જતો રહે તો આ અગ્રેજી ગભરાઈ નાગટપાવના કામદાર ન નપણુમાં જોખેલા તે બધા બધાં જાય ના! મને પહેલું તે વખતે લાગ્યું કે અમે જે જુદી બંધિત્યો છીએ તે આ વાચનારી આલમને પ્રસ્તિદ્ધ રીતે જનારી ચક્રું નો મારુ. જોટલામાં પુસ્તક માટે લખવાનું આમંત્રણ મળ્યું. તે તરુત સ્વીકારી લીધું. એક જ પુસ્તકમાં જાને જુદાં જુદાં નામો આવે તો કહે પછી આ 'ભૂવજૂલેશ' ન થાય!

અને આ વાર્તાનો પરિચય કરાવતાં, વાર્તાના શુરોને ઘીધે પણ મને હવે જ દાય છે. આ વર્તી અનેક દષ્ટિએ અપૂર્વ છે. આરી વાર્તા આપણા સાહિત્યમાં તો પહેલી જ છે. અલગ, જન માનવરૂતિનો ઉપદાસ કરવા, તે રૂતિનું વિમુક્ત સ્વરૂપ અત્યારે સ્વયં ન હોવ મારે, દુરના અવિધ્યમાં તેનું કક્ષીતે તેના ઉદ્દાસની વાર્તા લખાઈ છે, પણ આ વાર્તા તેથી મિલ્લ પ્રકારની છે.

આ વાર્તા એક આદર્સ સમાજની કલ્પનાની છે. ઈંગ્લેન્ડનાં સાહિત્યમાં યુરોપિયની કલ્પના છે, પણ યુરોપિયા અત્યારે

અવ્યવહારના અર્થમાં કાલ્પનિક ગણાય છે, તેવી આ વાર્તા નથી. આ વાર્તા પ્રમાણે સમાજરચના વ્યવહારમાં શક્ય છે એવો તેના લેખકનો હાવો છે, અને એવું તેનું નિરૂપણ છે.

આવી વાર્તા સફળ થવા લેખકમાં બે મુદ્દો આવશ્યક છે: એક પોતાના આદર્શમાં શ્રદ્ધા અને તે સાથે આદર્શને કલ્પનાથી મૂર્ત કરવાની શક્તિ આ લેખકે આ બન્ને મુદ્દો બનાવ્યા છે. દ્વિતીયા, અપ્રમાણિકતા, અન્યાય, કુટિલતા, કાવાગવા, ગોપન વગેરે જે કેટલીક વસ્તુઓ રાજ્યપ્રકરણમાં અપરિહાર્ય બણાતી આતી છે, તેનાથી રાજ્યપ્રકરણને શુદ્ધ ગણવાનો મગ્ય આવી ગયો છે એમ ધણું હાવના આગરણ વિચારકો માને છે અને કર્તાને પણ તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે એ શ્રદ્ધા નાનામાં નાની ખામતમાં પ્રતીત થાય છે. અને એ આદર્શને મૂર્ત કરવાની શક્તિ પણ લેખકે એવી સારી બતાવી છે કે આ સમાજની કેટલીક વ્યક્તિઓ આપણી આખી આગળ જીવતી હરતી-હરતી આપણને દેખાય છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે વાર્તાકારની શ્રદ્ધાનું પ્રત્યક્ષાન મુખ્યત્વે પૂજ્ય ગાંધીજી છે, એમ જ હોય તેમાં નવાઈ નથી. વાર્તાકારે ગાંધીજીના ધ્યેયને પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કરેલું છે. તેમણે કલ્પેલા સમાજના આતરણાસનમાં જ માત્ર નહિ પણ પરગણ્ડો સાદેના સંબંધમાં પણ અદ્વિતીય સર્વોપરી સ્થાન આપ્યું છે. મિલકત સબંધી ધોરણ, કુટુંબાનાની વ્યવસ્થા જેવા વિષયોમાં લેખક ઉપર રહ્યાન સોવિયેટ સમાજવ્યવસ્થાની અસર મર્મ હો. એમ જણાય છે. એમ હોય તો પણ આ વિચારો ગાંધીજીના વિચારો સાથે સુમંગલ છે, એમાંના કેટલાક વિચારોનું ગાંધીજીનાં લખાણોમાં સ્થાન પણ થયેલું છે. પણ બહોળા વેપાર, વિમાનોમાં વ્યવહાર વગેરેનાં ચિત્રોમાં ગાંધીજી કરતાં સોવિયેટ આદર્શની વંશરે અસર હશે તેમ છતાં કનીં છેવટે

તો ગાંધીજીના અદર્શને જ સ્થાપે છે. પુસ્તકના અંતના ભાગમાં હરત મત્રવાદના બેઠાટની વિરુદ્ધ બોલે છે અને કહે છે કે “ત્યાં સુધી દારખાનાં હરતી ધરાવે છે ત્યાં સુધી મળુરોને ખરી સ્વતંત્રતા મળી છે એમ મારું મન કબૂલ કરતું નથી.” અતઃ ‘દિંદ સ્વારાજ્ય’નું મતબ્બ છે.

આવા આદર્શ સમાજના ચિત્રણમાં, વ્યક્તિની સ્વાર્થવૃત્તિ અને ખીજ કેટલીક અધમ વૃત્તિઓ કઈ રીતે યમી જઈને આ આદર્શ સમાજ સક્રમ બન્યો એ પ્રશ્ન સ્વભાવિક રીતે યાય પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે લેખકનો દેવ આદર્શ સમાજ દેખાડવાનો જ છે, તે ધ્યેયે પહોંચવાનો સક્રાંતિકાળ જનાવનાનો નથી. એ બધી અધમ વૃત્તિઓનો વિચાર કરતાં, આપણે સમાજ અશક્ય લાગે એ છુદો પ્રશ્ન છે, પણ તેને આ વાર્તાના મૂળ ઉદ્દેશ સાથે સંબંધ નથી અપ્રગત, વાર્તાલેખકનું એટલું વકતવ્ય છે જ કે સમાજને આ ધારણે ધરીએ તો વ્યક્તિની અધમ વૃત્તિઓ પછી શું જ ન પામે. આવી માન્યતામાં માનવ-સ્વભાવની કેટલીક સંકુલતા, વિરૂપના વિકાસીતા, કુટિલતા અને હડિવાઈ પાન બહાર જાય છે એમ કહી શકાય. પણ તેનો જવાબ એ છે કે એ બધી દીનતા ગમે તેટલી સાચી હોય, તો પણ તે આ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પ્રમતિ ન કરવાને પૂરતું કાગલુ નથી, અને એ ગધાનો જો કહી કમો ક્રિપ્ત હોય તો તે આ શ્રદ્ધા ઉપર જ નિર્ભર છે છતાં કહેવું જોઈએ કે મનુષ્યસ્વભાવની દીનતાનો લેખકને જોડો પરિચય છે, પણ તે આ વૈત્સાદ અને શ્રદ્ધાના ચિત્રમાં જોડાય નથી.

લેખકનું નિષ્ણાપીઠ અને છાત્રાલયનુ ચિત્ર વધારે ગાંઠ રજે દારણું છે. લેખકનો દેખણીકાર તરીકેનો અનુભવ અને આદર્શ તેમાં સુદેખ પ્રતીત યાય છે. અન્યત્ર કરતાં વિગેય મનુષ્યસ્વભાવનું

વૈચિત્ર્ય તેઓ આ કિશોર અને મુરદાના વિષમમાં બનારી શક્યા છે. વિશેષ શું ? એમનું હાત્યાલયચિત્ર ગમે તેવી મોટી ઉમંગના માણસને પણ બેખડી પોતાના હૃદયનગમાં ફરી મદસાને તેવું છે. તેમનાં પાત્રોની પેઠે તેમના ચિત્રની રેખાએ રેખામાં તાણું જીવન તરવરી રહ્યું છે.

અને તેમના વિદ્યાપીઠમાં જેતાજીવીવાળું જીવન છે તે જ તેમની આખી વાર્તામાં પણ છે, તેમની આખી વાર્તાનાં મુખ્ય કાયકર્ત્તા પાત્રો વિદ્યાપીઠના મુખ્ય જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. લેખકની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં રાજ્યવ્યવસ્થાની કે એવી કાંઈ દૃષ્ટિએ આપણે મતભેદ હોય છતાં તેમની વાર્તાના રસમાં એ મતભેદ ક્યાઈ પણ અતરાયજૂત થતો નથી. આખી વાર્તાનું વાનાવરણ મુવાનોને શુદ્ધ અગ્નિ આનંદ, ઉત્સાહ, શક્તિ, કાર્યપ્રગતિના મહાન આદોષને ઉલ્લસા કરે છે, વાર્તાની ગરબાતમાં વાપતી-ફૂટતી આક્રમક દોરે મોટામાથી જીવનતા જીવે ત્યાંથી વાર્તાને અત્યંત વિજયી દિલીઓનું વિમાન પાછું આફ્રિકાથી ફિંદ તરફ આવવા સૂચના તેજ ઝીલવા જિંમે ચડે ત્યાં સુધી સતત જીવનનો જિમગતો આનંદ પયરાયેલો છે બધા પાત્રો જીવાન સ્વાનંદ મેદવવાના એક જ ઉદ્દેશથી ગ્રેસપેશા છતાં સ્પષ્ટ રીતે જિનન સ્વભાવવાળા છે. ઉમારી, જરા પણ અનાથ ન મહન કરી શકે તેવો તીખો, દર્દનશીલો, બહાદુર, પ્રજાવગ્દાળી અને વ્યવસ્થા-કુશલ છે. તેને ઉશ્કરાતા વાર નથી લાગતી. રસિયાના ઝાગના જીવમે તંબેલ બોલશેવિદ પરિવર્તકારો પણ એટલા જ દિસા પર થળ, તેમ આફ્રિકાના દેશીએ ઉપ નો ત્રાસ જોયેન ઉમરી, દિદનો અહિંસાનો દાખલો જોવા છતાં, અને ફિંદની વિદ્યાપીઠમાં કેળવણી છતાં, અહિંસક થઈ શકતો નથી તેવું વર્તન પડેયેથી છેલ્લે સુધી એક સરખું સ્વાભાવિક છે, તેને સાચા આપનાર

કૃષ્ણામ્મા લેખકનું લાક્ષણિક નિર્માણ ગણાવું જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યનાં લાક્ષણિક સ્ત્રી-પાત્રોની દરોળમાં તે બેસી શકે તેવી છે. નવું કરવાની શક્તિ. નીકર સ્વભાવ. રૂઢિથી કેવળ અસ્પૃશ્યપણું, તરતજુદિ, સાહ્યિકતા, ખૌરવ અને તે સર્વ ગુણો સાથે સ્ત્રીની સ્વાભાવિક આકર્ષકતાથી આ પાત્ર મનોહર બનેલું છે. તે મિત્રાળ દિંદમાં કેળવાયેલો, ઉમારી જેવો જ તીખો, દઢ નિશ્ચયી, પણ દિંદના ખમીરનો ચરત પણ એટલો જ આકર્ષક છે. એટલી ઉમરનાં પાત્રોમાં ઉમારીના પિત. હુમેન તરફ વાંચનારને પૂતળ્યભાવ થયા વિના રહેશે નહિ.

બધાં પાત્રો હરજીવાન અને સત્તાશાલી છે. છતાં આખી વાર્તામાં કપાઈ ટાઈના પ્રેમની કે લમની વાન ચની નથી તે જોઈ આ પ્રેમજન્યો સાહિત્યના જમાનામાં ટાઈ વાચકને તરફ લાગશે. ઠંપની તરીકે વાસંતીદેવી અને જિતેન્દ્રનાથુ ખાન બેએ પણ તે તેમના દઢ વ્યક્તિત્વને લીધે, કાંપત્યપ્રેમને લીધે નહિ. લેખકની ગંધીજી માટેની શ્રદ્ધાથી અનુમાન કરી ટાઈ દેડે કે લેખકે ચોખ્ખાલિખાવેલાથી વાર્તામાં આટલા બધા યુવાનો હોવા છતાં લમપ્રેમ આવવા દીધો નથી. પણ તેમ નથી લમ ન કરાવવામાં લેખક પોતાની વાતાની દેવાને અને ચિત્તશાસ્ત્રના નિયમોને વફાદાર રહ્યા છે. જે માનુસનું સમસ્ત મન દેશસ્વાતંત્ર્યના સાહમને માટે તત્રસી રહ્યું હોય તે માણસના ચિત્તમાં કાંપત્યપ્રેમને બહુ અવકાશ હોતો નથી. આવર્જેન્કની મુકિતના ઝગટના યુદ્ધમાં સૌથી વધારે વીચ દર્શવનાર યુવક માઈકલ કોલિન્સ વિશે તેના ચરિત્રકાર લખે છે કે તેને જોનું આકર્ષણ જ નહોતું. એવી વ્યક્તિના સંગમમાં લમ એ આવશ્યક બનાવ નહિ પણ આકર્ષક બનાવ છે અને તેને અવકાશ નહિ આપવામાં લેખકે ઠરો જ કહ્યો હોય દેવ દેરેલો નથી.

આદર્શના નિરૂપણને માટે ઘણેજ વાર્તામાં સંદેહથી ઉપદેશ આપવા પ્રેસી જવાનું પ્રેરણાનું ઘણું પ્રયત્ન હોય છે. વાર્તામાં લેખક કોઈ જગ્યાએ એવા પ્રયત્નને વશ થયેલ નથી. 'કોર્ટલુ' જ નહિ, લેખક એ પ્રયત્નથી બહુ સહેલાઈથી દૂર રહી શક્યા છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમનાં બધાં પાત્રો કાર્મ પર યુવાનો છે. વાર્તાનું કાર્મ એટલા વેગથી આગળ વધે છે કે વાર્તાલેખકને ઉપદેશ આપવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. તેમનાં મતબ્બો પૂરતી રીત વ્યક્ત કરી જનાર છે.

પાત્રો ઉત્સાહી સાહસિક યુવાનો. હતાં કોઈ જગ્યાએ વિવેક, મર્યાદા કે સમતોલપણ. પોતાં નથી એ વાર્તાનો જોવો તેવો શુભ નથી હિમાનો અને કૃષ્ણા દેશ પરદેશમાં બહુ જ કદાપણથી વર્તે છે. હિમારી ઉપરે છૂંટના બૂહો ગોદાયે છે તેમાં પણ લોકના જાનને માટે પૂરતી ચીવટ બતાવે છે. તેની એટલી ચીવટ હતા ખૂનો ઘાય છે તે હિસામક સાધનની આતર-અપૂર્ણતાનું જ નિદર્શન છે. ઉપરે આફ્રિકાને સ્વાગત મળે છે ત્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પગેલી પ્રમુખ ન હોઈ શકે એમ કરી શરત અને કૃષ્ણાગ્રા તે રથાન આફ્રિકાના દેશીને ગાપે છે અને શરત નવા પ્રજાસત્તાકને મદદ કરવા તૃપ્ત વરસ બધાય છે, તેમાં 'કોર્ટલુ' સૌજન્ય તેટલું જ કદાપણ અને દૃઢિચિતા પણ છે.

આખી વાર્તાનું કાર્મ ગ્વાલાવિક રીતે ચાલે છે. રાજ્યપ્રકરણ-શાસની દૃષ્ટિએ કોઈ તેમાં અમુક અસંવેદિતા ગોધી ગફે, પણ આ સાહસિક બુદ્ધિ દ્વંષ મતિદાસમાં નવા જ પ્રયોગ છે, અને રાજ્યપ્રકરણશાસને તેની ટીકા કરવાનો કોઈ ખાસ અનુભવ નથી, વાર્તાને રસની દૃષ્ટિએ જોતા આ વિષયનાં એવા અંતરાય કરે તેમાં કોઈ સ્ખલનો બધાતાં નથી.

હેરો લેખકની મૈત્રી વિશે પણ બે જોડ કહેવા જોઈએ. વાંચનાર જોઈ શકાયે તે આ એક જ વાર્તા લેખકને અત્યાગના નાત મેલી વાર્તાના લેખકોની પકિતમાં અવન્યને ગયાને બેસાડવાને પૂગી છે. વાર્તા જોતાં, તેમણે આક્રિષ્ટના અનુભવનો, તાંના રીતભાવ, પરિસ્થિતિ વગેરેના અભ્યાસનો, આ વાર્તામાં ધરેલ જ સફળ ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની જગ્યા લેખકન અને વાંચકને સીધુ સંપર્ક રીતે કહેનારો જે હં રૂગીનો દંભ કર્યા વિના, તેમ જ કોઈ પણ જગ્યાએ લાગણીજન્ય નિર્ભળતા, જે અત્યાગના સાદિત્વનો મેલ છે તે, જન્યવા વિના તેઓ પ્રથમ લાગણીરળા પાત્રો જીવંતી સમજા છે. વાંચકની અદ્વિતા ઉપરાંત તેમણે સૈદ્ધાંતી લાક્ષણિકતાઓ પણ પોતા મટે અલગ સ્થાન મેળવ્યું છે એમ કહેવાય. લેખક આપજૂને આવી ખીણ પણ કૃતિઓ આપના ગદ્ય એમ કહી શકી આ પુનઃને વાંચનાર વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરું છું.

૧૨ : ૯ : ૮૧

રામનાથયજ્ઞ નિમ્વનાથ પાઠક

અનુક્રમ

ક્રમ	નામ	પાનું
	ઉપોદ્ધાત	૫
૧	ઉમારીનો પત્ર	૩
૨	જિતેન્દ્રનાથ	૭
૩	જોરખપુર	૧૨
૪	ખાન ઝંફરખાન	૨૦
૫	આતરગામ્લીન વિદ્યાપીઠ	૨૬
૬	ઝરતકુમાર	૩૪
૭	ઉમારીની મહો	૪૮
૮	સ્વમાની છોકરી	૪૭
૯	"મારું" નામ ઉમારી નહિ	૪૬
૧૦	હાસલવમાંથી છાદી મુક્યો	૫૦
૧૧	પ્રેમજ માનપિતા	૫૪
૧૨	બેદી મુકાકાત	૫૬
૧૩	હૂપો જામુસ	૬૩
૧૪	માલતી રીમરમાં	૬૬
૧૫	મુખાની કિનારે	૭૩
૧૬	'મદ્રાસી જુવાનો'	૮૩

અકરણ	નામ	પાનું
૧૭	બંડખાર ઝોકરી	૬૩
૧૮	કુમાર-જાગ્રદ્યમાં	૬૯
૧૯	દારકરી તાલીમ	૧૦૪
૨૦	દારકરી જાવણીઓ	૧૦૯
૨૧	" (ચાલુ)	૧૧૫
૨૨	ઈસ્લામી એશિયાની સફર	૧૨૦
૨૩	ઈન્ડિયનો વેપારી	૧૩૧
૨૪	વોરંટ ફટકું	૧૩૫
૨૫	દિંમતે મરદા તો	૧૪૮
૨૬	કાવનું અથવા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની પૂર્વતૈયારી	૧૫૬
૨૭	બળવો ફાટી નીકળ્યો	૧૭૧
૨૮	'ધનાસિંહ'	૧૮૨
૨૯	આ જા દ!	૧૯૩
૩૦	અમર શહીદ	૨૦૪
૩૧	'એને તખ્ત પરથી ફટાવી દીધો'	૨૦૯
૩૨	અગતકુમાર રણમેદાને	૨૧૬
૩૩	અસહકાર	૨૨૨
૩૪	જેમાં અંગ્રેજ સરકાર માદી છાંડે છે	૨૨૮
૩૫	વિજય-મહોત્સવ	૨૩૨

પચાસ વૈષ પંછી

ઉમારીનો પત્ર

અંગ્રેજ સરકારે પોતાના પક્ષીકાળમાં બંધાવેલાં નવા દિલ્લીમાં હિંદી પ્રજાસત્તાકસંઘનું મુખ્ય કાર્યાલય આવેલું છે. પચાસ પચાસ ચોમાસા વરસી જવા છતાં મહાલયોની મજબૂતી કે સુંદરતા બદલા નથી, એનો બાલકો જેવો ને તેવો જ છે.

હરિયાણામાં આડના ટોકરા થમા અને કાર્પાસયના તમામ કારમારીઓ, પોતપોતાના કામમાં મગ્નગૂઝ થઈ ગયા. બરાબર તે જ વખતે વાસંતીદેવીની મોટર ગર્લદારમાં આવીને ઊભી રહી.

વાસંતીદેવી સ્ફૂર્તિથી નીચે જતરી, કાર્પાસયનાં પગથિયાં ચડવા લાગી. એનું વશ અટ્ટાવીસ વર્ષનું હતું. એનું એક્વિયું શરીર વ્યાયામથી કસાયેલું હતું. એણે વારંવાર મહેસા સ્વરૂપવાન શરીરને પોતાના છીલથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું. સાદે પોશાક એના નમસ્કા દેહને અનુરૂપ હતો. વાસંતીદેવીએ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની 'રાજકુમારશપારંગત'ની પદ્ધતિ મેળવી હતી. બાળપણમાં વાસંતીની વીત્ર શુદ્ધિ, કાર્યકુચળતા અને સ્વાભિમાની ખરાબ ઉપર ફિલ્મ દર્શને અધ્યાપોક્ષ કહેતા. "આ વાસંતી ભવિષ્યમાં ચાંદમીમી અને યશમીનાઈ જેવી છનિદાસપ્રસિદ્ધ વીરાંગનાઓની દારમાં બેસે

તેવી રહે” ત્યારે પ્રજ્ઞસત્તાક્રના પ્રમુખે વાસંતીદેવીને સ્વદેશ-સચિવના માનજર્થા રથાને નીમી ત્યારે ઉપરનું જીવિષ્ય સાચું પડશે એમ સૌ માનવા લાગ્યા.

બે વરસની ટૂંક કારકિર્દીમાં વાસંતીદેવીએ પોતાની નિર્ણાયક શુદ્ધિ અને ઘસ્ટપાલનથી મંત્રોત્તરને ચક્રિત કરી નાખ્યો, પોતાના નિષ્પાસક અને પ્રેમાળ સ્વભાવથી સહચારીઓનાં દિલ છતી લીધાં. એના સૂતત ઉલ્લસીપણાથી સૌ ચરમિંદા બન્યા દત્તા, એટલું જ નહિ પણ જગતભરના રાજપુરુષો એની બાણીશીનાં મુક્તાકંઠે વખાણ કરતા હતા.

અત્યંત વાત્સલ્યથી સૌના નમસ્કાર ગ્રીષ્મી વાસંતીદેવી પોતાના ખાસ એરડામાં આવી ત્યારે નર્મિનીકાંન જંદરી ઠામળો. જુદા તારવી ટેમક પર ગોાવતો હતો.

“નર્મિનમાર્ષ!” ઉતાવળ હોવા છતાં વાસંતીદેવીએ મીઠાશથી કહ્યું, “આજે નવ વાગે પરશ્ચૂમંત્રી મળવા આવવાના છે, માટે પહેલા તાકીદના હોય એટલા જ ઠામળો અને આપો.”

“બહુ સાડુ” કહીને નર્મિનીમંતે જુદા રાખેલા પાંચ-સાત ઠામળો વાસંતીદેવીને આપ્યા. વાસંતી કપાટાખંધ ઠામળો ઉપરનાં સરનામાં જોવા લાગી. એમાં એક પરદેશનો પત્ર હતો. સરનામું સાડુ હતું :

શ્રીમતી વાસંતીદેવી ઠાકુર

સ્વદેશસચિવ-પ્રજ્ઞસત્તાક્રસંઘ

નવા દિલ્હી

(વિંડુસ્તાન)

પરખીડિયા ઉપર મોકલનારનું નામ નહોતું, પરંતુ હસ્તાક્ષર પરિચિત હતા. બીજા પત્રો દ્વારા મૂકી વાસંતીએ કાગળ ફેંક્યો. બધાથી જુદો તરી નીકળનાર એ પત્ર, વાસંતીદેવીના આક્રિંકન સદાધ્યાયી ઉમારીનો હતો. કાગળમાં માત્ર ચાર જ લીટી લખી હતી:

“મારા જીવનના છેલ્લા મહાન કાર્ષ્ણમાં હું તમારી-મિત્રોની-સહાય માગુ છું ગભીર ગનાવની નાદ જોલો. કૃષ્ણાનહેન મનમાં.
ઉમારીનાં જા'બો*”

ઠાઈને વહેમ ન જાય આટલે આરા ગહસ્પર્શ અંતે તામીરના સમાચાર પણ ઉમારીએ પત્ર દ્વારા મોકલ્યા હતા વાસંતીદેવી મડીબર વિચારમાં પડી ગઈ

સામે લગ્નકતી બે છમિઓમાં મનમાં આવતા વિચારોનું પ્રતિગિજ્ઞ જોતી હોય તેમ, વાસંતી એ તરફ અનિમેષ નજરે જોઈ ગઈ એના મગજમાં વિચારો કપાટકમાં આબે જતા હતા. અભ્યાસમળતો ઉમારી જેની નજર મામે તરવા લાગ્યો. ઉમારીની દેગામિયાનની વાતો યાદ આવી લાલપૂમ આંખોવાયો, વાત કરતા મુકીઓ વાળા ઊંચો થઈ જતો ઉમારી એને સાંભર્યો એને યાદ આવ્યું કે ‘ઉમારી લક્ષ્મી-તાલોમ જેવા જતો હતો ત્યારે પોતે ઉમારી સાથે પ્રજાસત્તાકના કાર્યોમાં જેવા આવી હતી તે દિવસે મામે લટખતી શા મે છમિઓ આજ જગ્યાએ લગ્નની દત્તી મહાત્માજીની ઘંડીદૂચની સૌમ્ય મૂર્તિ જોઈ ઉમારી ડહકે બોલવા જતો હતો, ત્યાં એની નજર ગ્વાતજ દાગે પોતાના દેહનું નક્ષિદાન આપનાર સરદાર ભગતસિદ્ધ ઉપર પડી અને તે અચાફ થઈ ગયો. દેનો, ખૂતમખૂત આ સમયે તાજુ યના વામતીએ નિસાસો મૂક્યો

થોડી વારે તે બળકો: “ જગતની પરાધીન પ્રજાઓને અહિંસાની સુત્રિવટ અને અમોઘ શક્તિનું માહોત્ત્વ ક્યારે સમજશે ? ”

મદ્રિયાળમાં સાઘઆકનો ટકારો ચતાં તે વિચારનિદ્રામાંથી જાગી. ઉમારીનો પત્ર ખિરસામાં મૂક્યો અને બીજા કાગળો વાંચવામાં ગૂંથાઈ ગઈ.

જિતેન્દ્રનાથ

નૂયા દિલ્હીથી વીસ માઈલ દૂર માઈલો સુધી લ'માયેલાં હરિયાણાં ખેતરો વચ્ચે, સહેજ જો'યાલુમાં એક બેઠા બાઠનો સાદો અને સુંદર આવાસ બાંધેલો છે. એમર હાથે ડારીને બનાવેલો કળામય બગીચો ખીલી રહ્યો છે. બગીચાનાં રંગબેરંગી ફૂલ વાતા-વરણમાં સુવાસ પ્રસરાવી રહ્યાં છે. સુંદર આવાસ બધાવનાર, બગીચો ઘાતરનાર અને સામે પડેલા સાત વીધાંના ખેતરનો એકનાર જિતેન્દ્રનાથ ઠાકૂર એટલા પર જોમો છે.

ગોડલુપુર ક્યારામાં અટ્ટા મારી તે હમણાં જ પાકેા ફરો છે. માત્ર ચઢી અને બાંધ્યાબર છે. ત્રીસ પૂરાં થયાં છતાં જિતેન્દ્ર વીસ વરનો પહેલવાન લાગે છે. એના કસરતી સરીરમાં હાડકું ક્યાંય દેખાતું નથી. બચારે 'તત્ત્વજ્ઞાનપારંગત'ની પરીણા પસાર કરી ત્યારે એની હુદિપ્રતિભાની હરીશર્ષ કરતું સુડોળ શરીર જોઈ ટૂંસપાંત મુગ્ધ થયા હતા.

જિતેન્દ્ર ખેનીલાકી-કામનો શોખીન હતો. એના કવિ-પિતાની બેખિનીમાંથી કૃષિકારોની ક્યાઓ ટપકી હતી. જાણે પિતાનું સ્વપ્ન ત્રિલોક પુરતો, સુદેવેસ, જિતેન્દ્રનાથ અજ્યાત-પૂર્વે ચતાંજ ખેતરખડુ,

આખો ગોરખપુર દિલ્હીથી વીસ માઈલ હતું જિલ્લાનાં દર
વર્ષે જેમા માઝ્યા તે અંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ પણ પડોશમા જે
હતી ગોરખપુ ની આમપચાલત મમસ્ત ભારતવર્ષના આમપુન
ધંટના-વિમાનના બધારણ પ્રમાણે સ્થપાયેલ હતી એ બધારણ
અનુસાર ગોરખપુની બધી જમીન ગામના ખેડૂનોના પ્રમાણમા
ખેડવા માટે આપવામા આવતી વગસને અતે બીજા આમપચાલતને
સુખન કંવામા આવતી પછી દરેક ખેડૂને ખેડના પ્રમાણમા
અનાજ વગેરે પાક વહેચી આપવામા આવતો તમામ જમીનની
માલિકી બચ્ચિની નહિ પણ આમપચાલતની હતી એક ખેડૂને
પોતાના નિર્વાહ માટે ઓછામાઠે જીરૂની જમીન આવસ્ય મજુર
તે આમપચાલત નક્કી કરતી અને તે ધોરણ પ્રમાણે જેટલા માણમા
ખેતી કરવા માટે તૈયાર થતા તેમને ગામની જમીન ખેતી કરવા
માટે વહેચી આપવામા આવતી જનસખ્યાના પ્રમાણમા પૂરતી
જમીન ન હોવાને કારણે જો કાઈ જમીન રિયાઝદી જતા તો
તેમને લીજ ઉત્રોગ-લેધા પૂરા પાડવાની ફરજ પચાલતની રહેતી

પોતાના કુટુંબમા જિતેન્દ્રનાથ એકનો ખેડનાર રોવાથી તેને
સાતે તીર્થ જમીન ખેડવાની આવી હતી પોતાની બુદ્ધિશક્તિ
વાપરીને એણે જમીનને કુકુપ બનાવી હતી

જિતેન્દ્રનાથ જણ કનાકની સખન મજૂરી પછી એટલે અહીં
કિમો ત્યાં વસતીવીની મોઝનું મૂગણુ વાનુ મોટરમાથી
બિતરતા જ વાસતીએ કહ્યું “આરો, આજે તો હોજમા નાહવા
જઈએ.”

“હે જ સદ્ યાવ છે, કાલે જઈશું.”

‘કમ = ઈ જનુ થોડેલા જનુ ઓ ડા ?’

“ના, ના, એવું કઈ નથી. આજે થે કા ક્યારા સાફ કર્યા.”

“ પરસેવે રજઝેય થઈ ગયા છે ને ? ”

“ પરસેવો તો વળે, હમણાં ફૂલે જઈ નાહી લઈશ એટલે
ચરીર હળવું ફૂલ થઈ જશે ”

“ હું પણ ફૂલે નાહવા આવું છું. ”

“ જલદી આવી પહોંચો. ” કહી નિતેન્દ્ર ફૂલે ચાલ્યો.

વાસંતી ઘરમાં આવી જુએ તો નાનકડો પ્રમોદ ઠાઈ મોટા
પડિતની માફક અંબીર મુખમુદ્રા ગાળી “ નવો દુનિયા ” ના
ચિત્રો જુએ છે. એના રંઝમાં વાંચ ન પડાવતાં જોઈએ એમ
જાણતી હતી છતાં હેનના ઊઝરાથી વાસંતીએ ફોડીને
પ્રમોદની આંખે હાથ દાખ્યા. પ્રમોદે ચમકીને હાથ હોઠાવવાનો
પ્રયત્ન કર્યો પણ સાચાર વાસંતીના માથા ઉપર અને હાથ ઉપર
એણે હાથ ફેરવી જોયો, પણ જૂના જમાના પ્રમાણે ચોટતો
કે ચૂકી કંઈ હાથ ન લાગ્યું. પ્રમોદ મોટો પડ્યો વાસંતીએ પરાણે
હસવું લગાવ્યું.

“ હાડ હાડ, ફોણુ હે ? ” એમ બરાડા પાડતા પ્રમોદનો
હાથ એકાએક વાસંતીના મોઢા પર પડ્યો. અમેરિકાનો દિનારો
દેખાતાં ફોણુએ જોટલો હર્ષનાદ કર્યો હતો તેટલા હર્ષનાદથી
પ્રમોદ ગરજી ઊઠ્યો: “ વાસના જે, હોડો. ” મૂંઝોને અચાને
પકડાઈ રહેલી માતાએ વદાલથી પ્રમોદને ઊંચકી લીધો.

“ કેમ, પકડી પડ્યા ને ? મોટાં આંખો દમાવરા આંખોંતાં ? ”

“ હા જાઈ, તે પકડી પાડ્યાં. ચાલ, નારે નાહવા આવવું
છે ને ! નિવુઆણુ રાહ જોતા કરો. ”

“ ચાલો, પણ હું મારી ગેલે નાહીશ હો બા ! ”

“સારુ, ચાલ.”

મા-દીકરા કૂવે બાબા ત્યારે પપ્પ ખોટકાઈ જવાથી જિતેન્દ્ર હાથે ખેંચીને ટાકી બગતો હતો. વામતીદેવીએ આવનારે ત જિતેન્દ્રના ચાકેલા હાથમાંથી દોરકુ લઈ લીધું. જિતેન્દ્ર નાકવા બેગે.

“તે આજનું છાપુ વામ્મુ કે વાસતી?” નાદવાની શરૂઆત કરતાં જિતેન્દ્રે પૂછ્યું.

“કેમ, કાઈ ખામ નવીન છે?”

“આફિમમા દિસક મળવો ફાળી નીકળવાના સમયાગ આવ્યા છે.”

“હોય નહિ!” ખોકુ અર્થે જણાવના વાસતીએ કહ્યું. ઉમારીનું નામ એને હેટે આવીને શાહુ વળી ગયું. ધરું જિતેન્દ્ર મોતના ભાવ પાંથી એના મનની વાત કળી ગયો.

“તું ખોટી અવેશસચિવ રહીને આટલી વાન ન જાણતી હો તે કેમ બને?”

“હું જાણું છું પણ પાયાદાગ ખગર.”

વાસતીનું વામ્મુ ન સંજાનું હોય તેમ જિતેન્દ્રે પોતાની ધૂનમાં આગળ ચલાવ્યું. “હજી પણ દિસાને માર્ગે સ્વાગત જઈ જઈ મેળવી સમાવ એમ મનનાત પડે છે, એ નવાઈની પાત દેવાય!”

“નવઈની વાન તો ન દેવેલ.”

“કેમ નહિ? યુરોપના યુવાદીઓ સાથે સામ્યવાદીઓએ અદિસાનો જ માર્ગ મન્યુ કર્યો, અમેરિકામાં એ જ માર્ગે માયુ લેવાવા સામ્યવાદી જુવનો તૈયાર રહી બેઠા છે.”

“પણ આફ્રિકાની વાત જુદી છે” ચોતાના મિત્રને।
અદરખાનેથી જાણાવ કરતા વાસતીએ કહ્યું.

“જુદી કેમ ?”

“આફ્રિકા હજી થોડો ધણો જગતી મુલક ગણાય અને
અમને રાજકારણવાળાઓને તો હજી જીડે જીડે એમ શકા રહે
છે કે જગતમાથી. હિસા તદ્દન નિર્નળ કેમ થશે ?”

‘ થશે, થશે, હવે ઝંઝીવાર નથી ” ભવિષ્ય ભાખતો હોય
તેમ નિતે દ્ર દરતાથી બોલ્યો.

“ આફ્રિકાવાળા શુ કરે જી તે જોવાનું છે ” વાસતીની
શકા કાળમ રહી

ત્રણે જણ નાઈને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે સુમિતાએ પાળાએ।
તૈયાર ગાખી હતી જમતા જમતાં પશુ એ જ વાતો ચાલવા કરી
વચ્ચે પ્રમેદ જરા દખલ કરતો હતો જમીને જીકતાં નિતે દ્રે કહ્યું
“ અપણા વિદ્યાર્થીઓ આફ્રિકન અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં
ચર્ચા ચાલી રહી છે જોઈએ શુ પગિણામ આવે જી ”

વાતવાનગા એકનો ટકોરો થયો અને વાસતીની મોટર
હીલો ખેતરો વચ્ચે થઈને નવા દિલ્હીને રૂંટે ચાલી ગઈ

ગોરખપુર

ગોરખપુર તથા સો ધરનું ગામકુંઃ સિત્તેર કૂટ પહોળા રસ્તાઃ રસ્તાની બંને બાજુ એક માળનાં રૂપાર્થા પાર્ક મકાનઃ દર તથા મકાને ફરતો નાનકડો બગીચોઃ નવ ધર મુકેઃ એટલે ચાર રસ્તા બેમા દાપઃ રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ ઘટાદાર મુશ્મોરઃ મુશ્મોરની ળાખા રસ્તાનું તાપચી ગણાયુ કરે છે. સૂર્ય હંમેશ સવારના પહોરમાં આવે છે. ચોખ્ખા રસ્તા, આરસ ઢાળ્યો હોય તેવા અગરે છે.

દરેક મકાનમાં નળ, વીજળીની બતી અને વીજળીક કાળ જોડવામાં આવી હતી. સિંધ, પંડમ, બંગાળ, મદાગાસ્કર વગેરે પ્રાંતોમાં પ્રામયુનર્થ દત્તાવિશ્વમે આ દેમે જ દરેક ગામની પુનર્દયના કરી હતી. ગામનાં સર્વ મકાનોનેઃ માલિકોદક પંચાયતનો હતો.

ચાર્ડેલસિંહનું ખેતર જિતેન્દ્રનાથની પકબે જ હતું. આજે આજો દિવસ ચાર્ડેલસિંહ દેખાયો નહિ એટલે જિતેન્દ્રને યયુંઃ 'કાઈ સંજુમાંદું' દશે, નહિતર ચાર્ડેલ ધેર રોકાય નહિ' અને હતું પણ તેમજ. ચાર્ડેલનો એકનેઃ એક જુવાન દીકરો કિચન ચાર દિવસથી તાવમાં અપાયો હતો. કિચનનાં માથાજી ડોચી ચાકરી કરવામાં મજા ન રાખતાં દવા-અજાણાવાળા ઝોરમાં

કિશનની પમારી હતી, રોજ બે વખત પચારી તકે નખાતી, તો પણ તાવ હકનો જ નહિ. એમાં આજે હાકતર દહી ગયા કે તાવ ખુટી છે એટલે સોને ચિંના પેડી હતી. ચાર્દાસ ઘેર રોકાયો હતો.

બપોરે સારેક વાગે જિતેન્દ્રનાથે ગામમાં આવ્યા, જિતેન્દ્ર ભાગ્યે જ ગામમાં આવતા હોવાથી આડોશીપાડોશી મગવા આવ્યા. જિતેન્દ્રને ભેઈ કિશન ખાટલામાં બેઠો યવા ગયો, પણ એનાથી ઉડાયું નહિ. જિતેન્દ્રે ચોરડામાં દાખલ થનાં જ કહ્યું: “કેમ કિશનસિંહ કિસનચિલાળ ચઈ ગયો છે કે ?” જિતેન્દ્ર ખાટલા પર બેસી પ્રેમથી કિશનને માથે હાથ ફેરવવા લાગ્યા. બેઠવામાં તકલીફ પડતી હતી છતાં કિશને વિવેક કર્યો: “જિતુભાઈ, તમે શા મારે આવ્યા છો?”

“કેમ ન આવું ? વાસંતીને ખપર નથી, નહિતર એ પણ આવન.”

કિશન મૂંગો મૂંગો જિતુભાણુ સામે ભેઈ રહ્યો. કિશનની બાગે જિતુભાણુને કહ્યું: “માર દિવસથી તાવ બીતરતો જ નથી. આ દિવસમાં તો હોકરો અધી ચઈ ગયો.”

“ફિકર ન કરો બહેન, કાલ સવારે તાવ બીતરી જશે. આ કઈ મોટી માફગી છે ? સારવાર કરો, ખવરાવવામાં જરા ધ્યાન રાખજો.”

“આ બધું ખાવામાંથી જ થયું છે.”

જિતેન્દ્રે બેઠવાની તૈયારી કરતાં કહ્યું: “ચાર્દાસિંહ, હું મન લઈશ.”

“આજે ઘણા દિવસે આવ્યા છો તો પ્રાર્થના કરીને જ જાઓ.”

પંચાયતના મંત્રી જે અન્યાર સુધી મૂળા બેઠા હતા તેમણે કહ્યું: “અને દરમિયાને પંચાયતનું કામકાજ જોતા જાઓ.”

“હા, એ પણ કીક છે. ત્યારે સારું જઈશ.”

જિતેન્દ્રનાથ પંચાયતના પ્રમુખ હતા. ધણી દિવસે ગામમાં આવે ત્યારે પંચાયતની પ્રવૃત્તિ જોતા જતા. પ્રાર્થના કરાવ્યા વિના તો લોકો જવા જ ન દે.

મંત્રી જડીને આમળ ચાલ્યા, જિતેન્દ્રનાથ પાછળ પહેલાં શાળાઓ જોવા ચાલ્યા. ગામથી સડેજ દૂર ખુલ્લા મેદાનમાં બાલ-મંદિર અને કુમારમંદિર હતાં. જિતેન્દ્રનાથ આવ્યા ત્યારે બાળકો સ્વતંત્રપણે સ્વયંસ્ફૂરિત કાર્યમાં મગ્નમૂલ્હ હતાં. અદીથી ૭ વર્સનાં છોકરાં કદમોલ્હ કરતાં હતાં, જાણે ૫ ખીનો માળો. એક તરફ ચાર છોકરાં માટીમાંથી રમણાં બનાવતાં હતાં, બીજી તરફ એક બાળક પૂર્ણ ગાંભીર્યથી ઝાકની ઢાળી પર કાવલ ચીનરતો હતો. એક બાળુ ચોડાં બાળકો પાટિયા પરથી લપસવાનો આનંદ લઈ રહ્યાં હતાં શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ સાથે ચોટી વાતચીત કરી જિતેન્દ્રનાથ કુમારમંદિરમાં ગયા. ત્યાં સડેજ ભવિચ્છન થયેલાં, ગમ્મતી અને શાંત કુમાર-કુમારીઓ પોતાનો અભ્યાસ પોતાની મેળે પુસ્તકોની મદદથી ચલાવતા હતાં—શિક્ષકો માત્ર ઉપયોગી સૂચનાઓ આપતા. નાનાં છોકરાંની માફક જાગરોને સાચવતા શિક્ષક શિક્ષિકાઓ અભ્યાસમંદિરમાં તાલીમ પામીને આવેલાં હતાં. તેમની કાર્યશક્તિ અને શિક્ષણપ્રેમ કામને રસમય બનાવતા હતા. ઉપયોગી ચીજો મંત્રી મારફત મળી રહેતી હોવાથી શિક્ષકોને જિતેન્દ્રનાથ પાસે કશું કહેવાનું નહોતું. જિતેન્દ્રનાથ આનંદ પ્રદર્શિત કરી આરોગ્યશુદ્ધ જોવા ચાલ્યા.

જિતેદ્રનાથ આવ્યા ત્યારે દાકાર પ્રયોગમૃદમાં દવાઓનું મિશ્રણ કરતા હતા. બધી દવાઓ દિંદુસ્તાનની વનસ્પતિમાંથી બનાવેલી હતી. દવાઓ, દર્દીઓ, વાઢકાપનાં સાધનો વગેરે જોઈ જિતેદ્રને સંતોષ થયો. દાકારને નમન કરી અને ગૌસાળાએ આવ્યા. ત્યાં ગાયોની ઓલાદ સુધારવાના, દૂધ વધારે મેળવવાના, ઘી વધારે ઊતરે તેવું બદલ દૂધ બનાવવાના અખતરા ચલાવતા હતા. ગાયોની ધમાલુ ઘર તથા કુલાકે સાફ થતી. ગાયોને ત્રીજે દિવસે નવરાવવામાં આવતી ગોરખપુરની અવસ્થા ગાયો દેઠે અધમણુ દૂધ આપતી. દરેક ગાય દેટલું દૂધ આપે છે, કેટલાં વેતર વિધાર્થ છે, દોહવા દે છે કે નહિ વગેરે હકીકત દરેક ગાયના નામવાર એક પત્રકમાં રાખવામાં આવતી હતી. નોંધ ચોક્કસપણે રખાતી જોઈ જિતેદ્રનાથ ખુશ થયા. ગોસેવકને નમસ્કાર કરી પચના કોઠારે આવ્યા. રસ્તામાં પુખ્તકાલવ ઉપર નજર નાખી લીધી. ખાસ વખણાતા દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક આવતા હતા. વાંચનારા શાતપણે વાંચતા હતા. ન વાંચતાં પત્રો પોતપોતાની જગ્યાએ બેઠેલા હતા એવાં પડ્યાં હતાં.

કોઠારમાં ધમાલ મચી રહી હતી. પચાવત તરફથી ચાલતો આ કોઠાર ગામજોડાને નાની મોટી દરેક ચીજ પૂરી પાડતો હતો. સવારમાં ઊંચી સાડાસાત અને સાંજે પાંચથી સાડા ૭ સુધી દૂધનો સમય હતો. સવારે સાડાસાતથી નવસુધી ચાકપાદડુ મળતું. ખાડીના વખતમાં પરચૂરણ ચોળે મળતી. અનાજ માટે અડવાડિયામાં બે દિવસ મુકરર કર્યા હતા. ચાક-દૂધ વગેરે જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં સૌ લઈ જતા કોઠારનું મકાન વિશાળ હતું. ચીજ જોખનાર, લાવનાર, નોંધ કરનાર લુનલુન મહેતાઓ હતા. કોઠાર સ્વચ્છ હતો. જિતેદ્રનાથ કોઠારમાં આટલા મારી પચાવતના કાર્યાલયે આવ્યા મત્રીએ દિસાન જનાઓ, જિતેદ્રે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી.

“હવે અતિથિગૃહ નેઈ આપણે આર્યનામંદિર તરફ જઈએ.” જિતેન્દ્રે કહ્યું. બન્ને અતિથિગૃહે ચાલ્યા, અતિથિગૃહમાં પેસતાં જ જિતેન્દ્રે મંત્રીને પૂછ્યું: “હાલ કાઈ અતિથિ કિતરેલા છે કે?”

“હા, આ સામા ઝોરડીમાં એક જૌદ લિંદુ કિતર્યા છે, આ તરફ લાઇ ઝબ્બો સુધાય. ત્યાં એક અમેરિકન પાદરી કિતર્યા છે, આ જમણા હાથની ઝોરડીમાં એક જૈન સાધુ કિતરેલા છે, સામા ઝોરડામાં બે મૌમરી મક્કાની હજ કરી પાછા ફરતાં આરામ કરે છે.”

ઝોરડીમાં કિબેલા જૌદ ભિક્ષુને નમસ્કાર કરી જિતેન્દ્રે આર્યનામંદિરમાં પધારવા વિનંતિ કરી અને કાઈ જાતની અગવડ હોય તો કહેવા સૂચવ્યું. ભિક્ષુએ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરતાં કિતરવા લાગ્યો: “આર્યનામાં જરૂર આવીશ. અહીં અગવડ છે જ નહિ. અહીંની વ્યવસ્થા જોઈને અમે બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ.”

“એ બધું આપ જોવાના પ્રતાપે છે,” કહી જિતેન્દ્રે આર્યનામંદિર તરફ ચાલ્યા.

ગામને પાદર, તળાવને કિનારે, એક વિશાળ ચોક ખનાવ્યો હતો. ખજાનો જેમ એટલી જગ્યા જાણ્યેથી લીધી હતી. ઉપર લીમડાની ધાટી છાવા. ફરતી મેંદોની વાડ ખનાવેલી. વચ્ચે વચ્ચે ફૂલગ્રાહ વાવ્યાં હતાં. એ ગામનું આર્યનામંદિર સાંજ પડે એટલે સાત-આઠ ટપુડિયાં છોકરાં આવ્યાં, બે ત્રણ ચોક વાળવા મંડપાં, બે જણે ફૂલગ્રાહને પાણી પાડ્યું, એકે અગરનત્તી અને ધૂપ તૈયાર કર્યાં. સાડાં વાગ્યા એટલે આર્યનાનો ધંદ વાગ્યો, ગામલોક શરીરનો અને મનનો ચાક કિતારવા આર્યનામંદિર. તરફ ચાલ્યાં. નાના ને મોટાં, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો, ખેડૂતો ને કારીગરો—સૌ એકઠાં થયાં.

એક તરફ સ્ત્રી-પુરુષ બેઠા, બીજી તરફ બાળક-બાળાઓ વચ્ચે વચ્ચે ધૂપદીપ સામે બધા અતિથિઓ બેઠા. બે ડકા પડ્યા અને પ્રાર્થના શરૂ થઈ વેદનો એક મંત્ર બોલાયો, કુરાને ચરીફમાથી બે આપાતો પડવામાં આવી. વાતાવરણ પ્રસન્નગંભીર થઈ ગયું બે મિનિટ સૌ અર્ધમીચેલી આંખે શ્વેત રણા, સતાગના મધુર અવાજે 'ભક્ત યયાં બે આળાઓ વાજિત સાથે બજન બીપાડ્યુઃ

“સમમે ઊંચી પ્રેમ સગાઈ... ..”

બજન ગવાઈ રહ્યું એટલે ગમનામની ધૂન ચાલી પછી મત્રી જીંઘા આવેલા મહેમનોનું તેમણે ઝોળખાણ કરાવ્યું:

“આજે આપણા અતિથિગૃહને પાવન કરનારાઓમાં એક તો અહરેશના બૌદ્ધવિહારના મુખ્ય સ્થવિર ધર્મપ્રિયજી છે એમનો બૌદ્ધધર્મ હિપરનો અનુરાગ અત્યંત છે એમનું એ વિષેનું જ્ઞાન અગ્રાધ છે એમનું પ્રવચન સાંભળવા અહરેશનાસીઓ મરી પડે છે. એવા સાધુપુરુષના દર્શન કરવાને આજે આપણે બાગ્યશાળી થયા છીએ બીજા અમેરિકન પાદરી રેવેન્ડેસેલ છે. જગતભરમાં વિશ્વપ્રેમની નયોત જાગતી ગમવા તેઓ ભ્રમણ કરે છે સમસ્ત માનવજાતિ તરફ એમને પૂર્ણ સન્માન છે ચીન, જૈન સાધુ વિદ્યાવિજયમુનિજી, તેઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ફરીને આવે છે. સરકૂન પુસ્તકોના હિંદી અનુવાદ કરીને એમણે હિંદી સાહિત્યની ભારે મેવા કરી છે જગતમાં અદિ સાનો વિન્યકકે વમડાવવા તેઓ હમેશાં ઇત્યુદ્ધ અને હિંદુમી ગહે છે મૌલવી અબ્દુલ્લા સાહેબ આપણા જાણીતા છે તેઓની ઝોળખાણ છાપા મારફત પણ થઈ ગઈ છે હવે જાડી રણા આપણા પૂજ્ય મુરખમી, જેમની સદાયથી અપરૂપ પાવત પ્રાંતભ્રમ પકાય છે તે જિલ્લાઈ.

તેઓ હાઈ અતિથિ નથી, પરંતુ ધણા દિવસે આત્મા છે તો બે શબ્દ સહજાવે એની તમાગ વની હું તેમને વિનવિ હુ હુ”

નિતેદ્રનાથને સાંભળવા સૌ એકઠાન ર્ન મર્વા નાનાં બાગોતે પણ નિવૃત્તાણુનું પ્રવચન બહુ મમતું નિતેદ્રનાથે શરૂઆત કરી

“આજે ધણા દિવસે હું તમારી વચ્ચે આગેા હુ મને ધણી વાર એમ થાય છે કે ગેજ હું પ્રાર્થના વખતે અહીં આવી પહોંચું પણ આખા દિવસનું ચાકેલું સરીગ રાતે આતવાને તૈયાર થવું નથી આપણી બધી સરથા મે આજે જોઈ સરસ આલે છે પરંતુ આપણામાં મન એક ખામી છે તે હવે આપણે કાઢી નાખવી જોઈએ. આપણે દલ ‘મારુ તારું’ જૂલ્યા નથી. આપણને દલ થોડી મિલકત પોતાની મળવી ગમે છે. એ આપણી જૂટિ છે ગોરખપુરની પચાસત જ્યારે આપણી બધી દોનતો પૂરી પાડે છે ત્યારે અમુક ઓળે હિપર આપણી ડોલુમિક માલિકી રાખવાનો આપણો મોહ આપણે છોડી દેવો જોઈએ. હલ આપણે આપણા ચૂલા લુદાલુદા રાખ્યા છે, તે કાઈ સાર ન હોવાય. જેમ સી-પુરુષનો એક ચૂલો, તેમ ગોરખપુરનો એક ચૂલો, જેમ કુકુનું ઝસોડું એક, તેમ ગોરખપુરનું ઝસોડું એક જે દિવસે આટલું થશે તે દિવસે આપણે ખગ મનુષ્ય હોવાનું ઈશ્વર તમને એવા બનવાનું બગ આશે”

નિતેદ્રનાથ બોલી નહા પછી ‘દૈનિક સમાચાર’ નામની રાજના તાલ સમાચાર પૂરા પાડનારી પત્રિકા મનો વાચી મયા. પત્રિકામાં વિવિધ વર્તમાન દતા અતિથિગૃહમાં ફેટવા અને કેવા અતિથિઓ આત્મા, પ્રાણાત્મા ફેટલી ગાયો વિશાઈ, ગામના

જન્મમગ્ધુની હકીકત, આરોગ્યમૃદમા માર્ગ કાણુ છે, ગભીર માદાની તબિયત કેવી છે, કેટલા માળકો નકામા ગખડ્યા કરે છે, કેણે કેવું તોફાન ઠ્યું વગેરે અનેક રસિક વાનિઓ પત્રિકામા પીગસાતી. પત્રિકાથી નાનામા નાનું છોકરુ પણ નવામૂતી બાણી શકેલુ.

પત્રિકાસચન પૂરુ થયુ એટલે પ્રાર્થના મદિર વિખરાયુ
' અતિથિઓને પ્રણામ કરી નિતેદ્રતાથે વિદાય લીધી.

ખાન ઝાડખાન

ઈરાની ભજમ ચાઠ ખૂણા નુધી હ માઈને દીવાનખાનાને
 દીવાનીગઢી છે સાદા રૂંધી જરન સરેદગાલીયા ઉતર લંગે નકિયો
 મૂંધો છે તકિયાને સહેજ પીક અડાડીને બે આદમી બેઠા છે એક
 સુકો એકવડિયા ચરીગવાગો, બીજો મજમૂત હાલત ખાધાનો
 એકની હગણુ જેવી નિર્જિવ આખ એના મોમ-દિનની સાખ પૂરે
 છે બીજાની ઝીણી અ ખમાથી કુનેદગાછ નીતરે છે એકનો
 દાવીખૂંડ સાફ દરેનો ખૂમસૂત સહેજ આજબાવ ઉપજાવે છે,
 બીજાની ન નક્કી દાડી અનેવા દી મૂં જોનાગને કોતો રાખે છે
 એકનું બહુ માયુ રોમી ગહેલુ જ્ય કપાજ એની વિદતા અને
 બુદ્ધિપ્રનિકા મનાવે છે, બીજાને કપાજે પડેની જલુ દરચલી
 એના જ્ય મર નિશ્ચયાતન સ્વજાવનુ ખ્યાન મરે છે એક દિદી
 પ્રજસતામ્નો પરગાખૂમત્રી વાદ આલમચાહ છે, બીજો આફ્રીદી
 જગમો નવજુવાન પ્રમુખ ખાન ઝાડખાન છે

લામી દોગડીની નળીવાગો રેગી દુકો, આગે પચીસ વર્ષે

ખાન ઝાફરખાનની મહેમાનગીરી કરવા ફરી દીવાનખાનામાં આવ્યો છે, ખાને હુકાની નળી કાળા હાથમાં પકડી કહ્યું:

“હિંદુસ્તાનના સાદા, સુખી અને મદે લોકોને જોઈને હું બહુ ખુશ થયો.”

“આટલે વરસે તમારી મુલાકાત થઈ એથી મને ખબો આવેલું થયો. કહો, અમારા વાકુળખાન શું કરે છે ?” શાહે પૂછ્યું.

“મોજ કરે છે.”

“એમનું કામ ત્યાં કેવું ચાલે છે ?”

“આપાદ ! એમણે તો કમાલ કરી છે. ઘાટમાંથી નહેરો કાઢી છે, પર્યટિયા જમીનમાં અનાજ પકવવા નાંડ્યું છે, અમારે ત્યાંના જેટલા વાકુળખાન ઉપર આફરીન છે, અને એમણે ઘાટમાં વીજળી પેદા કરી તેથી ધણી લોકો એને ખીન્ને ખુશ માને છે !”

“બહુ સારું. હજી વાકુળખાનની મદદે ખીન્ન બે ત્રણ ‘વિદ્યુદ્ગતનિપુણ’ મોકલવાનો મારો વિચાર છે.”

“આવા માણસો અમારી મદદે તમે મોકલો છો તે તમને કેમ પોચાય છે ?”

“અમે તો સારી દુનિયામાં મોકલીએ છીએ. ચાલુ વરસમાં લુદા લુદા વિયોના પચીસ અધ્યાપકો ચીન, તુર્કસ્તાન, ફ્રાંસ, જર્મની, ઈંગ્લંડ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં મોકલી આપ્યા છે. ઓસ્ટ્રેલિયાની માગણી તો હજી જોબી જ છે. અમારા આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં જણેલો અધ્યાપક બહુ કામ કુશળતાથી પૂરું પાડે છે. સ્વાધીન ભારતની સંસ્કૃતિ એને એક જ વસ્તુ શીખવે છે કે જગતભરમાં આનુભવ કેળવવા માટે પોતાના અંગન સ્વાધીન બૂલી

માનવજનિને ચરણે પોતાનું જીવન હોમી દેવું” આશ્વમશાહે
મર્મમા માથું ટકાવે ક્યું

“અમારે ઝોગન લોગની કેળવણી માટે એક હોશિયાર બાલુ
જોઈએ મે પ્રમુખ આહેનને વાત કરી હતી તેમણે કહ્યું ‘તમે
વાસતીદેવીને મળજે’” અને બનાવગી વાત કરી

“વાસતીદેવીને મળવું હોય તો વખત પુછાવું ?”

“હાજી, પુછાવજો વેળા લખનો અહીંથી કેટલું દૂર ?”
એમએક વિચાર સૂવો હોય તેમ અને સવાન થયો

“અર્ધા કલાકનો ગનોડા આપને ખાસ મમ છે કાઈ ?”

“સામણ્ય છે કે હટેર જોવા લાયક છે”

“જહો તો ગીક છે, પણ ત્યાં આપણી લશ્કરી ડાવણી છે
જૂની ડાવણીઓમા એ એક જ જોવા જેવી છે અમને અહિંસા
શૌર્યમા સપૂર્ણ વિશ્વાસ ફાવાળી લશ્કરી ડાવણીઓનું નમસ્ત
ખર્ચ ધરાડી નાખ્યું છે દરિયા થી લગભગ ની કિંમત
ઝાઝી નથી રહી.”

“ક્યા બાત ? લખનોની ડાવણીમા બધા અહિંસા લાવેલા ?
એવા લોકોને જોવા પડશે ?” મશ્કરી કરતાં હેવ તેમ ખાન બોલ્યો

“તમે જાને મશ્કરી નાનો લખનોમા આજે દિસ-રોજ
રહે છે પણ એક દિવસ તમને બગ પડશે કે અહિંસા ચોક્કા
આમજ તલવારી સિપાઈની બદકી નમમી છે તમે તો સગદ
નજીક રહેા છો”

“અરે હા, આશ્ચર્ય હા” ખાસવાદ કરીને મેટ્ટો હોય તેમ

ખાને કહેવા માંડ્યું: "તમારા સરહદી સેનાપતિ કહેના હતા કે આ મશીનગનો, કટાઈ ન જાય તો સારું."

"ત્યારે અમારો વિચાર...તને ખગર નહિ હોય. તે ખાતમાં તારી સહાય અને સલાહ લેવી છે." ખાન બાલમિત્ર હોવાથી આવી ખાતમાં શાહે કાંઈ ખાતગી ગમવાની જરૂર જોઈ નહિ.

"હુકમ કરો, સેવક હાજર છે."

"સરહદ ઉપરનું બધું લશ્કર અમારે ઉઠાવી લેવું છે. અમને આ જગતમાં કોઈ પ્રજનો કર નથી. કેમ તને આ વિચાર કેવો લાગે છે?"

ઝાફરખાન આ વાત સારી રીતે જાણતો હતો. એટલા માટે તે તે સરહદ પરથી આવા ઉનાળામાં ફિસ્હી સુધી લાખો યથો હતો. તેણે સેનાપતિની મુલાકાતમાં આ વાતનો ઇશારો કર્યો હતો. પરરાષ્ટ્રમત્રોને દોસ્ત અને આફ્રીદી જુગ્માનો પ્રમુખ હોઈ ઝાફરખાન નાની ઉંમરે બહો લાગવગ ધરાવતો હતો. આલમશાહના સલાહનો જવાબ આપતા એણે હોશિયારી વાપરવા માંડી.

"મને એ વિચાર બહુ ગમે છે. પણ એમાં મુશ્કેલી બહો છે."

"શી મુશ્કેલી?"

"કલામ આપ સરહદી લશ્કર ઉઠાવી લ્યો અને ધરાન અથવા તુર્કસ્તાન ચડી આવે તો?" ખાને કામી આખ ઝીણી કરી જમણી મૂઠને વળ ચડાવ્યો.

"તેનીસ કરોડની અમત પ્રજ ઉપર, કાની મગદૂર છે કે, નજર સુદ્ધા નાખે? એવા લોકોને વશ કરવાની અમારામાં પૂરી તાકાત છે." શાહે અભિમાનથી કહ્યું.

“પરંતુ અમારૂં માં જન દોષ ત્યાં સુધી અમે એને દુસ્તાન-
માં પણ ન નહીંવા દઈએ, માનૂષ છે” જનાવળી જુસ્સો દેખાડતાં
જાને કહ્યું

“તમે મુઠ્ઠીમાં માણસો દેખાઈ મરે એમ દિ દુસ્તાન કહી જુ
નથી. એવા નોકોને ખુશીથી આ તરફ અવસા દેજો, અને જોઈ
જેજો કે અમે અમારા અદિસત્ જગથી એને કેવા મહાન
કરીએ છીએ.”

“તમે ગમે તેમ કો, આપણને એવાન મને જિન્નની નથી
પણ તમારે દરમર છે ત્રી જેવું જ કહે તો મને એ વચનો મને
સુઝે છે” જાને પામો દેકરો

“જનાવો !” કાહે આગુગથી કહ્યું

“પણ એ તમને પસંદ નહિ પડે.”

‘કહે તો ખા. ?’

“સગદની જાવણીની અશીનગનો દરમોળો અને દરિયા
અમને સો પી ઘો અમે જમે તેવા અખતર દુસ્મનને અખતરી અખતર”

ખાન જવાનની ગદ જોઈ ગદો એને પેલાવગની ગદી દાઘ
આવતી લાગી કાહે કહે મને જવાજ વાળ્યો ‘જો ન કીનમન
અમે ન વાપરીએ તે તમને કેમ અ પીએ ?’ ધગી તમને અ પચી
દોષ તો અમે જ કેમ ન વાપરીએ ? પણ આપણે નહીં વાન
પગ કીનરી તથા તમારે અવેશમત્રીને અધરે મગવું છે ?’

‘કાને રાખીએ વખત પુજાવો. જાને જાજ સહેલી લીડી
એને લાખ્યુ કે દરે વધારે જોડના કો. ખૂંટી જશે. વસતોદિવો

સ્ત્રીજાતિ છે. એની પાસેથી કાંઈક ચોક્કસ વાત કઢાવી શકાશે એમ એની માન્યતા હતી. પોતાની ધારેલી મુરાદ^૧ જરૂર આવશે એવો વિશ્વાસ હજી એણે ગૂમાવ્યો નથી.

“આજે મોતી-મરિજદ જતાવું.” શાહે કહ્યું.

“હાંજી, ચલો.” જાન બોલ્યો.

મોદરમાં બેસી બન્ને સહેર તરફ જીપડ્યા.

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ

વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને પૂરાં પચીસ વર્ષ નથી થયાં પણ એની કીર્તિ દિગંતમાં વ્યાપી ગઈ છે. જન્મતબરની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર આજકાલ ભારતવર્ષ બની ગયું છે. જગતની શાંતિ માટે પ્રયાસ કરનાર વિશ્વરાષ્ટ્રસંઘનું વડું મથક ભારતમાં; સમસ્ત દુનિયામાં અગ્રેષ્ઠ એવી આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ દિલ્હીમાં; દેશ-પરદેશના દુરંધર અધ્યાપકો વિદ્યાપીઠને ચરણે આવીને બેઠા હતા. પરાપૂર્વથી જગદ્ગુરુ તરીકે પંકામેલા ભારતવર્ષે ફરી એક વાર સારી દુનિયાનું આચાર્યપદ આ વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક વર્ગમાં અમેરિકન અને જર્મન હતા, રશિયન અને ચિનાઈ હતા. એમાં આફ્રિકન અધ્યાપક બાના* જુમ્મા આવ્યા ત્યારે વિદ્યાપીઠની સંસ્કૃતિ સાચી આંતરરાષ્ટ્રીય બની.

વિદ્યાપીઠને પેસાની તાણુ હતી જ નહિ. જેમ આશુ, ગિરનાર અને શેત્રુંજીનાં જૈન દેવાલયોનો ખજાનો તથા ગદ્દા, વડતાલ, ડાકાર આદિ મંદિરોનો ભંડાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠને અર્પણ

*બાના=સાહેબ, ગુરુજી, શેઠ.

થયો હતો, જેમ કાશીવિશ્વનાથનું સર્વસચિત ધન કાશીવિદ્યાપીઠને બેટ ધરવામાં આવ્યું હતું, તેમ કેસરિયાજી, મથુરા આદિ મંદિરોનું સમગ્ર દ્રવ્ય આતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠને સમર્પણ થયું હતું. પછી તો એવી પ્રયાજ પડી ગઈ કે જે કાંઈ નિર્વંશ નય, કાંઈને ઘનપુણ્ય કરવું હોય તો તે દેશના હુન્નરકલ્પોગ સ્વીકૃત સરથાઓને જ પોતાની મિલકત આપે જૂના જમાનાની માફક આજે કોઈ સાધુમાવો રખાતો નજરે ચડે તો પોલિસ તેને ઝપ્પે કરી કામધંધે વળગાડી દે છે. આજે કોઈ અનાથ અંગ છે જ નહિ એટલે બધાની લાગણીઓનો પ્રવાહ વિદ્યાનયો તરફ વહે છે.

વિદ્યાનયના સારા અને ભલ્લ મકાન તથા દિલ્હીથી થોડે દૂર આવેના છે એક હજાર વિદ્યાર્થી સાઈમહેનો વિદ્યાપીઠના જાત્રાનયમાં વસે છે સામસામા અભિયાન વસતિગૃહો આવેના છે એમના વિદ્યાર્થીઓ રહે છે, બીજામાં વિદ્યાર્થીનાઓ ભણવાનું જમવાનું, રમવાનું સૌને સાથે જ હોય છે પ્લાસ્ટીક ડેડ, કાળી કુભાર એવા નાતજનના બેદ ગરુડપુગણની વાતો જેવા લાગે છે હિંદુ મુસ્લિમ, પારસી, ઈસાઈ જેવા ધાર્મિક ભેદને કોઈ જાણતું નથી-માત્ર ઇતિહાસને પાને લાગે ત્યારે જ ખમગ પડે યુરોપિયન આફ્રિકન જેવા ભેદ ચામડો અને ભાષા પૂરતા જ ગયા છે, દિવમાં એવો ભેદભાવ કોઈને નથી આતર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાનય આ રીતે જગતમાં માનવસમ્મતતાના મૂળ બેઠા નાખી ગયું હતું.

પૂનમની ચાંદની વિદ્યાપીઠ ઉપર અમી વરસાવી રહી છે જે વસતિગૃહો વચ્ચેના યોગાનમાં ચિનાઈ અને જગનારી સાદડીઓ બિઝાવેલી છે હજાર કુમારકુમારિકાઓ હાજર છે એવી ગવા છે. સામેના મધ્ય ભાગમાં અધ્યાપન તર્ગ બેઠે છે માત્ર સ્ટેડ પહેરણ પહેરીને જિતેન્દ્રનાથ વચ્ચે બેઠા છે આફ્રિકન અધ્યાપક બાના

જુમ્માએ એમને આજે ખાસ નિમવશ્ય આપ્યું હતું ચચાની વિષય છે “આફ્રિકન સ્વાતંત્ર્ય” આજની બેઠક એટલા માટે અગત્યની છે કે આ સત્યાગ્રહ જે નિર્ણય થાય તે પ્રમાણે આચરવાનો સૌનો નિર્ધાર છે બાના જુમ્માએ દર્દીભરી વાણીમાં વિષયની સરખાત કરી તેમણે છેલ્લાં સો વર્ષનો ક્રોધ ઇતિહાસ રજૂ કર્યો, જગતે આફ્રિકા તરફ દર્શાવેલી બેદરબરીનું ક્ષત્વદ્રાવક ચિત્ર રજૂ કર્યું અને છેવટે કહ્યું

‘આફ્રિકાનો આ પ્રશ્ન એ કોઈ એક કામનો, દેશનો કે ખંડનો આ પ્રશ્ન નથી, એ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન છે મેકડો વર્ધીથી ઉજળી ગણાતી પ્રજાઓ આફ્રિકાને દબાવતી આવે છે ઇંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને ‘ગાપુકા માલ’ ગણે છે અમેરિકાએ એને પોતાનું બજાર મનાવ્યું છે અને જાપાનની ઘૂસણિયા નીતિ તો જમમશદ્દ છે રશિયા આમાંથી બાદ છે હિંદુસ્તાનના ડેટનાક સ્વાર્થપદ્ધતિઓ હજી એને ચૂસી ગયા છે અમને અહીં આવવાની પરવાનગી મેળવતાં ડેટની વીસે સો થાય છે તે અને અને અમારો ખુદા જ જાણીએ છીએ’ આફ્રિકામાં અત્યારે ડેટનાક જીવાનો અધીરા ધર્ષ ગયા છે તે વાજમી છે ગુનામી એવી અકારી છે એની તમને એશિયા-યુરોપવાસીઓને ખગુ નહિ પડે—તમારા બાપગદાને હતી હમણા એમણે પૂર્વ આફ્રિકાની સ્વાધીનતા ઘેર કગવાનો મક્કમ નિર્ગધા કર્યો છે ને હિંસાનો માર્ગ મદદ કર્યો છે હું પોતે અહિંસામાં અચળ થતા ધરાવું છું ..મે નિર્ણય કર્યો છે કે મારી જતનો ભોગ આપીને પણ મારે મારા દેશને સાચે માર્ગે વાળવો મને ખાતરી છે કે મારા આફ્રિકન ભાઈમહેનો વિદ્યાવયની શીળી છાયા કગતા પોતાના અધ્યાપક સાથે સ્વતંત્રની ગજબૂમિ ઉપર ફટી પડવાનું વધારે પસંદ કરશે આમીન.”

જુમ્મા સાહેબે બોલવાનું પૂરું કર્યું તે પહેલાં જ આફ્રિકન યુવક-યુવતીએએ ગુણમેદાને ઊતરી પડવાનો મનથી નિગ્રહાર કરી લીધો હતો.

નિતેદ્રનાથ કાઈકે બોલવા જતા હતા ત્યાં એક નવજુવાન બહુએ લામા મુંવાળા રેશમ જેવા ચમકતા વાળવાળોએ જુવાન સૌથી જુદો તરી આવ્યો હતો એની આખર્મા ખુમારી હતી જે આફ્રિકન બેગી થઈ ગયેલી લમ્બા એનો દર્શનકર્તા સ્વભાવ દેખાડતી હતી પોતાની હમેશની રીત મુજબ એ દુહીને આગળ આવ્યો નિતેદ્રનાથે ઊંચે જોયું, પૂછ્યું “શરતકુમાર ! તમારે બોલવું છે ?”

“હાજી, મારે બે શબ્દ કહેવાના છે” એટલું કહીને એણે ખોખારો કર્યો, બાના જુમ્મા સામે એક નજર ફેંકી અને બોનનાનું સફેદ કર્યું રો એકી ટોચે એના કાંતિમાન મુખ સામે જોઈ રહ્યા.

‘ખ્યારા દોસ્તો’

આ બધા કાલા લોકો તમારી આગળ અહિંસાની કાલી કાલી વાતો કરે છે હું પણ અહિંસાનો પૂજક છું આદર્શ તરીકે હું એ વસ્તુ સ્વીકારું છું, એટલું જ નહિ પણ અહિંસાને બ્યનકારું બનાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ નેતા મારું હૃદય કમિતબીનું યાય છે હું કખૂન છું છું કે યુરોપમાં છટાછરાયા અહિંસાના અખતર સફળ થયા છે પરંતુ પૂર્વ આફ્રિકાની વાર્તા નિરાળી છે એ માલ સવાર સુધી હજી જગલી દશામાં હતો એને અહિંસા શી ચીજ છે એની સમજણ નથી આજે જ્યારે મારા પરમ મુરખી બાના ઉમારી માયુ હાયમા રાખી દેશકને રણસત્રામમાં ધૂમી રહ્યા છે, જ્યારે શીમતી કૃષ્ણામા જેવી બહાદુર યુવતી

એની મહેત જઈ પહોચી છે, ત્યારે અહીં પગદેશમાં પડેલા ઉમારીના જ દેશભાઈઓ એ સ્વાતંત્ર્યવીગની અવહેનના કરી નહા છે અને શિખામણ આપવાની વાતો કરી રહ્યા છે. આવી નાખી દેવા જેવી વાતો કરવાનો કાંઈ અર્થ નથી એ કૃતા બહેતર છે કે તમે જ્યાં છો ત્યાં જ, વિદ્યાવધની શીતળ છાયામાં જ, બેઠા ગ્રહો ધર્મતત્ત્વ અને વિજ્ઞાન શીખ્યા-શીખવ્યા કરો. મારે આથી વિશેષ કશું મહેવતુ નથી.

શસ્ત્રના બોલવાથી વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયું. આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓમાં ધડીઝર જુરસો અને હિંસા દેવાઈ ગયા એક બે બીજા જુવાનોએ યરતના બોલને ટેકા આપ્યો એટલે જિતેન્દ્રનાથ બોલવા ઊઠ્યા એમજ ગંભીરતા છવાઈ ગઈ બગાબર સામગ્રી ચકાવ માટે સૌ ખસી ખસીને આગળ આખ્યા જિતેન્દ્રનાથે સાફ જુવદ અવાજે બોલ્યું ચર કશું.

‘ યરતકુમારે જુરસાથી છટાદાર બાપણ કહ્યું છે પણ એ ભણ્યોયો ઇતિહાસ જૂલો ગયો છે આપણા દેશની તેત્રીસ પ્રોડ પ્રજા નિઃશસ્ત્ર અને રાકડી હતો તેવી પ્રજા માન અહિંસાને બળે, અંગ્રેજ જેવી પશુખળમાં અજેવ બનાતી સમ્પત્તિ સામે મૂકી અને સત્તાનતનો નાશ કર્યો અહિંસાના આમીરપણાના આથી વિશેષ પુગવો કયો હોઈ શકે ? આજે જગતભરના નાજ પુરુષો, તત્ત્વચિંતકો એ-જ વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે, અને તે જગતની શાંતિને અર્થે અહિંસાન સર્વવ્યાપી બનાવવાની આજે જૂના જમાનાની માફક સાબિત કરવું પડે તેમ નથી કે અહિંસામાં હિંસા મના મોગણી ધરીવટ છે, હિંસા કૃતાં યતગણું બળ અને તેજ એમાં ગહેનું છે, યતુને સત્તાને માટે અપનાવી લેવાની અમોખ યમિત તો ફેવળ અહિંસામાં જ ઈ અહિંસા વેરલાપણું નથી અહિંસા કાવરને પડખે ચડતી નથી.

અહિંસાના તેજ સારી દુનિયાનાં ઘણાં ઝંખાં પાડ્યાં છે. ત્રણ સાલ પહેલાં મુરોપના સામ્યવાદીઓએ ઇડાવેલો અહિંસક બળવો એની શાખ પૂરે છે. વળી હિંસાથી મેળવેલું સ્વરાજ રાષ્ટ્રને માટે આપત્રાતરૂપ નીવડે છે એ વાત આપણે ભૂલવી ન જોઈએ. પૂર્વ આફ્રિકાને માટે અત્યારે અહિંસા એ જ એક સોનેરી માર્ગ છે, જે એને સ્વાધીનતાના ધોળે ઓછામાં ઓછા ભોળે વહેણમાં વહેસો પહોંચાડી શકે. વળી આફ્રિકાવાસીઓનો ધણો ભાગ જંગલી હોય તો તો કુદરતની નજીક રહેલા એ સોકાને અહિંસાને સમજતાં વાર નહિ લાગે.

“પૂર્વ આફ્રિકાની મુક્તિ માટે આફ્રિકન લાઈબરેટો તો જશે જ, પણ આપણા ગુલામીમાં પડેલા માનવમિત્રોને સાથે રસ્તે સ્વાધીન બનાવવા એ આપણો સૌનો ધર્મ છે. અમેરિકા-વાસી, મુરોપીય કે એશિયાવાસી—ગમે તે હોય, સૌ કાંઈનો ધર્મ મનુષ્યમાત્રને અહિંસાને ધણે આજ્ઞા બનાવવાનો છે. જે જીવોનો સત્ત્વને માટે, માનવકલ્યાણને માટે ધગશ હોય તેમણે પૂર્વ આફ્રિકાને અહિંસાના દ્વંદ્વ, સીધા અને સરળ માર્ગે દોરવા આવતી કાલે વિમાનમાં ચડી બેસવું જોઈએ.”

નિતેન્દ્રનાથે બેસતાં જ બાના જુમ્માને પૂછ્યું: “કમ, તમે જવાની તૈયારી કરો. હા કે ?”

“હા જી.”

“બાના જુમ્મા સાથે કાણ કાણ જવા તૈયાર છે ?” એકાં બેકાંજ નિતેન્દ્રે પૂછ્યું.

આફ્રિકાવાસી યુવા—યુવતીઓ તમામ તૈયાર થયાં. અમેરિકન, મુરોપિયન અને એશિયાવાસી પચાસેક લાઈબરેટોએ જવા

કુમુદ્યુ એક આખુ વિમાન તૈયાર કરવાનુ કહી જિતેદ્રનાથ
 ઉડ્યા શરતને ખમે હાથ મૂકી દગવાળ તરફ ચાલતા જિતેદ્રે
 પૂછ્યુ “બંધાએ નામ લખાવ્યા, તે કેમ નહિ લખાવ્યુ શરત ?”

“આફ્રિકાવાસી કયા નમાતા અને શબ્દચીન છે કે અહિ સાને।
 આશ્રય લઈ વિના કાગળુ કુખ વહેરે ?” તત્કાળનેા ધા કરે
 તેટલી ઉમતાથી શરતે જવાજ આપ્યો એના હોઠ કપવા લાગ્યા

જિતેદ્ર સાબળો ન્હો શરતનો અભાવ એ જાણતો હતો.
 શરતની સ્વાતંત્ર્યલાવના ઉપર તે આફ્રીન હતો, એટલુ જ
 નહિ પણ જગતની પનાધીન પ્રાણને અધીન બનાવવાની
 શરતની ધૂન માટે એ મતરૂઝ હતો. દગવાળે આવ્યો એટલે
 જિતેદ્રે વહાલથી કહ્યુ, “શરત, કાલે ઘેર આવજો મારે તારું
 ચોકુ મમ છે મણા દિવસથી તુ નથી આવ્યો એટલે વાતતી
 થયુ માફ કરની હતી ”

‘ બનશે તો આવીશ ” શરતે લુખ્યો જવાજ દીધો

“ બનશે તો નહિ ચોકસ આવજો આ બાજનનો આપણે
 નિશાલ લાવવો છે ’

“એ નિશાલ નહિ આવે ”

“કારણ ?”

“મે પ્રતિજ્ઞા કરી છે ”

“કે ?”

“ત્યાં મુધી પૂર્વે આફ્રિકાને અધીન ન બનાવુ ત્યાં મુધી
 વિવાલવનુ પછી હગમ છે ।”

“બટ સાફ કરુ ” જરાય અમર્યા વિના જિતેદ્રે કહ્યુ “૨

તારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડાવું, જિલ્લો એથી હું રાજી થયો છું. કાલે ઘેર જરૂર આવજો. અત્યારે તો વિદ્યાલયમાં જ છે ને !”

“ના જી, હમણાં જ મારું વિમાન તૈયાર કરી ઉપડી જવાનો છું.”

“એવી ઉતાવળ શા કામની ? એક રાતમાં શું બગડી જવાનું છે ?” જિતેન્દ્રે હપકાબરો આવજો કહ્યું.

“પણ મેં વિદ્યાલયનું પાણી હરામ ક્યું છે તેનું શું ?”

“મારા ધરનું તો નથી ક્યું ને ! અત્યારે આપણે ઘેર ચાલ.”

જિતેન્દ્રના માથાળું શબ્દે શરત કચૂલ થયો. અને જિતેન્દ્રના આવાસ તરફ રવાના થયા

શરતકુમાર

કુંભિયાવાડની સરકારનું કેદ ભાવનગર ભાગનર્વામાં થયેલી નવરચનાને એ પંચાતી ગયું. દિલુસ્તાનનાં પુનર્જીવિત થયેલાં ગામડાંઓને આંદો મારે તેવાં ગામડાં ભાવનગર આસપાસ દેના જોનારને ખ્યાલ મુઠ્ઠા ન આવે કે આલીસ વર્ષ પહેલાં અહીં દેશી ગજવાડો હતો આ બધું ભાવનગરની જામન થયેલી પ્રજાને આભારી હતું

જૂના જમાનાનાં અવગેરેમાં જમદીય શાસ્ત્રી શુદ્ધ બ્રાહ્મણ મનાતા એમના ત્રણે દીપ્તરા 'સુધરેલ' થઈ ગયા દેશભરમાં મહાવિપ્લવ થયો, પગલુ જમદીય શાસ્ત્રીએ કપાળના ત્રિપુડને કે ખસની જનોઈએ, ન છોડ્યા મરતા મરના પછુ એમજે માન્યુ કે 'માતા રજનીકંતનો શરત મોટો થશે ત્યારે સનાતન ધર્મનો ઉદ્ધાર કરશે દેશ પર જીતરી આવેનાં કાંનિના વાજને વિખેરી નાખશે' આવી ઝગવાના નીચ જોવી મિથ્યા આદા સાથે જમદીય શાસ્ત્રીએ દેહ ટોળ્યો ત્યારે શરત પાંચ વર્ષનો હતો

શરતની માતા યૌવનમળમા સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં ઝખૂમ્યા હતા

શરતની માતા સરકારી અને ખાનદાન કુટુંબની હતી. શરતના પિતાનું માટે એ જાને કાગજી રાખતી એ માટે એણે મુજરાતી

હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં શિક્ષણશાસ્ત્રનાં પશ્ચાં
પુસ્તકો વાંચી લીધાં હતાં. તેલાં ધર્મશુદ્ધનાં સ્મરણો એના સ્મૃતિ-
પટ ઉપર તાજાં જ હતાં. પોતાનો લાડકવાયો શરત ગાંધી-
જવાહર જેવા મહાન યાત્ર એવા એના મનોગ્ય હતા. બાળ-
પણથી જ ગાંધી-જવાહરની વાતો શરતને કાને પડતી હતી.
માતાના ખોળામાં ચૂતો ચૂતો શરત મધરાત સુધી વાતો
સાંભળ્યા કરતો. મહાત્મા ગાંધીની ઐતિહાસિક કૃત્યો વર્ણન
સાંભળતાં એની આંખ ચમકવા માંડતી. ધારાસભ્યાની ધાક,
પેશાવરના દત્તાકાક અને એને બુલાવે તેવા અત્યાચારી સાંભળતાં
એ માતાની આંખે જીંચું માચું કરી જોયા કરતો. એમાં જ્યારે
સરદાર લગતસિંહની ફાસીનો વીરોચિન, હૃદયદ્રાવક કથા આવતી
ત્યારે એ બેઠો થઈ જતો. જગતભગના મુક્તિને બંધનમુક્ત
કરાવવા જનમ્યો હોય તેમ શરત આતંત્ર્યપ્રેમીઓની કથાએ
સામગ્રતા દરાતો નહિ. આઝાદીના આશોકનાં બલિદાન સાંભ-
ળતાં એની જૂખ-નગસ ઊઠી જતા. શરતની બા પશુ દીકરાને
પાણી પાવાનું બૂલીને વાતો દલા જ કરતો. પાડશણો આ પાગલ
મા-દીકરાને જોઈને પ્રશ્ન સાના શબ્દો ઉચ્ચારતી. “આ કમળા
તો જાણે હજીપાર્શ્વ, એનો શરત જાણે બીજો શિવાજી.”
સાંભળીને કમળા ખાગ શરતને હાલીએ આપતી.

શરત સમજણો થયો ત્યારે શિક્ષક સાથે એને બે પ્રશ્ન વાતમાં
બહુ ઝગડો થયો હતો. શરતના શિક્ષક કહેતા. “પહેલા આટ-
લામાં હસો ગામનું એક રાજ્ય હતું એનો એક ગામ પશુ હતો.”

શરત આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછતો: “હસો ગામનો એક
ગામ! જાઓ જાઓ, એટલા બધા માણસ ઉપર એક જણ
શી રીતે રાજ કરે?”

“ખરી વાત કહું છું એટલા માણસોનો એક જ ધણી હતો.”

શરત ખિન્નાઈને કહેતો “તો એ માણુમે નહિ હોય, મેઢા હજે”

શરત બિચારો શુ જાણે કે જૂના જમાનામાં એક દામિયાવાડમાં સેઠડો ગઝન દત્તા શરતના શિક્ષક કહેના. “ભાઈ, હજી પણ એના અરગેશ્વર દિ હી પ્રગમતાક તરફથી ચોડા ન નએ વર્ષાસન ખાય ટે” તો પણ શરતને આ વાત માન્યામાં ન આવતી

શરતનું બીજું આશ્ચર્ય રેનાડો વિશે હતું એ- દિવસ શરતના શિક્ષકે કહ્યું “પહેલા રેનાડોને આગળ એન્જિન નોડવામાં આવતું તેમાં પહેલો, બીજો, ત્રીજો એવા વર્ગમેદ પાડનારા આવતા તો પુરુષના ડબ્બા જુદા, ડબ્બામાં જુદીજુદી આગમખુદીઓને ખદલ લાંબાં સળગ પાટિયા હતા એ- પાટિયા ઉપર પાંચ પાંચ સાત સાત માણસ સાથે બેસતા” એક પાટિયા ઉપર સાત સાત માણસ બેસવાની વાત સાંભળી શરત હસીને બેવડ વળી ગયો. રૂના આગળ એન્જિન નખતા હજે તે માની શકાય પહેલા બીજા વર્ગનું કોણુ જાણે પણ એ- સળગ પાટિયુ એના ઉપર માત્ર માણસ ખડમથ, એ વાત કેમે કરી શરતને જાણ બીજરે નહિ. પરંતુ ત્યારે તે ચોપડીઓ વાયતો થયો ત્યારે જૂના જમાનાનો એને ખ્યાલ આવ્યો એ સહેલા જમાના તરફ એને તિગમગ જૂઠ્યો એમાં ત્યારે એને ખમગ પડી કે હજી આક્રિમ વગેરે દેશોમાં એવુ જ આલે છે ત્યારે એની આખમ થી અગારા ખર્ચા, એવુ ખાતુપીતુ એ- ઘર્ષ ગમુ વિનીતના પરીક્ષા મક પસાગ કડી અને નિહી જઈ આતર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં દાખલ થયે.

એ વનસમાં શરત આખા મદાવિદ્યાલયમાં માનીતો ઘર્ષ પડ્યો. પગેથીઓ ઉપર એને ખાસ પ્રેમ જદાત્યી કોઈ અગરયો વિદ્યાર્થી આવ તેને જાણીનો કડી દેવો, અધ્યાપકોની એજખાજુ

કરાવી આપવી વગેરે દામ શરતનું. અભ્યાસમાં એકો. જે વિષય હાયમાં લે તે પૂરો શીખી લે. વિમાન ચલાવવાનું એણે શોખ ખાતર શીખી લીધું હતું. અમેરિકા પાછા ફરેલા વિમાની અધ્યાપક શક્તની હોશિયારી ઉપર દ્વિધ ચક્રને એને એક વિમાન જાક્સિસ આપ્યું હતું, વિદ્યાલયમાં શરત સર્વત્ર દેખાતો તેમ જાત્રાલયમાં પણ એ આપજ પડતો કાર્યકર્તા હતો. બોજનાલયની વ્યવસ્થા, ચર્ચાસંબંધ, સંમેલનો વગેરેમાં શરતકુમારનું નામ હોય જ. વિદ્યાર્થી મંડળનો શરત પ્રમુખ હતો.

ઉલ્લા આઠ દિવસથી શરતનું ચક્ર ફરતું હતું. જ્યારે ઈરમા-ઈલિ ઉપર નઈરામીથી એના મિત્રનો પત્ર આવ્યો ત્યારે શરતે એને કહ્યું: "તારી જગ્યાએ હું હોત તો જોડીને આફ્રિકા પહોંચી જાત." શરતે આફ્રિકન વિદ્યાર્થી ઉમારીની ધણી વાતો સાંભળી હતી, છાપામાં જળવાના સમાચાર એ ચીવડથી વાંચતો, આફ્રિકન પ્રશ્ન ઉપર વિદ્યાલયનું સંમેલન ગોઠવનાર શરત હતો. આફ્રિકાના પ્રશ્નમાં એણે ઉડો રસ લેવા માંડ્યો. અને જેવડો નિશ્ચય આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા.

ઉમાગીની મહદે

જિતેદ્ર અને ચરત પાછા ફર્યા ત્યારે મધરાત થવા આવી હતી. જિતેદ્રની ગાદીમાં જરૂરી મામ સર્પ વાસતીદેવી જન્મતી બેગી હતી એ જાણનાર અવાજ સાંભળી એણે બહાર જોયું. જિતેદ્ર સાથે ચરતને આવતો જોઈ એ ખારણા મુખી સામે આવી ચરત ઉતાવળે પગને આગળ આબ્યો અને વાસતીને વિનયથી નમન કર્યું.

‘આજ તું ક્યાંથી બૂસો પડ્યો ચરત ?’

“જિતુભાઈ સર્પ આત્રા

“સારું ક્યું સવાનું ઝઢી જ ગમીશ છે ને !”

‘અરે ! એણે તો વિદ્યાન્યનું પાણી, દરામ મ્યું છે.’”
જિતેદ્ર વચ્ચે જ મ્યું

‘હોય નહિ કેમ મઈ વાધો પડ્યો ? આવ, અત્ર આવ, વિરાંતે વાત કરું થયું ?’ એ કામા પાથરેલી ગાદી ઉપર જિતેદ્ર અને વાસતી બેઠા શૂન ગાદી નજીકે નજીક પડેલા

‘વાત કરું થયું ? વાસતીએ અધીરાઈ બતાવી

“ એ વાત લાંબી છે ”

“ તો રાત ક્યા ટૂંકી છે ? ”

“ એવી નજીવી બાબતમાં તમારો વખત બચાવવાથી શો લાભ ? ” સરતે ચર્ચામાંથી બચવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ નજીવી બાબત ? મારે મન ચરતના જીવનનો પ્રશ્ન સૌથી મહત્વનો છે ચાલ, મોઢો ચલા વિના વાત શરૂ કરો ”

“ જિતુભાઈ મધુ જાણે છે, તેઓ કહેશે ”

“ મારે તો તારે મોઢેથી જ સાબળવું છે ” વાસતીએ હાં પકડી

“ સાલજો ત્યારે, ” સરતે ન છૂટી કહેવા માડ્યું “ આજે આફ્રિકન પ્રશ્ન ઉપર વિદ્યાર્થીસ મેલન બગચું હતું ”

“ હું જાણું છું કામને લીધે ન આવી શકી ”

“ બાના જુઆએ અને આફ્રિકાવાસી યુનક-યુવનીઓએ પૂર્વ આફ્રિકા જવાનો નિર્ણય કર્યો પચાસે બીજા જુવાનો પણ જશે ”
સરતે તટસ્થ બાવે સમેવનનો અહેવાલ સંભળાવ્યો

“ તે જો વિચાર રાખ્યો છે ? ” વાસતીએ સીધો સવાલ પૂછ્યો

“ બાના ઉમારીની મદદ કરવાનો, ” સરતે દેડ પતાવ્યું

“ હું પણ ઉમારીની મદદ કરવાની છું ”

“ તમે સગતનું કહેવું જરાગ ન સમજ્યા ” જિતેન્દ્રે કહ્યું

“સમજી શું. જાના જીભાની મંડળી અહિંસક છે. ઉમારી હિંસક છે. આ ભાષણાદેવ હિંસાવાદમાં માને છે, એટલે આમ બોલે છે. કેમ ખરું કે શરત ?”

“ખરાખર છે” શરતે બેધકક કબૂલ કર્યું.

“સભામાં જિતુભાણ કાંઈ બોલ્યા હતા ?” વાસંતીએ પૂછ્યું.

“જિતુભાણે અહિંસાના ઝંડાધારીને જાણે તેવું મંબીદ અને અસરકારક પ્રવચન કર્યું હતું.”

“હતી તારે ગળે વાત ન ગતરી !” વાસંતીએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

“હા, મારે ગળે ન ગતરી”

“તું બહુ હડોસો છે શરત, લીધી વાત મૂક નહિ. તને ખબર છે ? હિંસાથી સ્વરાજ મેળવનાં ચીન અધુરું થઈ ગયું તું. હિંસાની બહીમાં યુરોપ બૂબે મરતું થયું. તું તો હજી બાળક છે. આ છેલ્લા પચીસ વરસમાં એવો એક પણ રાજપુરુષ નથી રહ્યો જેને હિંસામાં શ્રદ્ધા રહી હોય, પરંતુ તું અહિંસાને પૂજનારો છે. તને એ વાત નથી સોખવવી પડે તેમ નથી. માત્ર ઉમારી તંત્રીના પૂજ્યભાવને લીધે જ તું હિંસા તરફ ખેંચાયો છે.”

“એ વાત ખરી છે.”

“તારે જિદ તને એક ખાનગી વસ્તુ બનાવું, જે હજી જિતુભાણ પણ નથી બચુના.”

શરત બિલ્લે: વાસંતી તેને પડખેના ઓરડામાં લઈ ગઈ. કમાડ બિલી પેટીમાંથી ઉમારીના પત્ર કાઢ્યો. પત્ર શરતના હાથમાં મૂકી કહ્યું: “વાંચ.”

કાગળ વાચીને ચરતે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “જાના ઉમારી આપના દોસ્ત છે ?”

“ના, ના, તું એકવો એને ઓળખે છે.”

“વિદ્યાવધર્મા વણતા એટલે કાવ્ય ઓળખના હોય, પણ આટલી મિનતા કયથી ?”

“એ બધું પછી કહીશ. હું ઉમારીને મદદ કરવા માગું છું. એ વાતની તને ખાતરી થઈ કે નહિ ?”

“હાજી, હવે ખાતરી થઈ”

“જો ત્યારે, કંઈક તને એ માટે જ અહીં મોકલ્યો છે મારે માથે બારે જવાબદારી ન હોત તો હું જાતે ઉમારીની મદદ પહોંચી ગઈ હોત પરંતુ આજે મારાથી હિંદનો કિનારો છોડવો તેમ નથી, પણ મારા બાળમિત્રને એના મહાન કાર્યમાં સહાય કરવાનું બગીરથ કામ હું માગ નાના બાઈ શગવને સોંપવા માગું છું ચરત એ કામ કરશે કે ?”

“જરૂર કરશે”

“પણ એક સગતે ત્યાં જઈ તારે મારફત નથી કરવાની. વિનાશના ઘોર પથેથી ઉમારીને તું પાછો વાળી ચકીશ એવી શ્રદ્ધાથી તને મોકલ્યું છે, તારામાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે”

ચરતે બીજે જોયું વાસતી આતુરતાથી જવાબની રાહ જોતી હતી ગત ધડીઝ મૂગે રહ્યો પછી પોતાનો આગરી નિર્ણય સભાની દીધો “તમારી આજ્ઞા છે તો હું અહિં સક રહીને જાના ઉમારીને મદદ કરીશ.”

“બસ છૂટો રહે. હવે મને નિરાંત વળી. તું ક્યારે નીકળીશ?”

“આપ કહો તો અત્યારે.”

“ના, અત્યારે નહિ. કાલે સવારે જાજો.”

શરતનો શુભ નિષ્કર્ષ સાંઝણીને જિતેન્દ્રનાથને સંતોષ થયેલ મડિયાળમાં અડી થયા હતા. જિતેન્દ્રે કહ્યું:

“શરત! જિહો હવે, સુખ જાઓ. આ ઝોગડામાં તારી પથારી કરી રાખી છે.”

“કોણે કરી?”

“મેં કરી. તમે વાતો કરતાં હતાં, મેં કામ પતાવ્યું.”

“તમે પણ જાજો છો” વાસંતીએ પ્રશ્નસાના ઉદ્ભાસ કાઢ્યા.

“આપની પથારી?”

“આ રહી”

એક શેતરંજી ઉપર પોતાને હાથે ધોયેલાં કપડાંની ગડી કરી તેનું ઓસીકું બનાવ્યું હતું અને એક પાનગી ચાલ ઓઢવા રાખી હતી.

શરતે પોતાના માટે પાથરેલું ગાદનું કાઢી નાખ્યું અને જિતેન્દ્રનાથની પાસે ઓસીકાબદ તે સુખ રહ્યો

સ્વમાની છાકરો

દુશ્મિયાની સપાટીથી નવ હજાર ફૂટ ઉચે ટિંબોરવા નામનું રેલવે-સ્ટેશન આવેલું છે. સ્ટેશન માગ્નર હુસેનખાંસાંત અને બના આફ્રિકન હતા, સુધરેલા જમાના પ્રમાણે તેમણે એક જ ખીખી ગંખી હતી, સાત જોડનો ઉમારી પાપનુ નામરાજે તેવો થયો હતો. ઉમારીને બારે ખર્ચ કરી નધરાખી લાવવા મોકલ્યો હતો. હમણાં ગળચોમાં ઉમારી ઘેર આવ્યો છે.

માપીને ખડર હોય તેવું ધાત્રીવું મુદર અને મુદક શરીરઃ મીસમ જેવો ચળકતો કાળો લગ્નર વાન રૂપાળા વાંકડિયા વાળઃ તેજસ્વી આંખોઃ કૂલેલાં નસોદારા. સહેજ આગળ પડતા હોદઃ ડાડમની કળી જેવા સહેદ દાતઃ બાર વર્ષનો ઉમારી બુવાનલેધ દેખાતો. હસમુખો અને મળતાવડો, નિર્દોષ અને આન દી ઉમારી સૌને પરાણે વધાસો લાગતો, હુસેનનો ચાંત અને બનો સ્વચાલ ઉમારીમાં દેખાતો ન હતો, પરંતુ હુસેનનું દેશાલિમાન ઉમારીમાં મોજે કળાએ પ્રકટી

+ પૂર્વ આફ્રિકાના મૂળ ધર્મીઓના નામ નપલ્ડ વધેવા છે. / દાખલા તરીકે કાસમનું કાસીમું. હમરનું ઉમારી સાલમનું અલિયું. આ પુસ્તકમાં સુધરેલા જમાના પ્રમાણે ધણાના મૂળ નામવાળાના આવ્યા છે.

નીકળ્યું હતું દુસેનની દેશપ્રીતિ પ્રસિદ્ધ હતી એણે કુફરતી ખોરાક છોડ્યો ન હતો રોટલનમાં જવા પૂરતા જ એ કાટ-પાટલૂન પહેરતો, ઉમારીનું તોફાન હજી દારૂનું નહોતું, છતાં લોકો કટાણી જઈને કહેતા “આ છોપરો દુસેનની કીર્તિ કુળ મેળવશે.”

એક તાજો દાખલો બન્યો.

નકુરથી નીકળેલ યુગાન્ડા-મેન સવા-ના છ વાગે ટિમોરવા આવી પહોંચ્યો. ગાડીનો અવાજ સાંભળી ઉમારી જંગી હત્યો પધારીમાંથી કીડીને આખો ચોળતો જાગણમાં બીજો હતો એવામાં એકાએક એની નજર પાણીના નાળ ઉપર પડી એક આફ્રિકન બંદેન કાપમાં તેડેલા જાળકને પાણી પાતી હતી ત્યાં એક દિંદી જીવાન દોડ્યો આવ્યો, બાઈને ધક્કો મારી એક તરફ ખસેડી નાખી, પોતાનો લોટો નજ આગળ ધર્યો બાઈ મિચ્છારી પડતી પડતી નહીં ગઈ જાળક માંક દાઢમાં રહ્યું કબજામાં બેડેના લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા.

આ બધું એક પળમાં બની ગયું.

સામે ઊભેલા ઉમારીનું માથું ફાટ ફાટ થતા લાગ્યું એને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી એની કાળી લામ્બર કાપા ઉપર બત્રીસ કરોડ રૂવાડા અવળા થઈ ગયા એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યો વિના એણે ફાટ મૂકી ચપ્પક મારીને પેલા જીવાનને દાસેલી દીધો લોટો એક કાર ગીડી પડ્યો એક કાગા માથુસને દાઢે થવું અપમાન ભેઠ દિંદી જીવાન ખિન્ન થયો, ઉમારીને એણે સાત લગાવી ઉમારીએ સામી આગવી ભેનભેતામાં વાત વધી પડી રહ્યો આખો ખાલી થઈ ગયો, ગાડી અને પોલીસ દોડ્યા આવ્યા દુમેન આવીને જીએ તો ટોળાની વચ્ચેવચ્ચે ઉમારી કાળભેરવ

જેવો જીભો છે, પહેરણની બગિચાવીને હાથની મુઠીઓ વાળી
 દીધી છે ઉમારીની આખમાથી ખૂન વગસે છે મહામુસીજદે
 પોલીસ ઉમારીને સમજાવી એક તરફ લઈ ગયો ગાડી બીપડી
 ગઈ પણ ઉમારીની રીસ બિતરી નહિ હુસેન મેઝ આવ્યો ત્યારે
 ઉમારી ગાદલામા બીધુ માથુ નાખી ફૂસકે ફૂસકે રોતો હતો !

‘ માણે’ નામ ઉમારી નહિ ’

નૃધરોબીના બળરમાં ઉમારી એક દોસ્ત સાથે ચાલ્યો જાય છે. હાથમાં રૂમાલની અંદર ડેળાં છે. બન્ને દોસ્તો ગામગપાટા લગાવતા ચાલ્યા જાય છે. એમાં પાછળથી એક અંગ્રેજ કાગડુન, મારતી સાઈક્લે નીકળ્યો. ઘંટડી વગાડી નહિ હોય કે બે દોસ્તોએ વાતોમાં સાંભળી નહિ હોય, ગમે તેમ પણ સામક્રય ઉમારી સાથે બટકાર્ષ અને અંગ્રેજ જીવાન એક તરફ ગબડી પડ્યો. બહુ વાગ્યું તો નહિ, પણ રસ્તો નાળે છંટાયેલો હોવાથી ખાટલૂન ખરડાયું. અંગ્રેજ રીસમાં બેઠ્યો: ‘ યૂ શેન્ડ ? ’ કહીને ઉમારીના પકખામા ડોસો લગાવી દીધો. તરત જ ઉમારીનો પિત્તો ગયો. સાઈક્લના પેડલથી એની પિંડોમાથી લોહો નીકળ્યું હતું. માફી માગવાને બદલે ગોરાએ ડોસો માર્યો ત્યારે ઉમારીનો મિનજ બાયથી ગયો. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યો વિના ‘ શેન્ડ બાવા યાકો ? ’ કહીને હાથમાંના કિમેકોડ ગોરાના બરડામાં ફેટકાર્યો ! બસ ખલાસ ! એક તો ગોરા અને એમાં અંગ્રેજ, ધુવાંધુવાં થઈ ગયો. ઉમારીને જોતીએ ઝાલ્યો. મુકા અને લાતો લગાવવા માંડ્યો. માણસનું મોટું ટોળું જમા થઈ ગયું. ઉમારો યથાશક્તિ

જવાબ આપતો હતો. જે ત્રણ પોલિસદોડ્યા આવ્યા. ઉમારીને પકડીને પોલિસ-થાણે લઈ ગયા. ગોરા કારકુને ઉમારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી, ઉમારીને અટકમાં રાખ્યો.

છાત્રાલયના મુકપતિને ખબર પડી એટલે એ બમકયાઃ
“એ હરામખોર એ જ લાગતો હતો.”

ગોરા ઉપર ઘરખખરમાં હાથ ઉપાડવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. અગાઉ આફ્રિકનો અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યાઃ “પાંચ વરસની જેલ મળશે”

નહિનીનીમાં ઈસ્માઈલ કરીને એક આફ્રિકન બેરિસ્ટર હતો. તાત્ત જ વિલાયનથી આવેલા. તેમને ખબર મળ્યા. તરત પોલિસથોડીએ આવ્યા. ફોજદાર આફ્રિકવાસી હતો. બેરિસ્ટરને સલામ કરી એણે ખુરશી આપી.

“કેમ પકારવું થયું બાના ?” ફોજદારે વિનયથી પૂછ્યું.

“માને તમે એક હોકરાને અટકમાં લીધો છે ?”

“હા, કેમ ?”

“એને ઝાડાવવા આવ્યો છું.”

“અરે જવા લો બાના, એ તો મહુ તોફાની છે, આખા શહેરમાં એના જેવો હરામખોર કોઈ નથી. આપ વિચાર તો કરો, નહિતર ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડે ?” ફોજદારે ખૂલ્લામાં બેઠેલા ઉમારી તરફ તિસ્કારભરી નજર ફેંકી.

“હરે, જે થયું તે થયું આ વખતે હોડી મૂકો.”

“મને ઉપરી તરફથી ઠપકો મળે.”

“હું તમારા ઉમરીને વાત કરવા આવ્યો છું એણે કહ્યું કે ફોજદારને ઠીક ઘાગે તો ડોકી મૂકે આ વખતે આટલી દયા કરો, ફગી આવુ નહિ કરે ”

ફોજદાર પીગળતો લાગ્યો ઈસ્માઇલે એગેર નજર ફેરવી, ઉમાગે ખૂણામા બેગે હતો ફોજદારને સારુ લગાડવા ઈસ્માઇલે ઉમારીને કહ્યું “ ડોકરા ! આમ આવ, જો, તારી વતી હું મારી માગુ છું ફોજદાર સાહેબ દયા કરોને આ વખતે ડોકી મૂકે છે, ફરી આવુ કરોશ નહિ ’

શબ્દે શબ્દે ઉમારીની છાતીમા તીવ્ર બોમ્બર્ડા એનું માથુ લમચા લાગ્યું એને થયું ‘ આ માગ ફેશમાઇયો ! આટલા કુદ્ર ! ચેયો ગોરો વિના કાગ્યું મને માગે મયો, ઉપગત મને અટકમા રાખ્યો અને આ બાઇસાહેબ ખસે વાક મારો હોય તેમ માગ વતી મારી માગવા આવ્યા છે ’ ઉમારીથી આ ન સખાયુ એ ગરજ બિઠ્યો ‘ તમને બીજાની વાતમાં કદાપણ કરવા કોણે બોલાવ્યા છે ? એક ગોરો કારકુન લરખાનરમાં તમારા બાઇને મારે, કેદ પુરાવે, તમારે એને છોડાવવા દયાની બીખ માગવી પડે ! તમને સ્વમાન છે કે નહિ ? મહેબબાની ફરીને ધર બેગ થઈ જાયો મારા વની કોઇને મારી માગવાની જરૂર નથી ”

બેરિસ્ટર સાબગી રહ્યો ફોજદારે દસીને કહ્યું “હું નહોતો કહેતો કે એ છોકરો એ જ લાગનો છે’ સાબગી ઉમારી ફરી તફૂક્યો “ હા, હા, એ જ લાગનો છે તારુ આવે તો ફાસીએ લટકાવજો ”

ભલા બેરિસ્ટરે ઉમારીને બાળક મણી એની વાત કરે ધરી નહિ ફોજદારને કહ્યું “ એના બેન્વા સામે ન જોતાં આ એક

વાર મારી ખાતર છોડી મૂકા.” ઉમારી કંઈક બોલવા જતો હતો પણ આ સલા માણસની ઘામણી ન દુઝતવા મૂંગો રહ્યો.

ફોનદારે પોલીસને ફુકમ કર્યો: ‘છોડી મૂકા એ હરામખોરોને ! ખબરદાર હવે ગોરા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો ’તો.’

‘ગોરા’ સખ્ત સાંભળીને ઉમારી બિચળ પડ્યો :

‘હાથ નહિ ઉપાડું, હવે ક્રિમીને નહિ મારું, પણ ફરી કોઈ આવી તુમાખી કરવા આવશે તો ચામડો ભિતરડી નાખીશ. તમારે એનો રોટ્કો ખાવો છે, મારે નથી ખાવો તમને મારા દેશનું અભિમાન નથી, મને છે. આ ગોરા આપણા જ દેશની અંદર આપણી જ કાંધ ઉપર ચઢી બેઠા છે. રાતદિવસ એ આપણાં લોહી ચૂસી રહ્યા છે. અરે ! આપણને પણ સમાન શુભામ ગણે છે. પણ હું સોગમ ખાઈને કહું છું...” ઉમારી દ્વંદ્વ થયો, ઝાતો સહેજ આગળ આવી, હાથની મુઠ્ઠીઓ વળાઈ ગઈ, ચહેરા ઉપર ખુદાઈ નર આબુ. એણે જીરુસાધી વાક્ય પૂરું કર્યું: “કે સત્તાના મદમાં જીતી ગયેલા આ ગોરાઓને આક્રિયતા કિનારો છોડાવી ન દઉં તો મારું નામ ઉમારી નહિ.”

બેરિસ્ટર અને ફોનદાર દિગ્મુદ બની તેના કંતિમાન ચહેરા તરફ જોઈ રહ્યા, બેરિસ્ટરને સત્તામ કરી ઉમારી આશ્ચર્ય થયો.

“છાકરો જોજો છે !” બન્નેના મુખમાંથી એક સાથે ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા.

છાત્રાસયમાંથી ઠાકી મૂખ્યો

“ભૂના, ઉમારી આવ્યો લાગે છે” ઉમારીના દોરને શૂદ્રપતિને કહ્યું.

“જમે આવ્યો, ખાણું ઉધાડ્યો નહિ.” શૂદ્રપતિએ શુસ્તારમાં જવાન વાળ્યો.

“પણ જિયારો સવારનો મૂખ્યો છે.”

“જમે રહ્યો મૂખ્યો. એ એ જ લાગતો છે. યા માટે નકામી તકરારો ઊભી કરે છે ! બધું નહિ, મધ્યું નહિ અને આવ્યો દિરસ તોડન ! આપણે ત્યાં નહિ ચાલે !” શૂદ્રપતિએ પંતુગપણું બનાવવા માંડ્યું.

“બાના, ખેલો” ઉમારીનો અવાજ સંભળાયો.

“ચાલ્યો જા મમે ત્યાં, તારે માટે અહીં જગ્યા નથી.”

“મારાં કપડાં અંદર છે.”

“કપડાં તારા બાપને મોકલ્યો આપોશ.”

ઉમારીએ ઘડોલર વિચાર કર્યો 'આવું અપમાન કેમ સહન થાય ? અહીં રહેવાથી શો ફાયદો ? ગતે ગમે ત્યાં પડ્યો રહોશ. સવારમાં પગે ચાલીને ટિમોરવા જઈશ' ઉમારી પાછો ફરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં અદર ઉમારીના મિત્રોએ ગૃહપતિને મન રીતે ખારણુ ખેલ્યું ઉમારી સીધો પોતાની જોરડીમાં ચાસ્યો ગયો ખેચાર લાઇનમાં ઉમારી તરફ વીટળાઈ વત્યા ઉમારીએ બધી વાત બની હતી એટલા જ જુમ્સાવી કહી સભળાવી સૌના મનમાં ઉમારી માટે મન પ્રગ્નુ માત્ર દૂર બેઠેલા ગૃહપતિ તિરસ્કારથી હસના હતા

'તને ખેડાવવા ઈમાર્શન બેરિસ્ટર આપ્યા હતા ?' એક વિદ્યાર્થીએ આશ્ચર્યચ્છિન થઈ પૂછ્યું

'હા જ બધા 'તા, એ મિત્રોએ બહુ બના માણસ છે પણ ન આગરા હોત નો સારુ. જરા મનપાત, જેવ જોઈ આવત."

'જા જા, તારાથી તે જોના જવાય ? તારા બાપા રેશન-માસ્ટર રહેવાય મિત્રોએ લાજ મરે ને ।"

"માન નાપુ લાગે એવા નથી જીન્ટા ગણ થઈને કહેત કે મારા મેં બરા નડાકુ જોરાને કિમોશ ફેકાર્યો "

'તું આવો વિચિત્ર કેમ છે ઉમારી ?' એક નાનકડા વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું

"વિચિત્ર શેને ? મોટા થયો ત્યારે તમે પણ એવા જ થઈ જશો હજી તમને ખબર નથી આપણા દેશમાં કાનું રાજ્ય ચાલે છે ।' એવે મેટા પીઠ માણસ હોય તેમ પદર વર્ષનો ઉમારી બોલ્યો

“ ઉમારીબાઈ, તું અગ્રેજ સરકારને ગાળો દે છે તે તને મારી નહિ નાખે ? ” એક વિદ્યાર્થીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ અરે ! કોની માએ સવારીર સુઠ ખાધી છે કે મારો વાળ વોકો કરી શકે ? અને તેમ છતાં દેશને ખાતર જાન જાય એ તો મોટું જાગૃત્વ ગણાય ” બોનના બોતલા ઉમારીના મુખ પરની નમેા તરી આવી.

નાના મોગ મધા છોકરાઓને દેશને નામે મરી ફીવાતું મન થઈ આવ્યું.

મધરાત પીની ઝઈ જતા કોઈને સૂતાનું મન થતું નથી. ગૃહપતિ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં જ જામી મધા ઉમારીની આખમા તો ઊંધ છે જ નહિ અને તો એમ થાય છે કે હાલ સવારે આ ગોરાઓને દેશપાઠ કરી દઉં. થોડીવાર કોઈ બોધ્યું નહિ, પછી એક સાત વરસના છોકરાએ સવાલ કર્યો “ હું ઉમારીબાઈ ! તમે આવું તોફાન કરો તો તે તમારા બાપુ તમને વઢે નહિ ? ”

‘ મારા બાપા વઢે જ નહિ વઢે તો હું ઘેર ન જાઉં. ’

“ શામાલ, એ બદ્દ મજાનું ”

વાતો કર્યાં સૌ ઊંધી ગયા ઉમારીન ગાગી રાત નીદ ન આવી સવાગની બદગીનો ઘટ વાગ્યો ત્યાંતે જાગતો બેઠો હતો નમાજ પૂરી થઈ એટલે ગૃહપતિએ ઉમારીને બોલાવ્યો.

“ જો ઉમારી, તારે જુજો અઢી જમવાનું નથી, ” ગૃહપતિએ હકામતી કર્યું.

“ તે નહિ જમીએ ” રૂઆબથી અને મેઝમરીથી ઉમારીએ જવાબ વાળ્યો.

ગૃહપતિએ ઉમારીનો જવાબ ન સાંભળ્યો હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું: " એટલું જ નહિ પણ તારાં કપડાંધોત્તાં, ચીજવસ્તુ લઈને જાનાલયમાંથી હમણાં ને હમણાં આપ્યો જા."

" આપ્યો જઈશ. પહેલાં મારા અનામતના પૈસા લાવેલ."

" પૈસા તને નહિ મળે."

" કેમ નહિ મળે ? મારા પૈસા મને નહિ મળે ! "

" હા તને નહિ મળે. મને તારા ચર લારોસો નથી. તારા બાપાને સીધા મોકલી આપીશ."

કાંઈ વાંધો નહિ. પૈસા વચર મરી નહિ જાડ. પગે પગે આહીને ટિંબોરવા જઈશ." ઉમારી ઝિમો થઈ ગયો.

" જોઈ લેજો આ દોડમો માઈલિ આલગારની મોકી ! " ગૃહપતિએ માંકડા જેવું મોઢું કરી નફફટ મરકરી કરી.

" તમને હસવું આવે છે પણ થાક રાખજો, ટિંબોરવા મળ્યા પછી તમારી વાત છે." ઉમારીએ હમ જાંટયો.

ગૃહપતિને આથી વધારે ચેતવણીની જરૂર ન હતી. તરત જ એમણે ફેરવી વાળ્યું: " જસ ઉમારી, કરી ગયો ! હું તો તારી પરીક્ષા કરતો હતો. જોતો હતો કે ઉમારી કેવોક બદાદુર છે. તું તારે ખુશીથી જાણના પૈસા લઈ જજે રસ્તામાં નાસ્તાપાણી માટે જોઈએ તો પણ લઈ જજે."

જ્યા વિદ્યાર્થીઓ આ અચાનક ફેરફાર જોઈ નવાઈ પામ્યા. રેલભાડું લઈ ઉમારીએ જાનાલયને હેલ્થ સલામ કર્યા.

પ્રેમળા માતાપિતા

ઉમારીને પડખામાં બેમાડીને એની અમ્મા વહાલથી સમજાવે છે " બેટા, તું આવો ગાંડો કેમ થયો ? તારા બાપુ ભોલીતું પાણી ફરીને કમાયેલા પૈસા તારા કબજેમાં માટે ખરચે છે. કેટલા બધા પૈસા નષ્ટરોખી મોકલના ! હજી મોકલત. તું શા માટે નાસી આવ્યો, બચ્ચા ? "

આવી હેતાળ પણ અણસમજી માને શો હિતર આપવો તે ન સમજના, માની અને લાગણીપ્રધાન ઉમારી અમ્માના બોલામાં માથું મૂકીને રોઈ પડ્યો-પત્તાતાપથી નહિ પણ પેનાની હિમ ભાવના અને લાગણીઓને દુનિયા અમજતી નથી તેથી. દુસેન ધેર આવ્યો ને જીજી તો ઉમારી માતાના બોલામાં માથું નાખીને પડ્યો છે. જ્યાં અને પ્રેમળા દુસેનને ઉમારી પાછો આવ્યો તેનું કાંઈ નથી. એણે પૂછ્યું પણ નથી કે 'તું શા માટે આવ્યો આવ્યો ?' દુસેને ઉમારીનો કાચ પકડી રોડથી દૂર : " કાંઈ નહિ બેટા, ન ગમ્યું અને આવ્યો આવ્યો તેમાં શું બગડી ગયું ? " હું તને ધેર લાવવાનો માગ લાઈને પાસે કંપાસ મોકલીશ."

પણ અંતગ્ની વરાળ એ ઢાની પાસે જઈ ઠાલવે ! એ ઢાની પાસે જઈને કહે કે ‘ ગોરાને કિંજાકો માર-શ બદલ છાત્રાલય છોડવું પડ્યું : ’ થોડી વાર એ ધરતી સામે જોઈ રહ્યો ઉમારીને આમ ઉદાસ જોઈ અમ્માએ તેના વાસા પર હાથ ફેરવ્યો, દિલાસો આપતી હોય તેમ રાજી કરવા પૂછ્યું : “ બેટા ! આજે કેળાવું શાક કરું ને ? તને બહુ લાગે છે ”

ઉમારીએ માને ખુશ કરવા કહ્યું : “ હા, અમ્મા ”

ઉમારીની અમ્માને જાણે ખારે મેપ ખાંચા થઈ ગયા.

ગાંધી ગયા પછી ઉમારી રોશનમા ગયો, હુમેન ટિકિટનો હિસાબ કરતો હતો. ઉમારીને દેખીને ચોપરા બંધ થઈ ટેબલ પાસે લાવીને કહ્યું : “ આપ, બેસ બેટા ! ” ઉમારી બેઠો. એનું હૈયું ભારે હતું હુસેને એનું દિલ બદલાવતા પૂછ્યું :

“ તેં જીન્ન-કંપાલા જોયું છે કે ? ”

“ નથી જોયું. ”

“ મને લાગે છે, તને ત્યાં બહુ મજા પડશે. ત્યાં સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય જોઈને જ તારું દિલ લલચાશે. વિક્ટોરિયા ન્યાઝા અને નાઇલનું મૂળ જોઈને તું ખુશ ખુશ થઈ જઈશ ”

“ જીન્ન-કંપાલામાં ગોરા રહે છે કે નહિ ? ”

“ બહુ ” હુસેને સહર્ષ કહ્યું

“ તો મારે ત્યાં નથી જવું ”

“ કેમ એમ ? ”

“ આ બધી મોકાણ એમાં જ થઈ છે ” કહીને ઉમારીએ નઈરાળી છોડ્યાનો ઇતિહાસ કહી સંજનાવ્યો.

“એાહો ! એમાં તું આટલો બધો રાતો પીતો થઈ ગયે !
 હે ! અમારે તો રોજ એવા અપમાન સહેવા પડે છે; આમાં
 તે શું મોટું અપમાન થયું છે ? ”

“ પણ આપણને ઠોરમી દવકાં ગયે છે ! ”

“ ગયે છે ને ! ”

“ તે શેના ગયે ? ”

“ આપણે અહીં પેસવા દીધા એટલે ”

“ તમે પણ આવું શું બોલો છો બાપુ, અને તો એના
 ઉપર શાળ ચડે છે.” ઉમાગેએ ગેસમાં કશું.

“ ચડે કે ન ચડે, એ આપણા દેશમાંથી નીકળવાના નથી.”

“ એને દેશપાર કરવાનો કાઈ ઉપાય નથી ? ”

“ નથીસ્તો. આપણો દેશ અચાન અને જાંબલી છે. ગોરાઓ
 જાણેલા અને પહોંચેલા છે, એટલે આપણને દેશથી રાખે છે.”

“ ગોરાઓને હાંકી કાઢે તો તમે ગજી થાઓ કે નહિ,
 બાપુ ! ”

“ જરૂર થાઉ, પણ એવો કાઈ દેખાતો નથી.”

“ અને દેખાય છે ”

“ કાણ ? ”

“ તમારો ઉમારી ! ”

“ ઉમારીનું એ મળું નહિ ગોરા પાસે લાવ-વરકર, તો પ

ગાળા એ કાઈ જોવા તેનો છે ? હા એનો કાઈ જો ને પૂર્વ
આફ્રિકાની પ્રજાને જવાડે, જન્મભૂમિ પ્રાણુ થકી પ્યારો છે
એવું શીખવે, માતૃભૂમિ ખાતર મરી શીખવાનું શીખવે, એને
માટે કુટુંબકીનો બધું છોડવાનું ચમત્કાર તો કાર્મિક વળે ..
પણ એ બહુ મુશ્કેલ છે એમાં કશું ને પગને ભાગ્ય જોખમ
ખેડવા પડે અસાધારણ ગાદસ ખેડવા પડે. એ કાંઈ બાળકના
એક નથી' હુસેન શાસ ખાવા રોગપો થોડી વાગ રહી તેણે
આગળ ચલાવ્યું. " તે હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ નહિ વાંચ્યો
હોય એ લોકો પચાસ વરસ પહેલાં ગાપણા જેવા જ ગુનામ
હતા આ ગેંગ અંગ્રેજ ત્યાં પડ્યું ઘૂસી ગયેલા કેમે કયે
નીકળે નહિ પરંતુ એક બાના ગાંધી' જાગ્યો એણે આખા
દેશને જગાડ્યો હિંદુ સ્વતંત્ર ચ્યુ એની પાસે તો હથિયાર
પણ નહોતો અંગ્રેજોએ લાઇ બીધેલા આપણી પાસે તો તૈયાર
પડેલા છે માત્ર એવો કાંઈ 'બાના ગાંધી' જાગ્યો નેહરુ,
ને ગોળી પવનના વટોળ જેરી જનરલ્સ્ટ ચમવળ ઊભી કરે
અને ઊદલપાયલ ફગી નાખે એવો કાંઈ પાકશે ત્યારે બધું
ચઈ ગહેશે ભણુ તો ખુાને મદદી આં કરવી" હુસેને હા
પડી જઈ રહ્યું

ઉમાગેએ બધું એકચિત્તે સાંભળી લીધું એના મનમાં
વિચારો ધૂમરી ખાતા હતા ખુદાની મદદી કયે' શા હિં
વળે ? આફ્રિકામાં બાના ગાંધી કેમ ન પડે ?' એક પછી
એક વિચારો આવતા હતા ઉમારીને જિડા વિચારમાં પડી
ગયેલો નેહરુ હુસેને હાં 'ઉમારી, આજ તો તારે માટે
ગોસગી મગાવું"

" ના બાપુ, કાંઈ જરૂર નથી "

" એમ થાય બેટા, તુ આજ કેમ દિવસે ઘેગ આવ્યો ? "

ઉમારી મનમાં સમજતો હતો કે ‘મારી દિલગીરી મટાડવા મારાં વદાલસેયાં માખાપ આલપાતાળ એક કરી રહ્યાં છે.’ ઉમારીને લાગ્યું કે બીજા દુશ્મની ખાતર મદદ તો આ પ્રેમજા માતપિતાની ખાતર મારે મારાં ઉદાસીનતા અને રોષ દબાવનાં જોઈએ.’ એટલે ઉમારીએ કૃત્રિમ રીતે દરીને કહ્યું :

“ ઠીક, મોસંબી મંગાવો ત્યારે.”

હુસેને સાંધાવાળાને દેડાવ્યો. મોસંબી આણી. ઉમારીએ પોતે ખાધી, બાકુને પણ ખવરાવી.

રાતે બાપ-દીકરા વાળું કરવા બેઠા. ઉમારીએ કહ્યું :
“ અમ્મા ! આજ છુથે સાથે બેસી જ.”

“ ના, એમ ન બેસાય.”

“ મારા સોગન અમ્મા.”

લાંકવાયા ઉમારીના સોગન પાછા કેમ દેલાય ? અમ્માએ લાણુ પીરરયું. થોડી વાર માટે પણ માખાપને રાજ થયેલાં જોઈને ઉમારી સતોય પામ્યો.

લેલી મુલાકાત

“અમુકિઠી છરવાના પ્રમુખ ખાન ઝફરખાન આપની મુલાકાતે પધાર્યા છે.”

“હો, ખુશીથી અહર લખ આવો” વાસતીદેવી ખુરશી પરથી ઊતરીને નીચે ગાદીએ બેઠી

ખાન આવ્યા. સલામ કરી બેઠા વાસતીએ રિવેક કહેાઃ
‘આજ આપે અમારું આગણ પાવન થયું’

“મને આપનો મુક નેવાની મણી ખવાહેલ હતી આપ મોઢાએ પચાસ વરસમાં દેલની સારો સિકલ ફેરવી નાખી છે. બેહુતાની આખાદી નેઈને હુ છક થઈ ગયો છુ” ખાને પોતાની ટેવ પ્રમાણે ભાષણ ચલાવ્યુ

“આપને અહીના હવાપાણી અનુકૂળ આવે છે ને?” ખાને કરેલી પ્રશ્નનાનો સ્વીકાર કરતી હોય તેમ વાસતીએ પૂછ્યુ.

હિ હોસ્તાનના હવાપાણીમા પૂછવાનું શુ? અને શાહઆલમની મહેમાનગતિમા ખામો ફેવી?”

“આપે કેટલાં શહેર જોયાં?”

“અયોધ્યા, કાનપુર, લખનૌ...”

“ગામડાં નહિ જોયાં હોય ?”

“જોયાં છે. ગામડાવાઓ સાથે રાતો ગાળી છે. આતું સાદું અને મુખી જીવન મેં તુર્કસ્તાન અને રશિયામાં પણ નથી જોયું.”

“એટલી અમારા પર ખુશની મહેરમાની છે.”

“હું આપની પાસે એક અરજ ગુમારવા આવ્યો છું.”
ખાને મુદ્દાની વાત ઉપાડી.

“કહો, શો હુકમ છે ?”

“અમારે આફ્રિકા જીતવા તરફથી ખાનુઓની ખાસ ફજાવણી. માટે એક હોશિયાર જાતુ જોઈએ.”

“મોહલી આપશું કહો, બીજું કંઈ ?” વાસંતીદેવીને ખાનના ચહેરા પરથી લાઘુ કે ખાન હજી કાંઈ મહત્તરની વાત કહેવા માટે, છે, પણ કંઈ રીતે પૂછતું એની ધડ બેસતી નથી. ઉપરનો પ્રશ્ન કરીને વાસંતીએ ખાનની મૂંઝવણ ટાળી દીધી.

“ખીજું ખાસ કામ તો નથી. પણ તમારા સેનાપતિ કહેના હતા કે સરહદનું લશ્કર છોડાવી લેવાનો તમારો ઈરાદો છે અને એ કામમાં મારી મદદની જરૂર છે.”

“હા, એવો અમારો વિચાર છે ખરો.” ખાનની વાત સ્પષ્ટ જાણવા વાસંતીએ કહ્યું.

“પણ તું બહુ મૂંઝવેા છું. આ કદી જોતી જંગલો અને ઝૂંટી હોમ તરફથી મારે તમને કેવી રીતે વિશ્વાસ આપવો ?”

“શેનો વિશ્વાસ ?”

“ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવાનો.” ખાને ઈરાદાપૂર્વક ‘રક્ષણ’ શબ્દ ઉપર બાર મૂક્યો.

“ એનું મણુ કહે છે ? હિંદુસ્તાન પોતાનું રક્ષણ કરવાને ^{જો} સૈન્ય છે, તમારા જિલ્લામાં અમે કેળવણી પ્રચાર કરીએ છીએ તે એટલા માટે કે અમારા પડોશીઓ મુખો થાય, નહિ. કે અમારું રક્ષણ કરે.” વાસંતીએ ચોખવટ કરી.

• “ એ વાત ખરી. પણ કોઈ પરદેશી ચડી આવે ત્યારે અમારે તો કપાઈ મરવું પડે ને ? ”

“ ખાનસાહેબ ! તમે અમારી વાત સમજ્યા હાગતા નથી.” વાસંતીએ તકિયાનો ટેકો ઢોક્યો, એ આગળ આવી : “ સેનાપતિએ તમને ગમે તે કહ્યું હોય, સરદારના હક્કરની વાત કરી હોય તે એ એટલા જ માટે કે જેમ હિંદની તેમજ કોંગ્રેસની વ્યવસ્થા અને જનપ્રત પ્રજા પોતાના અધિક સ્થાન શૈય પર મુસ્તાફાનીને જગતના કોઈ પણ પાશવી બળની દરકાર કર્યા વિના નિર્જય થઈ શકી છે, તેમ આફ્રિકી પ્રજા પણ થાય. તમારી કામ નાનકડી છે, બહાદુર છે, સ પીલો છે. તેમ પોડો પ્રજો શિક્ષણ પ્રચાર થશે તો તમારે ત્યાં સવાને માટે શાંતિ થઈ જશે ”

“ ત્યારે મારી કાંઈક સમજાવેર થઈ દશે ” ખાને બીનું સંકેત્યું

“ એમ જ. કહો, ખીલુ કાંઈ ? ” વાસંતીએ જુસ્સો ચમત્તા નમ્રતાથી પૂછ્યું

“ મારો વિચાર સરદારની હાવણીઓ જોવાનો છે. ત્યાં કેટલાંક સાધન છેલ્લો દગના આવ્યા છે.”

“ એ બધા નકામાં છે જોઈને શું કરશો ? જતાં તમારું મન હોય તો મેનાપતિને મળજો. પરવાનગી આપજો ”

“ ત્યારે અમારી જીરગા માટે એક જાનુને મોકલી આપશો ને ? ”

“ જરૂર મોકલી આપીશ ”

“ અમારે ત્યાંથી હજી જુગ્મો પશુ ગયો નથી, ” ખાને દાંકરી રીતે કહ્યું

“ એમ કે ? એ રાક્ષસી રૂઢિ હજી છે ? અમારા સરહદના પ્રાંતોમા અમે જીરખાતો નાશ કરો નાખ્યો—જો કે મહેનત બહુ પડી, ખુનિષ ખિદમતગારના જે સ્વયં સેવકોના એ માટે જનન ગયા ”

“ ક્યા ખાત ? ”

“ નિર્દોષના લોહી પીધા વિના દુષ્ટ રૂઢિઓ જતી નથી ” વાસતીએ કહ્યું

“ યે સચ હૈ ત્યારે હું રજા લઉં. સરહદની જાવણીની પરવાનગી નાટે મેનાપતિ અત્યારે મળશે કે ? ”

“ આયમથાહ તમને મુનાકાત અથવા નદો નસન કગવી આપશે. ”

“ અગ્ગ, સનામ. ” ખાન બોલ્યો. વાસતીએ નવચાર કરી, ખાનને વિદાય આપી

મૂંપો બસસ

ખૂન ગયા ખછી ધછી વાર વાસંતીદેવી જમીન પર નજર રાખી બેસી રહી એને ખાનની મુવાકાતમા ઊઠો બેઠો લાગ્યો ' ઓરત લોગ'ની કેળવણી મટે ખાને મુનાકાત માગી હતી, પરંતુ વાત કરી સરહદના સરકારની જતા જતા પણ એજ વાત પૂછી વાસંતીદેવીએ જગતના રાજકારણનો અભ્યાસ કર્યો હતો રાજખટ-પટીઓની મુ સફીરી એ જાણતી હતી પોતાની કુરોપ અમેરિકાની મુસાફરીમાં એણે એવા કેટલાક ચાણક્યોના દર્શન કર્યા હતા ખાન એમની નાતનો હોય તો ના નહિ વાસંતીને પૂરી રાહ ગઈ. સરહદ પરના મુલકોનો વિચાર કરવો તે પરગણ્ડમત્રીનું કામ હતું, પરંતુ પોતાના સ્વભાવ મુજબ આ વાતનો તાગ લેવાનો તેણે નિષ્કૃંચ કર્યો પોતાના રહસ્યમત્રીને તેણે કહ્યું

‘ નહિન ’ કરતાગને ફોન કરી બોલાવો.”

અર્ધી કલાકમાં કરતાર હાજર થયો એ બાવીસ વર્ષનો ફાકડો જુવાન હતો જગનની પાંખ જેવા કડકકના કપડાં, કનાકે સુધી અરીસા સામે ઊભા રહી કાળજીપૂર્વક ઓબેલા વાળ, સહેજ વાંકો ટોપો, હાથમા પાતળો નેતરની સોટી કિલ્લો સહેરમા કરતાર.

રંગીસે ગણાતો. કેટલાક દિતૈથીઓ એને વહેલ માનતા. સાદાર્થ અને ઉદ્યમના જમાનામાં કરતાર જ માત્ર વરણાગીઓ અને નિરુદ્યમી હતો. આજો દિવસ બજારમાં આંટા મારવા, દુકાનદારો સાથે તડાકા લગાવવા, પાનપટ્ટીઓ ચાખ્યા કરવી, એ જ કરતારનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. પણ હેઠ્ઠાત્રણ માસથી કરતાર નોકરીમાં રહ્યો હતો. બાપની કમાણી પર નજરું તેને ગમ્યું નહિ વઢીવઢી કચેરીના કાગળો મુખ્ય કાર્યલયે પહોંચાડવાનું કામ ને કરતો. સાપ્તકલ પર ફરતું અને પગાર મળે. કરતારને એ ફાવી ગયું એક દિવસ વાસંતીની નજર કરતાર પર પડી. મોટો લાલ પટ્ટો એની પટાવાળાની નોકરીની જાહેનાત કરતો હતો. કરતારની ઊંચ રહેવાની, નમસ્કાર કરવાની અને વાન કરવાની ખાસ ઢગ, વાસંતીને આકર્ષક લાગી. બે ત્રણ વાર કરતાર સાથે એણે વાત કરી જોઈ હતી. કરતાર જેવા પાણીદાર અને આલસક છોકરાનો ઊપયોગ કરવાનું વાસંતીને મન થયું હતું. મોઢો નહોતો મળતો. ખાનની મુલાકાતે કરતારના ભાઈનો દરવાજો ખોલી નાખ્યો.

પોતાની લાક્ષણિક દબે નમસ્કાર કરી કરતાર ઊભો રહ્યો. વાસંતીદેવીએ આખને ઈશારે નક્કીનીકાતને બહાર જવા સૂચવ્યું. ધીરે અવાજે કરતાર સાથે વાત શરૂ કરી:

“આજ સુધી તું મોઢાની ગમ્મત કાંકરો હતો. હવે તારી પરીક્ષા થવાની છે. હું તને એક અમલનું કામ સોંપા માગું છું.”

“ધણી જ ખુસીથી સોંપો.”

“આપણા પરતપ્રદર્શનને ત્યાં એક પરાણા આવ્યા છે.”

“ખાન આફરખાન ?”

“ તું જાણે છે કે ? ”

“ કેમ નહિ ? હમણાં જ આપને મળી ગયા તે. ”

“ બરાબર, તે જ સરહદની પેલી પાર આવેલા આફ્રિકી મુસ્લિમી છુરમાના તેઓ પ્રમુખ છે. બહુ ચાલાક અતે વફાદાર માણસ છે. ”

“ જી, ”

“ તેઓ ક્યાં જાય છે, શું કરે છે તેની તારે તપાસ રાખવી. મને સમાચાર મોકલવા કરવા, જોજો, બહુ સંજાણાને કામ લેજો, નહિતર જાન ગુમાવી બેસીશ, આ ચિઠ્ઠી લેતો જા. તને ચોવીસ કલાકમાં તારા કામમાંથી છૂટો કરશે. ”

કરતાર ચિઠ્ઠી લઈ નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો.

માણની સ્ટીમરમાં

અમાસની મધરાત કેનિયાની પહાડીમાં ઘેર અધારાં વરસાવી રહી છે. સાડાગારની ગાડીનેા પાવે સાંભળી ઉમારી જાગી ઊઠ્યો. આજ ત્રણ રાતના એને ઉજ્જમરા છે મગજમાં એક જ ધૂન છે: ‘આફ્રિકને સ્વાધીન કરું, મારી ખારી માતૃ-ભૂમિને જલ્દીમના પાશમધીં છોડાવું’ પણ તે કેમ અને ? નાનકડા ઉમારીને એની સૂઝ પાતી નથી. તે ઊઠ્યો, ખભે બે કામળ નાખી, પીંડે પાણીની મસક ખાંધી અને રાતના અધારામાં તે બહાર નીકળી પડ્યો. અગ્ના ભરજંઘમાં પડી ને, બાપુ સ્ટેશનમાં છે. ઘેર જંગલમાં થઈ ખુદાને આધારે તે આગળ ધપ્યો. આઝાદીના આશકનું આ હીવાનાપલ્લું જોઈ તારાઓ દસવા લગ્યા વાલ-ચિતાથી ભરપૂર જંગલમાં ઉમારી એકલો ચાલ્યો જતો હતો. એના હૃદયની જાગેશો સ્વાતંત્ર્ય-અંતમાં ભયરૂપી પનગ્રિયું ભરમ થઈ ગયું હતું. જૂન, તરસ કે ઊંઘ એની પાસે આવે તેમ ન હતું. ઉમારીએ આખી ગત આપ્યા ક્યું. એને માત્ર એટલો જ ખ્યાલ હતો: પોતે નષ્ટિાખી તરફ ચાલ્યો જાય છે. રેલને પાટે ચાલતાં એજાખીતો માસ્તર કે સાંધાવાલો મળે તો પકડાઈ જવાનો ડર હતો, એટલે જંગલનો ભવાનકે માર્ગ એણે પસંદ કર્યો.

સવાર પડી ત્યારે એક જુઓ દેખાયો. અંદર જઈ જુઓ છે તો એક ડોશીમા બેઠેલા. ઉમારીએ પૂછ્યું. “નકુરેનો રરતો ક્યો ?” ડોશીમાએ જાંચે જોયું. ચાહેલો, આંખનાં બે બરેલો ઉમારી જવાખની ગહ જોતો બેલો હતો. ઉમારીનાં કાટ-પાદન જોઈને ડોશીમાએ ઉત્તર વાક્યો :

“તારી પાસે પેમા હોય તો અક્ષીયી બે માઇલ દૂર સ્ટેશન ને ત્યાંથી નકુરેની ગાડી મળશે.”

“તો બહુ સાચું.”

ઉમારી સ્ટેશને પહોંચ્યો. હવે કાંઈ ઓળખીતાનો કર નહોતો. મા. ગાડીની નજર રાખી પડે તેમ હતું ઉમારીનાં પિત્તસામા પાંચ ચિલિંગ હતા. એટલામા નર્મશાખી ન પહોંચાય. વળી ઉમારીનો વિચાર સીધા મોમ્યાસા જવાનો હતો. મોમ્યાસાથી પરદેસમાં બેપકવાની સગવડ મળી રહેશે એવો એનો ખ્યાલ હતો વિચાર કરે છે ત્યાં ગાડી આવી. તેમાં એ ચડી બેઠો. માથે કામળ ઓઢીને મૂક મથો. ટિકિટ તપાસનારની નજર ચુકાવવામા ઉમારી કુશળ હતો. મોમ્યામા આવ્યું ત્યાં સુધીમા ઉમારીનું નામ ન લીધું સ્ટેશનમાથી એ ક્યારે બહાર નીકળી ગયો તે કાલેજા ખમર ન પડી

ઉમારી ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે મોમ્યાસા થઈ પરદેસ જવાનો તેનો વિચાર હતો. “મોમ્યાસા તો આવ્યું, હવે ક્યા જવું ? દારેસવાય ? મોઝાબિક ? એ બધા પગલર દેશે. ‘ખાના ગાંધી’ ના દેશમાં બહાર ? જોઉં તો ખરો, એજે સ્વાધીન

બનાવેલો દેશ કેવોક છે ?” ઉમારીએ દિંદ જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ જવું કેવી રીતે ? મોખ્યાસાથી મુંબઈ મુઘી જીપડતા દિંદી વિમાનમાં મફત માણુ બેસવા દે ? એ તો અશક્ય ! કાંઈ માલની સ્ટીમર મુંબઈ જતી હોય તો તપાસ કરવા ઉમારી બંદર પર આવ્યો. ઉતાડ્યોનો બધો વ્યવહાર વિમાન મારફત થતો હોવાથી સ્ટીમરનો ઉપયોગ માલ લઈ જવા લાવવા પૂરતો જ થતો હતો. તેમણે દરેક દેશ પોતાને ઉપયોગી, જરૂર-પૂરતો માલ બનાવી લેતો હતો એટલે ન છૂટકે દેશમાં ન પાકતો હોય, ન બનાવી શકતો હોય તેવો જ માલ પરદેશથી આવતો. એથી મુંબઈ જવાની માલની સ્ટીમર મળવી મુશ્કેલ હતી.

પરંતુ ઉમારીનું નસીબ જોરાવર હતું. જંગબારથી આવેલી એક સ્ટીમરે પરાદીએ મુંબઈ માટે જીપડવાની હતી. પરંતુ ઉમારીને સ્ટીમર પર ચડવા કોણ દે ? પાસપોર્ટ વિના મુંબઈને કિનારે પગ મૂકવા કોણ દે ? ધરીભર ઉમારીને પોતાના હવાઈ ક્ષિપ્ત તૂટી પડતા લાગ્યા. હવે પાછા તો ફરાય જ નહિ, દરિયામાં ડૂબી મરવાનું થન થયું, પણ મરી જવાથી કાંઈ દેશ સ્વતંત્ર થાય ? ઉમારીને તો દેશ સ્વાધીન કરવો હતો. એ આગળ ચાલ્યો. માલ જોખવાના કાંટા પર એક આફ્રિકાવાંસી કારકુન બેઠો હતો. ઉમારીનો પહેરવેશ જમાના પ્રમાણે સારો હતો એને કોઈએ રોક્યો નહિ. કારકુન પાસે જઈ ઉમારીએ સલામ કરી : “જાઓ બાના.”

“જાઓ ક્યાં રહેવું ?”

“ટિબોવા.”

“કેમ કંઈ કામકાજ ?”

“હા, ખુદની મરજી હોય તો મુંબઈ જવું છે.”

“મુંબઈ ?”

“ હા ય ”

“ ત્યા જઈને શું કરશો ? ”

“ નવો દેશ જોઈશ.”

“ વિમાનમાં કેમ ન ગયો ? ” ઉમારીને કાર્ષ તરંગી,
ગખક, હોકરો માની કારકુને એકવચન વાપર્યું.

“ વેસા નથી ”

“ તો સ્ટીમરમાં કયો કાંઈ લઈ જવાનો હતો ? ’ કારકુને
હા હોડી

ખીન્ને કાંઈ પ્રસંગ હોત તો આવું જોલનારને ઉમારીએ
અપેક્ષા માગી નીચે નાખી દીધો હોત, પણ અત્યારે એણે
ખતોશ પકડી પ્યારા દેશની ખાતર એ અપમાન ગણી ગયો;
એટલું જ નહિ પણ વધારે વિનય વાપરી એણે ફરી પૂછ્યું :

“ તમે કાંઈક ગોકવણુ કંઈ આપો તો મહેરબાની ”

“ તારા જેવા હજારો મનાલી રખડ્યા કરે છે. એમ મફત
મોકળ્યા કરીએ તો ક્યા પાર આવે ? ” કારકુન મસ્કીભર્યું
હસ્યો.

વધારે અપમાન સહેવા જિભા ન ગ્રહેતા ઉમારી દુરળ
તરફ ચાલ્યો. ત્યાં બે ચાક દિદી વેપારીઓ સ્ટીમરમાં માલ
ચલાવતા હતા. ઉમારી મલામ દરી જિભો રલો.

“ કેમ કાર્ષ કામ છે ? ” વેપારીએ પૂછ્યું

“ એક અરજ કરવી છે.” નરમાઈથી ઉમારીએ કહ્યું.

“ શું કહેવું છે ? ”

“ મને આપની સ્ટીમર પર કામે રાખરો ? ,”

“ સ્ટીમર અમારી નથી ”

“ માલ તમારો છે ને ? માલ સાચવવા રાખો.”

“ માંડા માલ તો એની મેળે સમવાય.”

“ તો માલ ઉતાવવા રાખો.”

“ માલ ઉનારનારા મજૂર મુંબઈના છે.”

ઉમારી મુંઝાયો. છેલ્લે કાંઈ ન સમજાયી તેણે કહ્યું: “ગમે તેમ કરો, મને આ સ્ટીમરમાં મુંબઈ મોકલો.”

આ વિચિત્ર ડોકરની આવી વિચિત્ર વાતોમાં વેપારીઓને મળ પડી. તેમને ક્યાં ખચર હતી કે જા વિચિત્ર લાગતો ડોકરો પૂર્વ આફ્રિકાને વિચિત્ર બનાવી દેવાનો છે !

એક વેપારીએ તોછડાઈથી કહ્યું: “ ઘેર જ ઘેર, તારાં માઆપ ગઢ જોતાં હશે.”

ઉમારી નિગમ્ય થઈ પાઠો ફર્યો. સીધો મકુષા બોજ તરફ ચાલ્યો. દોઢ દિવસનો બૂખ્યો હતો, ખિસ્સામાં પાંચ ચિલિંમ હતો, પણ ખાવાનું યાદ આવતું નથી, એને તો એક જ ધૂન લાગી છે “ કેમ કરીને મુંબઈ પહોંચવું ? ” રાત પડવા આવી, કંઈ સૂઈ નહિ. મકુષા બોજ નીચે, ખાડીને કિનારે ઉમારી બેઠો. દિવસ આખાની રખડપટ્ટીનો થાક, દોઢ દિવસની બૂખ અને ત્રણચાર રાતના ઉગ્રજગ-બેઠો કે તરન ઉમારી જામી ગયો. આંખ મજતાં જ એને એક મધુર સ્વપ્ન આવ્યું—બહુ મીઠું સ્વપ્ન આવ્યું, જિંદગી આખી ધન્ય થઈ જાય એવું સ્વપ્ન આવ્યું—પોતે જાણે સ્વાતંત્ર્યદેવીના દર્શને નીડ્યો છે,

સ્વાતંત્ર્યમંદિર નીચે સાંજ સુધી બેસવા છતાં દરવાજો ખૂલ્યો નહિ. પોતે નિરાશ થઈને પાછો ફરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં ઉપરની અટારી ખૂલી ખારીમાંથી એક દોરડું નીચે પડ્યું. કાંઈએ એ દોરડું પકડી ઉપર આવવા નિશાની કરી. દોરડે ઘટકી પોતે ઉપર ગયો. મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો, અંદર સ્વાતંત્ર્યનું વાતાવરણ પ્રસરેલું હતું. સ્વાતંત્ર્યદેવી દ્વાયમાં ખરપર લઈ ખસી હતી. ઉમારીએ પાસે જઈ પ્રણામ કર્યો, એવામાં એક ગેબી અવાજ આવ્યો: “કાને સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે ? કાને સ્વાધીનતા જોઈએ છે.” ઉમારી દોડીને બહાર આવ્યો. જુએ તો કાંઈ માન્યો નથી. અંદર જઈ એણે અવાજ દીધો: “મારે જોઈએ છે” સામે અવાજનો પડ્યો. “માયું નમાવ.” ઉમારીએ માયું નમામ્યું. એ જ વખતે ગેબી આંખ બિલકી ગઈ. આંખો ચોળીને જુએ તો પોતે ખાડીને કિનારે બેઠો છે, એના મનમાં થયું: “આવું સુંદર સ્વપ્ન નિર્ચક કેમ હોય ? એમાંથી રહસ્ય શોધવા ઉમારીએ મહેનત કરી. થોડી વારમાં એ આનંદથી નાચવા માંડ્યો. ખાડીને કિનારે તે પાછો ફર્યો. મધરાત થવા આવી હતી. સ્ટીમર હમણાં જ માસ લઈ રહી હતી. મજૂરો અને કારકુનો મીડી નિદ્ર લઈ રહ્યા હતા. સ્ટીમર પશાદિયે બિપડવાની હતી. ઉમારો બાધેલા કુરળથી થોડે દૂર અટક્યો. કપડાં ઉતારી નાખ્યાં. પાણીની મસક પીડ પર ઠીક કરી લીધી. “જય જ-મજૂમિ” કરીને તે ખાડીમાં ફેલી પડ્યો. જરાય અવાજ કર્યા વિના તરતો તરતો સ્ટીમર નજીક આવ્યો. સ્ટીમરના કુરળ સાથે બાધેલા દોરડાં પાણીને અડકતાં હતાં. ઉમારીએ દોરડું પકડ્યું; કુશળ બળણિયો સીધા વાંસા પર ચડી જાય તેમ, ઉમારીનું કેળવાયેલું શરીર દોરડા પર ચડ્યું. સ્ટીમરના બંદરના બારણાની સીધાણમાં આવીને અટક્યું. ત્યાં જ દોરડાનું ધર હતું—મુખ્ય કાણું હતું. ત્યાંથી ઉપર જવું મુશ્કેલ હતું,

અચક્ય હતું. દૂર દેખાતા ભાંડકનું બારણું ખુલ્યું હતું. ઉભારીએ પગનો વિચાર કર્યા વિના સરીગને હોચકા ખવડાવ્યો, એક વાર, બે વાર ને ત્રીજી વારે દોરકુ ડોડી દીધું. વાંદરો ડાગ પકડે તેમ ભાંડકનો કડકો પકડી લીધો. ધીમે ઝદીને તે ભાંડકમાં સરદી ગયો અને માલની યાખીઓ વચ્ચે લપાઈને બેસી ગયો.

વહેલો પાંચ વાગે દારકુન ભાંડકમાં બીડતો નજર ફેંકી શક્યો. બાગણું બધે ચયું, સ્ટીમરનું જૂંઘણું વાગ્યું, લંગર બિપડ્યું અને ઉભારીના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ગોડાણુભર પડીને એણે પરવરદિમારનો અહેસાસ માન્યો.

મુખ્યમંત્રી દિનારે

આજમે દિવસે સ્ટીમર મુખર્ષ પહોંચી લાંકા ખેલીને મળૂરે અંદર આવ્યા, નવ દિવસનો બૂખ્યો, રાજના માત્ર જે પાસા પાણી ઉપર જીવ ટકાવી ગેલો ઉમારી, આગામી સંકટ સામે ઠઈ રીતે ઝૂમવું તેની યુક્તિ તૈયાર રાખીને ખેડો હતો. આમળનો માલ જીપડી ગયો એટલે ઉમારીની પાસેની ચપ્પીનો વારો આવ્યો. જેવો મળૂર સામેથી આવ્યો તેવો ઉમારી ‘હાઉક’ કરી કૂઘો: ‘વોય બાપ’ કરીને મળૂર ત્યાં ચત્તોપાટ પડી ગયો. જૂતના વહેમને જૂલી ગયેલા મુખર્ષના મળૂરે પશ્ચ હેખતાઈને નાહા ઉપવાસી ઉમારી માત્ર નિશ્ચયના જોરે દોડીને બહાર આવ્યો ‘હાઉ હાઉ’ કરતો કુરબ પર કૂઘો. પશ્ચ એની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી દિનારે પડતા જ એ ખેજાન થઈ પડ્યો સ્ટીમરમા થોડા આફ્રિકન મળૂર હતા. હિંમત ધરીને એ આમળ આવ્યા ઉમારીને નાદે હાથ મૂક્યો ત્યાસ ચાલતો હતો પળવાગમા સોનો બચ લાંગી ગયો બધાની આંતરી થઈ ગઈ કે આ જૂત નથી, કોઈ દુખિયારો માનવી છે. એક જગે કડક પાણી લાવી મોઢા પર છાટયું ધણી વારે ઉમારી આજ ખેલીને ખેડો ચ્યો. જુએ તો પોતે પરદેશમાં આવી પડ્યો છે. એને પોતાનો દેશ માદ આવ્યો, ચામાપ માદ

આખ્યાં. એની આંખમાં ઝગઝગિયાં આવી ગયાં. દયાળુ નેપારીએ આફ્રિકન મજૂરને કહેવા લાગ્યા: “એની સારવાર કરો, એને જે નેપાળે તે આપો.”

કાઠમે થોડી મોસંખી આણી આપી. થોડો રસ પેટમાં ગયો એટલે ઉમારીને આલવાની શક્તિ આવી. તે પાછો સ્ટીમર પર આયો. ધીરે ધીરે પોતાની બધી વાત કહી દેખાડી. સાંજનારા દિંગ થઈ ગયા. સ્ટીમર મુંઝઈ રાકાવાની હતી. ઉમારી સ્ટીમર પર જ રહ્યો. કળ સિવાય બીજું ખાતો નહિ. ચાર દિવસ એમ ને એમ નીકળી ગયા. પાંચમે દિવસે સવારે ઉમારી શહેર નેવા નીકળ્યો. બંદરના પ્રવેશદ્વારમાં જ એને અટકાવવામાં આવ્યો. જકાતખાતાના અધિકારીએ ઉમારી સાથેના મજૂરને પૂછ્યું:

“આ બાઈ સ્ટીમર પર કામ કરે છે?”

“ના છ, એ મારા દોસ્ત છે.” વધારામાં ઉમારી જો બહાદુરી કરી આવ્યો હતો તે કહી બતાવ્યું. ઉમારીની સાહસિકતા એને બહાદુરી પર અધિકારી ક્રિદા થઈ ગયો. એણે કહ્યું:— “મારાથી રજા નથી આપી શકાતી તે માટે દિલગીર છું, પરંતુ હમણાં જ તમારે માટે પરવાનગી મંગાવું છું. બપોર સુધીમાં જવાબ આવી જશે. ત્યાંસુધી આપ સ્ટીમર પર રહો, પછી સુખેથી શહેરમાં જાઓ.”

અધિકારીની નમ્રતા જોઈ ઉમારીને થયું: ક્યાં આફ્રિકાના ગુમાખો, છીટરા મનના, સ્વાર્થપદુ અમલદારો અને ક્યાં આ નિષ્પાલસ, બક્ષા અને ખાનદાન અધિકારીઓ! બન્ને વચ્ચે આસમાન જમીનનું અંતર હતું. સ્વાતંત્ર્યનું સિદ્ધાંત અને વાતાવરણ મનુષ્યને કેવો પલટાવી નાખે છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ નમૂનો હતો. સાંજ સુધી ઉમારી સ્ટીમર પર રહ્યો. દરમિયાન એક બક્ષા મજૂર

સાથે એને ઝાળખાણુ થયું રાતે પરવાનગી આવી, મહારાષ્ટ્રી
મજૂર શકરગવ ઉમારીને પોતાને ધેર લઈ ગયા

શકરગવનું મકાન પૂરતી સગવડ અને હવા-અજવાળાવાળું
હતું. જે ઝોરશ, પાવખાનું, ગસોડું, આગણીમાં નાનકડો
મગીચો હતો ઉમારી રૈતરજી પર બેઠો શકરગવે કામ પર
જવાના કપડા બદલી નાખ્યા સફેદ ધોતિયુ, લાણુ પહેરણુ
અને માથે એવી જ સ્વચ્છ ટોપી મુનમુનતા સુમે એવો જ
પોશાક પહેતો હતો સાત વરસની દીકરી પાણી લાવી સોટો
મોઢું જાવાય તેવો બિજળો હતો, પ્યાલામાં પાણી કાઢીને
મહેમ નને પાયું ઉમારીએ પાણી પીને ધચારાથી અને આર
દિવસમાં શીખેલ જાગ્યા વૃદ્ધા દિદી શબ્દોની મદદથી જાકર
ગવને પૂછ્યું “તમને કેટલી મજૂરી મળે છે ?”

‘ કુટુંબનું ભરણપોષણ ચાલ તેટલી ’

“એ તો બહુ મળતું ’

“તમાગ દેશમાં ?” શકરગવે પૂછ્યું

‘ અમારી વાત જવા દો બાના ’

લખાની મુશ્કેલીને લીધે સવાદ આગળ ન ચાલ્યો જમ
વાનો વખત થવા આવ્યો હતો તે રાત્રે ઉમારીએ શકરગવ
સાથે ખેસીને પહેલું દિદી બોલ્યા લીધું

થાડા દિવસમાં ઉમારી મરાઠી અને દિદી લામ્યુ વટ્યુ
ખોલવા લાગ્યો “લુમ્હાલાનીની ગૈતા હે” એવા એવા શબ્દ
પ્રયોગો મનાવી સૌને ગમ્મત કરાવવા લાગ્યો

શકરગવની પત્ની લક્ષ્મીનાથ શહેરમુધરાર્મ કાર્યાલયમાં

ટાઈપિંગમશીનનું કામ કરતા હતા ઉમારીએ જોયું કે દિલ્હીના નેતા
હરેક મજૂર અને મજૂરની સ્ત્રી કેળવાયેલા હતા પોતાના
મધાના માહિતગાર હતા દેશ-પંદેશની નવાજૂતીથી વાકેફ
હતા ઉમારીને આવા કેળવાયેલ, સરકારી અને મુખી મજૂર
દપત્તી જોઈ પોતાના દેશના અમલુ જમણો અને ઠોરની
માફક કામ કરતા કેમકે મજૂર માટે આવ્યા ઉમારીનું કુખ
દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યું

સ્ત્રીમર કોપકલાને દિવસે ઉમારી જાંદો પડે ગયો એક
મજૂર ઉમારીના ગાંધ પાસેનો હતો તે આઠ દિવસની રજા
નાઈ ઘેર જવાનો હતો, એને ઉમારીએ કહ્યું

‘ તું મારે ગાંધ જરૂર જાણે મારા નાખાપ મિયાગ બહુ
ચિંતા મળતા હશે એમને મારા પુરુષખત રહે ’

“ જરૂર જાણે. પણ તમે જણેલા છો, તો એક ચિંતી લખી
છો, અમારા રાજ થશે ”

‘ હા લાવો, લખી દઉં ’

પિયારા બાપુ,

હું નવોગત નાસી આવ્યો તેથી આપને અભિનંદન થઈ
હશે. મારી અમારા રોજા જ કરતી હશે, પણ વહાના બાપુ ! તમે
તે દિવસે રોજાનમાં કહ્યું કે ‘ આ બધા કુખનું મૂળ પંદેરી
રાજ્ય છે એ નાસ્ત્રી જય તો સુખી થવાય અને એ તપાસે જ
જાય જ્યારે કાઈ ‘ જાના ગાંધી ’ જેવો જાણે અને દેશને જગાડે ’
મને યશુ કે હું આશ્ચર્યનો ‘ જાના ગાંધી ’ કેમ ન થાઉં ? મને
તથા તથા ગાંધી મુખી કોષ ન આવી. બસ આવી આ એક જ

ધૂનમાં મેં ધર હોડ્યું. તમે અને અમ્મા રજા નહિ. આપો એમ ધારી પૂજવા ન રહ્યો. મને માફ કરજો.

અહીંના સ્વતંત્ર માણસો જોઈને મને આપણો પરાધીન દેશ પળે પળે યાદ આવે રે.

મારી અમ્માને સલામ કહેજો.

ખાદિમ ઉમારી

કાગળ આપોને ઉમારી શહેરમાં આવ્યો. આપો દિવસ એને ક્યાંયે એન ન પડ્યું. ખીજો દિવસે શંકરરાવ સાથે મળૂરીએ જવાનો આમંત્ર કર્યો, પણ સરીર બરાબર થયું નહોતું એટલે શંકરરાવે ના પાડી.

ઉમારીએ નવનારનો ઉપયોગ કાગખાનાઓ જોવામાં કર્યો. કાગખાનાઓમાં મળૂરો ચાર ચાર દલાકને ખસે કામ કરતા હતા. આઠ દલાકથી વધારે કામને કામ આપી શકાતું નહિ. કાગખાનાની કુલ માલિકી સરકારની હતી. કાગખાનાઓના નિયમો મળૂરમહાજને યડેલા હતા. મળૂરમહાજનના હાથમાં સર્વ સત્તા હતી. મળૂરો માટેના મકાનો બાંધવાથી માંડીને કાગખાનાના એન્જિન લાવવા મુધીની વિચારણા મળૂરમહાજન કરતું. કાગખાના સાથે શાળાઓ, દવાખાના પુસ્તકાલય વગેરે હતાં. ઉમારી આ બધું જોઈ પૂર્વ આફ્રિકાને સ્વાધીન બનાવવા અધીરો થયો.

પરંતુ કાર્મ 'ઈન્ડિયન' ન કરે તો તે ઉમારી શેનો ! એક વાર શંકરરાવની મોટર-સાઈકલ લઈ લાઈસાન્સ ચોપાટી પર ફરવા આવી. નધિરાણીમાં ઉમારી મોટર-સાઈકલ રીખ્યો હતો. બરાબર આવડતું નહોતું હતા પૂરજોસમાં તેણે મારી મૂકી.

હિંમતવાળો ખરો ને! નરીમાનનાગા પર ખૂબ ઝિડી. ફની નાગા ઉપર ચાનાં જ એક લુવાન હડફે ચડ્યો, દોર્ન ખારવા ગત્તાં દાખનું સમતોલપણું જતું રહ્યું, સાઈકલ ફરી અને લુવાનના પત્ર ઉપર ચમકે ચાલી મધ જુવાન બેઠોય ચર્મ પડ્યો. ગેલીસ દોડી ચાલી, સાઈકલને અડકમાં લીધી, લુવાનને દમ્પિનાયે પહોંચાડ્યો. ઉમારીને કહ્યું “તમે અમારી સાથે ચલો. તમે અકસ્માતનો યુનો ક્યો છે.” ઉમારીએ દંડાની અડા રાખી હતી અને બહારે જાવા વિનયી સજો સંકળી એ આશ્ચર્યચકિત થયો. એને ક્યું કે આ તે પોલીસ છે કે ભાઈજાંધ! એમણે પોતે નાનો છે, જ્યાં પોલીસ ‘તમે’ કહી વાન કરે છે, માગ નથી દેતો, દોડા નથી મારતો, હાથે દોરડાં નથી ખાધતો! ભાગવાનું મન હોય તે, યુનેઝાર પણ જીમો રહી જાય એવું વિવેકી વર્તન પોલીસનું હતું.

ઉમારી ધણે આખ્યે દોઝદારે નામડામ લખી લીધાં.

“તમારે કોઈને ખબર કહેવરાવવી છે !”

“હા જી, મારા મિત્ર સંકરરાવ અગીક જાંતુ મનુ-રમ્તા પર રહે છે. તેમને સમાચાર પહોંચાડ્યો તો ઉપકાર થશે.”

“ઉપકાર થાનો ! એ અમારો ફરજ છે.”

તરત દોઝદારે સંકરરાવને ખબર મોકલ્યા. સંકરગવ એકામ આવી પહોંચ્યા.

ઉમારી ખસિવાણે પછી કહેવા લાગ્યો: “મેં તમારી સાઈકલ ગુમાવી.”

“અરે, શું બોલો છો ! તમને વાચ્યું તો નથી ને !”

“ના, વાચ્યું નથી.”

“ત્યારે જાણ મારે છે. તમે મનમાં જરાય માફ ન લગાડશો. એવા અકસ્માત તો થઈ જાય.”

“શંકરરાવ,” ફાજલારે કહ્યું: “આ બાઈ પરદેશી છે, હું તેમને ઓળખતો નથી. ન્યાયમંદિરમાં કદાચ મુદત પડશે તો તેમને છૂટા રાખવાની હું ચારજ કરીશ, પણ તમે કરાવેલે દિવસે હાજર કરવાની ખાતરી આપતા હો તો.”

“જરૂર, કહેશો તે દિવસે હું હાજર કરીશ. તમે એમને છૂટા કરજો. ઉમારીબાઈ! તમે મુદત પડે તો ઘેર આવજો હું કામ પર જવાનું નહિ હોય તો અદાલતમાં હાજર રહીશ.”

“ના, ના. તમે એવી તકલીફ ન ઉદાવતા.” ઉમારીએ કહ્યું. શંકરરાવે એ વાત કાને ધરી નહિ.

ઉમારીને અદાલતમાં લઈ ગયા. ત્રણ દિવસની મુદત પડી. શંકરરાવને ઘેર ત્રણ દિવસ ગાળી એથે દિવસે ઉમારી હાજર થયો. મુકદ્દમો ચાલ્યો, ફેસલો મળી ગયો.

અકસ્માતથી પેલા જુવાનનો પગ કાપમને માટે નકામો થઈ ગયો હતો. ઉમારીને એક વરસની કેદ મળી!

એ પોલીસ ઉમારીને બંદીખાને લઈ ગયા. બંદીરક્ષકે થોડા-એક સીધા સવાલ ઉમારીને પૂછ્યા. ઉમારીએ હાથિયારોથી અને નૃપ્પતાથી ચોખ્ખ જવાબ વાળ્યા. બંદીરક્ષક ખુશ થયો. એણે કહ્યું: “તમે પરદેશી છો, ઉંમરમાં નાના છો, પણ સમજણ ધણી છે. ગુનો અકસ્માતથી થયો છે એટલે એ વિષયમાં મારે તમને બહુ કહેવાનું નથી. બોલો, તમે શું કામ કરશો? તમને ક્યા ધંધામાં રસ પડે છે? અથવા નવો ઉદ્યોગ શીખવો હોય તો તેની વ્યવસ્થા કરી દઉં અથવા આગળ

બહુવાનો વિચાર હોય તો તેની ઝોડવણુ પણ દષ્ટ શકશે ”
બદીરક્ષાની સરળતાથી ઉમારી અઝઝમ થયે એણે વિનય-
પૂર્વક પોતાની ઇચ્છા જણાવી

“મારો વિચાર બહુવાનો છે, પણ મને તમારી બાધા
મારફત બહુ કાવશે નહિ ”

‘હિંદુસ્તાનની અદર કોઈ અરંધામાં તમારા દેશબાઈઓ છે ?
હોય તો તમને ત્યાં મોઢી આપીએ ”

ઉમારીએ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ ચતા કહ્યું “હા છ, દિલ્હીમાં
એક મોઢી નિશાળ છે, ત્યાં મારા દેશબાઈઓ છે ”

“આંતરગૃહીય વિદ્યાપીઠમાં હશે ”

“એ નામ તમે જાણો દિલ્હીમાં એટલી મને ખબર છે ”

“હું આજે જ પુછાવું છું, જવાબ આવે ત્યાં સુધી તમે
અહીં રહો તમને એકલા કાવશે કે બહુની સાથે ? ”

“જેમ આપ ગમશે તેમ

“નહિ, તમારી સી મરજી છે ? આ આફ્રિકા નથી,
હિંદુસ્તાન છે હિંદમાં કેદખાનું જે માણસોને રિખાવવાનું કનસ
ખાનું નથી પણ માનસિક રોગીઓની ધરિષતાલ છે ”

“મને બધા માણસો સાથે કાવમે ’ ઉમારીએ મ્હું

ઉમારીને અદર લઈ ગયા, અદર મોઢી ઉલોમશાળા જેવો
દેખાવ હતો સૌ પોતપોતાની મરજી મુજબના ધધામાં પરાવાઈ
ગયા હતા અમુક કામ કરવું જ જોઈએ એવું બંધન ન હતું
કામના પ્રમાણમાં મજૂરી મળી તે ધેસા સૌ સૌનાં ખાતામાં જમા

કાવામાં આવના પોતપોતાનું કામ સૌ દિન દહને કરતા હતા. અદ ની બંધી બવસ્થા કેદીઓના હાથમાં થતી તે માટે કેદીઓનું એક બવસ્થાપકમંડળ નિર્માણ હતું તેનો એક મનો હતો મંડળ મારફત બધા કામ નિર્માણ ચાલતાં બદીરક્ષક માત્ર ઉપયોગી સૂચનાઓ કરતો અદરના બાગમાં ફરના દરવાા પૂરી છૂટ હતી નફાવાધોવા માટે નજ અને સંસ્થાની સમવક હતી, કપડા-પથારી એક મદદગારની જરૂરિયાત જેટલા મળતા, ચોમાસામાં એકેક ખાટ્યો મળતો એક સાડુ વાચનાલય હતું ત્યાં દેશના સાગ સારા છાયાં હ મેશ આવતાં કુરસદના વખતમાં તે વાચવાની છૂટ હતી બોરાક ધા જેનો જ કેદખાનામાં નહિ પોલીસ, નહિ દરોગે જે ઉલોગમાં જે કુશળ હોય તે બીજાને સનાહસૂચના આપે શાળામાં બાણાવના અને બેનીકામ માટે અધ્યાપકો વિદ્યાપીઠ તરફથી મોરલવામાં આવતા મહિને ચાગ દિવસ ધેર જવાની રજા મળતી બદીગ્લખને લાગે કે હવે અમુક માણસને કેદમાં રાખવાની જરૂર નથી તો ન્યાય કરનારની સનાહ લઈ તેને મુક્ત પૂરી થયા પહેલા ડેડી મુક્ત થયા નહિ કરવાને કાગ્યે પકડાયેલ પહેલી વાર ધધો મરવાની કબૂલાત આપે તો છૂટો કરતા

સાજે બધા કેદીઓ યોગાનમાં સાથે મેસી પ્રાર્થના કરતા. તે વખતે બદીગ્લખ હાજરી આપતા પ્રાર્થના પત્રી દિવસના કામમજમાં સુધારોવધારો કરવાને હોય તો તે ચતો બદીરક્ષક ઉપર કેદીઓ વડીલ જેવો પ્રેમ રાખના ઉમાગીને આ અનુક્રમ અમુલ્ય હતો

પણ તે દૂક વખતમાં પૂરો વયો જિલ્લીયી મહામાત્રનો પત્ર આવી ગયો સાથે બાના જુમ્માની જિલ્લી હતી ઉમારીને કપાલતા,

પથારી વગેરે આપ્યું શ કરાવને ખમર આપી ઝોટલે તે રોશને
 વળાવના આખા એક પોલીસ હિમારીને દિલ્લી પડેંચાડી આખો
 દિલ્હીની પોલીસે તેને વિદ્યાપીઠના મહામાત્રને સુપરત કર્યો.

મુમઈના એ કેદીએ ફરી અભ્યાસ શરૂ કર્યો

‘મદ્રાસી જુવાન’

વિરાળ ઓરડામાં પચીસેક કારકૂનો કામે લાગેલા છે. સામે મહામાત્રનું મુક્ષાકાનગૃહ છે. વિદ્યાવપમાં લલ્લુના મે ચિનાઈલુ રા-
નના માનાપદેશ જતી વખતે મહામાત્રની વિનય હેરા અબ્બા જ

“અમાગ દોકગ લણીને ઘેર આવે ત્યા સુધી એ તમારા દોકરા છે એમ જાણીને” હેતાળ માએ કહ્યું.

“એ તો તમે જોયું હશે અહીં તેમને પરદેશ જેવું લાગતું જ નથી વળી બન્ને કાઈએ બહુ ગમ્મતી છે.”

“કીક ત્યારે, ગળ લઈએ”

“પંચાગ્ને”

ચિનાઈ ૬ પતી બહાર ગયા એટલે એક જી ચો આરમ દાખલ થયો. જેટલા જમૈયા ધરાવ્યા છે પોણા લાંબો દાંડી અને અસલ અગળી પહેરવેશ

“આઈએ જમાલુદ્દીન સાહેબ” મહામાત્ર લીડી સામે આવ્યા આગનાર આગમ, અધ્યાપક કિશવત્સલા પિતા હતા કિશવત્સલા સાથે નાનપણમાં મહામાત્ર અરજગત્તાન ગયેલા, ત્યા જમાલુદ્દીને

એમને દીકરાની જેમ સાચવ્યા હતા. આજે પોતે અરમસ્તાન જતાં મહામાત્રને કુવા દેવા આવ્યા છે. “અચ્છા, સલામાલેકુમ.”

“આલેકુમ સલામ આગા; બેડો ન ?”

“નહીં અજ વખત હો ગયા.”

બાબાજી ગયા. એ જ વખતે મંત્રીએ આપીને કહ્યું: “એક મદ્રાસી લુવાન આપને મળવા માગે છે.”

“આવવા ઘો.”

મહામાત્રે હવાળા સામે નજર કરી. સતરેક વર્ષનો લુવાન પાણીના રેશાની માફક અચ્છો. નમસ્કાર કરી તે જોભે રહ્યો.

“ક્યાંથી આવો છો ?” મહામાત્રે પૂછ્યું.

“મદ્રાસ તરફથી”

“સા કામે નીકળ્યા છો ?”

“મારે આપના વિદ્યાલયમાં દાખલ થવું છે.”

“ક્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યો છે ?”

“વિનીન પસાર”

“માનપિતા કહે છે ?”

“હા, હા.”

“તમારું નામ ?”

“કૃષ્ણકુમારી

મહામાત્રે જીંચે જોયું. પહેલી નજરે કૃષ્ણાને તેમણે ઓકરો ધાર્યો હતો. ચોનાની ગૂંથ સુધાગતાં મહામાત્રે પૂછ્યું.

“તમને પુરુષવેશ પહેરવાનો શાખ લાગે છે !”

“મને આ ચોપાક મને છે”

“તો શું તમે ઓકગઝોનાં જાત્રાલયમાં રહેવા માગો છો ?”

“ત્યાં મખરો તોપણ મને વાધો નથી.”

“હોક નાયુરામ, આમને કુમારી-જાત્રાલયનાં અધિષ્ઠાત્રી ખાસે લઈ જાઓ.”

કૃષ્ણાને મહામાત્રે એક ચિટ્ટી લખી આપી કૃષ્ણાકુમારી નાયુરામ સાથે અધિષ્ઠાત્રીના કાર્યાલયે આવી. કૃષ્ણાને બહાર ઊભી રાખી નાયુરામ બહાર ગયો પ્રણામ કરી બોલ્યો:

“જાણ મદ્રાસી જુવાન આપને મળવા માગે છે.”

કૃષ્ણાએ પ્રવેશ કર્યો નમસ્કાર કરી મહામાત્રની ચિટ્ટી આપી. ચિટ્ટીમાં લખ્યું હતું “કૃષ્ણાકુમારી નામની મદ્રાસી કન્યા કુમાર-જાત્રાલયમાં લખલ થવા માગે છે, વિનિત થયેલ છે તો ગોચ્ય કરમો.”

ચિટ્ટી વાંચીને અધિષ્ઠાત્રીજીએ ‘મદ્રાસી જુવાન’ને પૂછ્યું:
“કૃષ્ણાકુમારીને તમારી સાથે લાવ્યા છો ?”

“હું પોતે જ કૃષ્ણાકુમારી.”

“ એમ કે ? ”

“ હા હા. ”

“ તમે કુમાર-છાત્રાલયમાં રહેવા માગો છો ? ”

“ કુમાર-છાત્રાલયમાં રાખશો તો હું બહુ ખુશી થઈશ. ”

“ હમણાં તો મારે તમને કુમારી-છાત્રાલયમાં ગમવા પડશે. તમારો પરિચય થયા પછી વિચર કરી જોઈશ ”

“ આપનો આભાર. ” કૃષ્ણાએ વિનય વાપર્યો.

કૃષ્ણા મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રીની ચિટ્ટો લઈ અધિષ્ઠાત્રી પાસે ગઈ. તેણે કૃષ્ણાને છાત્રાલયમાં સુવા-મેસવાની જગ્યા આપી. સામાન્ય નિયમ સંબંધિત દોષા. કૃષ્ણાએ બધું સોંભળી લીધું. નાનપણથી જ એની એક માન્યતા હતી કે ઈશ્વરે બે કાન સીધી લીટીમાં એટલા માટે આપ્યા છે કે મોટેરાં ધણી વાર વગર જોઈતી ક્ષિપ્રામણ્ય આવે છે તે હૃદયમાં જિત્યાં વિના મીઠી ચાલી જઈ શકે !

“ જમવાનું ક્યારે ? ” કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“ વાર છે. હમણાં તમે બધું જીઓ, દરો ફરો. કંઈ જોઈએ તો મને કહેજો, મૂંઝાશે નહિ. ”

કૃષ્ણા લટા મારવા ખડખડી પડી. સામે વિદ્યાલયમાંથી ઘોડા વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. કૃષ્ણાને જોઈને એક જુલુ બોલી કાઢ્યોઃ “ આજે કાંઈ ‘મદ્રાસી’ આવ્યો લાગે છે. ” એ બોલનારનો સ્વભાવ ધૂસણ્યો હતો. નવો વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થીની આવે એટલે એ એની અચૂક ખમર લે. ખાસ કરીને સત્રની શરૂઆતમાં નવા આવનાર હોય જ. એ ચોતે સિધી પુચાન હતો. નામ હતું સિદ્ધમત્ત, જરા

હિતાવળે હિતાવળે ચાલી એણે જૂમ મારી: " કેમ હોસ્ત ! ક્યાંથી આવો છો ? "

" મદ્રાસ તરફથી."

" એ તો તમારો પહેરવેશ જ કહી આપે છે, ક્યાં વર્ષમાં બેસવાના છો ! ,"

" પ્રથમ વર્ષમાં."

" એમ કે : હું દ્વિતીયમાં છું પણ વધી નહિ, મારે ઘણા વિષયમાં પ્રથમમાં બેસવું પડે છે ! ચાલો રમતમાં આવશો ને ? "

" હા, ચાલો."

સિંધુમલ કૃષ્ણને ખભે હાથ મૂકી ચાલવા લાગ્યો.

" તમારું નામ ? " સિંધુમલે પૂછ્યું.

" કૃષ્ણાકુમારી."

સિંધુમલ મનમાં ચમક્યો. પણ ચહેરા ઉપર આશ્ચર્યનો ભાવ ન આવવા દેતાં બોલ્યો:

" તમને પુરુષવેશ આપાદ લાગે છે."

" કેમ ન લાગે ? હું નાનપણથી જ આ પોશાક પહેરું છું."

" આપણે ત્યાં ઘણી બેનો કોઈ કોઈ વાર પુરુષવેશ પહેરે છે. પણ તમારી જેટલો તેમને લાગતો નથી." પોને કરેલી બૂધનો લૂલો બચાવ કરતાં સિંધુમલે આગળ ચલાવ્યું.

“કમ, બહેનો આવો પોચાક કાયમ પહેરે તેના નમને અનુ
ગમ તાગે છે” સિધુમરના તે ‘કાઈકાઈવર’ શબ્દના જવાબમાં
કૃષ્ણાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“કદ નહિ હું નાનપણમાં ઘણીવાર છોકરી જેવો પોચાક
પહેરતો”

‘તો કી’ પોચાક મહુસ ગમે તેવો પહેરે એમાં હીલુપન
કે નાનોલી નથી”

“બગાનર છે” સિધુમરે નવા દોસ્તને ખુસ કરવા હામાં હા
મેળવી.

રમતનું મેદાન આનુ. વિદ્યાગ મેદાનમાં પચીસ પચીસની
મહાળાઓ જમાવી છોકરા ઠોકરીઓ ગમવાની તૈયારીમાં હતા. કાંઈ
હુલુલુલુ તો કાંઈ આગપાટા, કાંઈ ક્રિકેટ તો કાંઈ ફૂટબોલ, ક્યાંઈ
ચિનાઈ ગમત એવાની તો ક્યાંઈ અગમ્યાની, સૌ દરેક રમત
જાણતા હતાં

“આપણે શું ગમણ દોસ્ત ? અરે કૃષ્ણાએ .”

“તમે દોસ્ત કહેશો તો પણ આવરી મને લાગે કે આપણે
હુલુલુલુ ગમીએ”

“મને પણ હુલુલુલુમાં જ લહેર આવે કે” સિધુનતે કહ્યું

હુલુલુલુ મઠે બેરુ મરના હતા કૃષ્ણા નવીન વિદ્યાર્થી અને
મદાસી વિચિત્ર પોચાક, એટલે છેવટે મચાઈ. કૃષ્ણાએ પોતિયાનો
હોટો માર્યો. પહેરણના છેલ્લા પોતિયામાં બોસ્યા, બોસો ચમચી

ગમત થરૂ ધધ. થોડીવાર કૃષ્ણાએ જોયા ક્યું પોતાના પક્ષના
બેરુ મગવા માફ્યા એટલે એને થગતન ચક્રુ, શાસ લઈને
તે ઉપડી સામા પટમા અર્ધે ચુંધી ચાલી ગઈ. ત્રણ બજાએ
પકડી તો પછુ દૂટીને આવી ગઈ નવા વિદ્યાર્થીના આ અદ્ભુત
પરાક્રમને બન્ને પક્ષોએ નાગીઓથી વધાવી લીધુ. બસ, પછી
તો પોતાના પટમા જ બે ત્રણને ઊલીને માર્યા કૃષ્ણ તો પક્ષ
વિજયી નીવડ્યો રમત ખલાસ ધઈ

હાથપગ ધોઈ સૌ નવા વિદ્યાર્થીની તારીફ કરતાં
જોજનાલપમ્માં આવ્યા ચાર જોજનશાળાઓ હતી ફરેકમાં
અઢીમેા કુમાર-કુમારીઓ જમના

જમવાની શરૂઆત કરતા સિધુમસે કૃષ્ણાને ખાસ
અકિતઓનો પરિચય આપવા માફ્યો

“આ સામી મારી રાસે જોદા છે તે અમેરિકન ગ્રો.
ગરિકનના પુત્ર મિ ગરિકન એમનાથી પાયમે ન મરે આફ્રિકન
અધ્યાપક ખાના જુગના-ધણા જૂના અને અનુભવી છે એમની
બાબુમા જ બેડા છે તે વાસતીદેવી, એના જેવી તેજસ્વી શુદ્ધિ
આખા વિદ્યાલયમાં કોઈની નથી વિદ્યાર્થીમંડળના એ મધાનમંત્રી
છે આ વખે સ્નાતક થશે ”

“પેના બારણા પાસે બે જોરાની વચ્ચે જોકેલ, લદ્દા અને
ચકરની વચ્ચે વિષ્ણુ દીપે તેમ દીપતા પેના મેઘવર્ણ કાણ
છે ? ” કૃષ્ણાએ હસવુ દમારીને પૂછ્યુ.

“ડચા, કચા છે ? ” કૃષ્ણાને હસતો જોષ સિધુમસની
આતુરતા વધી

“આ સામે.” કૃષ્ણ જ બીજી રહ્યું નહીં.

“જોરો ! એ તો હિમારી. એ વિદ્યાર્થી” નથી, ફેદી છે.”

સિધુમતે આ વાત બહુ યુક્તિપૂર્વક જાણી લીધી હતી, બીજા કોઈને એની ખબર નહોતી.

“ફેદી કેવી રીતે ?” કૃષ્ણએ પૂછ્યું.

“મુંજઈના બદીખાનામયી બહુવા મોખ્યો છે.”

“એમ કે ?”

“હા. એ જાણ્યારેય દેખાય છે અવા, પણ જુવામાં કમાલ કરે છે ચર્ચાસધમા તો એની સામે કોઈપણ ટકાર ન બીલાવ. આફિમવાસી છે ગમતમા, દુસ્તીમા, તગવામા—અર્ધામાં નજર પડેવે. એ તો મીઠું, પણ આ ભોજ ?”

“કોણ ?”

“આ ધોતિયુ પહેયું છે ને હિલાડે સગીરે કર્યા કરે છે તે જુવાન.”

“હા...”

“તેઓ તલવાનના જેવા અબ્બાસી છે. આ વર્ષે પારખન થશે.”

“એનું નામ ?”

“જિતેન્દ્રનાથ કાફર.”

જમી વઢા પછી થોડી આટા ચર્ચા ત્યાં તો પ્રાર્થનાનો સમય થયો. કૃષ્ણને અને પ્રાર્થનાને જુરમે ચક્રમા. જવાસરમા કોઈ પણ પ્રગતિ ફરિયાદ નહોતી, છતાં નવ નવાની ખાતર કૃષ્ણ પ્રાર્થનામાં નહીં જુલું જુલું ધર્મનાં જમનો વાઘ

સાથે ગત્યાં. હજાર કંઠમાંથી એક સાથે નીકળતી સામવેદની ઝગમગ, કુરાને ચરીફની આપાતો અને ખ્રિસ્તનાં બજનો સાંભળી કૃષ્ણના હૃદયમાં પણ ભક્તિભાવ પ્રકટયો.

પ્રાદેશીય યૌવન એટલે સૌ પોતપોતાના છાત્રાલય તરફ ચાલ્યાં. કૃષ્ણ ન છૂટકે કુમારી-છાત્રાલય તરફ ગયો. કેટલીક વિદ્યાર્થીનીઓને આ ‘મદ્રાસી જુવાન’ને કુમારી છાત્રાલય તરફ આવતો જોઈ નવાઈ લાગી. પણ કોઈ જાહેનને મળવા આવતો હશે એમ ધારીને મૌન રાખ્યું. કૃષ્ણ કોઈની સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વિના સીધી છાત્રાલયમાં ગઈ અને પોતાનું બિજાનું રાખ્યું હતું તેના ઉપર જઈને બેઠી. એક જાહેનને યુગ્મ: ‘આ કોઈ બિચારો અજાણ્યો લાગે છે.’ એ બધી વિદ્યાર્થીનીઓ કૃષ્ણની પાસે આવી કહ્યું: “ભાઈ, તમારે સામા છાત્રાલયમાં જવાનું; અહીં તો જાહેનો રહે છે.”

“મને ખબર છે!” વારંવાર એક જ જતના સવાલ-જવાબી કંઠાળેલી કૃષ્ણએ કહ્યું.

આંખો તોછડો જવાબ સાંભળી બધી જાહેનની બધાઈ જતી ગઈ. એણે કહ્યું: “તમે તમારી મેળે જાઓ છો. કે હું અધિકારીને વાત કરું?”

“જેને કરવી હોય તેને કરો.” કૃષ્ણએ બધી ખીજ એના ઉપર ઉતારી.

વિદ્યાર્થીનીઓ જઈને અધિકારીને વાત કરી

અધિકારીએ કહ્યું: “એ હેઠરી છે. નાનપણથી મરદનો

પોશાક પહેરે છે. આજસલ ઘણી ઊંઝરીઓ એવાં લૂગડાં પહેરે છે, આપણને એમાં શી હરકત છે ? ”

“ હરકત કંઈ નહિ. મારા મનમાં એમ કે કાંઈ અજણ્યો ભાઈ હશે ”

“ ના, બહેન છે. એનું નામ કૃષ્ણાકુમારી છે. બહુ તેજસ્વી ઊંઝરી છે. ”

“ એ તો મેં જોઈ લીધું. ”

હસવાએ ઝાંઝાલવમાં રાત્રિ પચરાઈ ગઈ,

વાંચનાર ! કૃષ્ણાના બાળપણનો ઇતિહાસ તારે નાંચવો છે !

બંધોર છાકરી

મુદ્રાસ ઇલાકાના પ્રદુપાલયમ ગામમા વિધનાયમ કરીને એક ગૃહગ્રંથ રહેલા હતા. વિધનાયમ સાદો અને સરળ માણસ; ખુબ જ ઓછાબોલો-મરતાને મર ન કહે તેવો શાળામા શિક્ષક હતો. વિધનાયમની મર્મપત્ની પૃથ્વી ઠંડા સ્વભાવની હતી ભરોલી-ગણેલી હતી. પંચાયતના કોકારે ત્રણ કલાક નામુ લખવાની સેવા આપતી એમને બે બાજકો હતા એક દીકરો અને એક દીકરી દીકરો બાપના જેવો લાસો અને સાદો. પણ કાણ જાણે શાથી બાવા મુશીલ અને સરળ માનાપની દીકરી-કૃષ્ણા-ગામ આખામાં તોખા હતી !

એ જન્મી ત્યારે એના શેવાનો અત્યારે ત્રીજો ધેરસ બગાયો હતો ત્રણ વરસની ચર્ષ એટલે વાલમદિરે મોખ્લી ત્યાથી એની અવગચકાઈ સર ચર્ષ ગધા બાજકો પગ નીચે રાખીને પાટિયા પર લપમે, ન્યારે કૃષ્ણા માથુ નીચે રાખે અને પગ ઉપર ! ન્યારે સૌ બાજકો સાંત ચર્ષ ખ્યાનયો રમન ગમતાં હોય ત્યારે કૃષ્ણા જરાક પાકવા માડે. કૃષ્ણાને પર્ગડી વાળી લીટા પર બેસવાનું કહે તો બિધા પગ નાખી ધરાગ આડી બેમે કાઈ બાજક

સાંતિથી ચિત્ર કાઢતું હોય ત્યારે પાછળથી આવી એને હાથ દલાવી નાખવો તે કૃષ્ણાનું કામ કૃષ્ણાનું ખંડ એટલે સુધી વધ્યું કે બાલમદિરમાં ગઈ ત્યાં સુધી એને જીદી સાચવરી પડી !

સાત આઠ વગસની ચર્મ એટલે બાલમદિર અને ધરતુ તોફાન ગામમાં પહોંચ્યું સવારથી સાજા સુધીમાં કૃષ્ણાએ બે ચાર હોમરાને ન રોવગળ્યા હોય એવું બાળે જ બને. એક વાર ગૌશાળાના ઠાગૂન સાથે તકરાય ચર્મ, કૃષ્ણા ચાગ પાચ હોમરાં લઈ મધરાતે ગૌશાળાએ ચર્મ પાછળની બીત ઉપર ચડી, તથા વાછરડા ઉપાડી લીધા બહાર કાઢી છૂટાં મૂકી દીધા ! બિચારા વાછરડાં સવાર સુધી બાળમાં ગૌસેવકને ખમગ પડી એણે વિચાર્યું કે કૃષ્ણા સિવાય બીજું કોણ આવું ગમ કરે ? તરત વિશ્વનાથમને ફરિયાદ કરી, તો વિશ્વનાથમ બિચારા કહે “ મને જ ખમગ નથી પડતી કે મારે એ હોકરીનું શું કરવું ? ”

સાંજની સમૂકપ્રાર્થનામાં નાના મોટાં સૌ જાય, પણ કૃષ્ણા એ વખતે સુષ જાય, ક્ષં તો હાથમાં લાલકી લઈ બેનરમાં ફરવા જતી જાય !

એક વાર કૃષ્ણાની બાએ કહ્યું ‘ બેટા ! આજથી તારે બાવા લૂગડાં નથી પહેગવાનાં, હોકરી જેવાં પહેરજો. હવે તને બાગ વગસ થયાં, સમજી ? ’

“ હા સમજી, લૂગડાં અને ગમસી તેવાં પહેરીશ હોકરીએ હોમરાના કપડાં ન પહેરાય અને હોકરાએ હોકરીનાં કપડાં ન પહેરાય એવું ક્યાં શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે ? જેને જેવાં ગમે તેવાં પહેરે ”

“ હોકરી ! તું ફાટતી જાય છે હો ! મારું કશું માન, નકિત ? ધરમાથી કાઢો મૂકીશ ”

“ઠાઠ્યા ઠાઠ્યા, ધર ક્યા તાગ બાપનું છે? ધર તો મારા બાપનું છે.”

મા ખિચારી વધારે ન બોલી યકી એની મૂંઝવણ દિવસે દિવસે વધવા લાગી વિશ્વનાથના તો એની વાતમાં માથું મારતા જ કરતો.

કુઝી એક વાર કુબ્જાને એની બાએ કહ્યું: “તારે આજ રસોઈમાં મદદ કરવાની છે.”

“ભાઈ મદદ કરજો હું રાજ પર બેસું છું.”

“કાગળ ?”

“મારી મરજી.”

“પણ તને સોળ વરસ થયા એનું લાન છે? પરણીને સાસરે જઈશ ત્યારે શું કરીશ ?”

“હમમત !” કુબ્જાએ ઠંડે પેટે જવાબ દીધો.

કુબ્જાની બાનો મિત્તજ મૂલો.

“તું તે માણસ છે ?”

“ના, દોર છું.” મોહુ મગકામાં સિરાપ કુબ્જા બોધી.

“પણ તું સીધો જવાબ કેમ નથી આપતી ?”

“તારે સીધો જવાબ સાંભળવો છે? સાંભળ ત્યારે” કુબ્જા ગોઠાવ્યો થઈ. “જો, હું જન્મી ત્યારે મેં તમને કે ઈશ્વરને લખી નથી આપ્યું કે હું હોકરી છું માટે અમુક જાતના કપડાં પહેરીશ, ઠોકરી છું માટે રસોઈમાં મદદ કરીશ, હોકરી છું માટે હાથમાં નગડી પહેરીશ, કપાળમાં ચાદલો કઢીશ હું તો કશું કરવાની નથી.”

“ અને પરણવાનીયે નથી ” માએ ગુરસામા વાક્ય
 બબાવ્યું

“ હા, પરણવાનીયે નથી ” બહે કહેવું રહી ગયું હોય
 તેમ આવ જામાં ફેરફાર કર્યા સિવાય કૃષ્ણા બોલી

આ સાંજગોતે કૃષ્ણાની માનો રાખ ફાગે નીચે—

“ તું બગડી ડોસી થઈશ તો પણ આના જ કપડા પહેરીશ,
 અને મરીશ ત્યાં સુધી પરણીશ નહિ કેન ? ”

“ હું ક્યારે શું કરીશ તે મેં કોઈને કહી આપ્યું નથી.
 મને ગમશે તે પહેરીશ ગમશે ત્યાં સુધી પહેરીશ મારી મરણ
 હશે તો પછીશ, નહિતર કુવારો રહીશ નમે બધા મને કહે
 છે, આમ કરવું જ જોઈએ અને આમન જ કમલ પ ચાપનના
 કામદા પાળવા જ જોઈએ નહિતર દેહદોહ ચાપ, છોકરાએ
 અમુક કરવું અને છોકરીએ અમુક કરવું, એવું કશું કું માનતી
 નથી આ જગતમાં સ્વન નપરો-મગ્ન મુજબ-જીવવાને માટે
 હું જન્મેલી છું’ બોલતાં મોલતાં કૃષ્ણા રાક્ષસ ચાલી ગઈ

કૃષ્ણાની બા તો જોઈ જ રહી ‘આવી પાગન છોકરી માર
 ત્યાં કપાચી આવનરો ?’ ગોઈ કર્યા વિના તે બેસી રહી
 વિચિત્રાચમ બોલ્યો ત્યારે એણે ક્યું “ આ છોકરીનું હવે
 કરવું ? ”

‘ કેમ કાઈ નવું તોફાન જગ કયું છે ?

“ નવું તો નથી જગાડ્યું પણ કહે છે ‘ હું રાધવામા
 મદદ નથી કરવાની બાઈની મદદ લ્યો’ તે પરણીને સાસરે
 જશે ત્યાં શું કરો ? ”

“ હજી તો સોજ વરસનું બાળક છે પરણવાને દસ વરસની
 વાર છે, એટલા વખતમાં રાંધતા નહિ આવડે ? કારણ વગર તમારે

એ ડોકરીને સામી ન કરવી. એનો સ્વભાવ તમે ક્યાં નથી જાણતા ?” હમેશની દેવ પ્રમાણે વિશ્વનાથએ કૃષ્ણનો બચાવ કર્યો.

“ ઠીક, એનું કાંઈ નહિ. પરંતુ સોળ વરસ યયાં તો પણ ડોકરાનો પોચાક પહેરે છે ! હવે તો ડોકરીનાં લૂગડાં પહેરવાં જોઈએ ને ! ”

“ હા, એ વાત તમારી સાચી, ક્યાં છે એ ડોકરી ? ”

વિશ્વનાથએ વાતનો નિકાલ આણુવા ઉતાવળ કરી.
“ કૃષ્ણ ! ” વિશ્વનાથે જૂમ મારી.

“ કેમ, શું કામ છે ? ” પૂછતી કૃષ્ણા આવી. એને લાગ્યું કે આજ ઈસ પાર કે ઉસ પાર. ચાલતા હસતાને રોકવા તત્પર થયેલો યોદ્ધો જિભો રહે તેમ એ જિમી રહી એ વખતનો એનો દેખાવ જોવા જેવો હતો.

બ્યાયામથી વજ્ર જેવું બનાવેલું, બેઠા બાટનું સસ્પન્ધામય શરીરઃ બંડખોર વૃત્તિ બતાવી આપતી એની જિભા રહેવાની છટાઃ મદાસી હમે કેડે વીંટાળેલું ધૂંટી સુત્રી પહોંચતું ધીતિયુઃ ગોઠણ સુધીનું લાંબું પહેરણઃ કાળજીપૂર્વક હોળેલા એક પર પથરાયેલા વાંકડિયા વાળઃ કપાળમાં આદરો નહિ, હાથમાં ચૂડી નહિ-જાણે ફાટીને ધુમાડે ગયેલો સોળ વરસનો મદાસી છુવાન !

પોતાની વિશાળ, નિર્દોષ અને તેજસ્વી આંખો જમીન પર ઠેરવી તે જિભી હતી.

“ કૃષ્ણ ? ” વિશ્વનાથએ ઠડક અવાજે પૂછ્યું

“ કેમ ? ”

“ તારે ડોકરીનાં કપડાં પહેરવાં છે કે નહિ ? ” વિશ્વનાથએ

એક ધા ને બે કટકા કરવાની રીતે સવાન કર્યો

“ નહિ પહેરું તો ? ”

“ તારે સીધો જવાન દેવો છે કે કેમ ? ” વિશ્વનાથમ ખરેખરો ક્રોધે ભરાયો.

“ વારો કે સીધો જવાન ન દીધો તો ? ”

“ તો ? તો મારે તારું કામ નથી માગે ધરમાથી નીકળી જા ”

“ પણ આવી ડરામણી કેને મનાવો છો ? મારે તમારા ધરમા ગંદીને કરવું છે શું ? જ્યાં કપડાં જેવી નજીવી બાબતમાં રોજ કનિયા થાય ત્યાં ગંદીને શું કરવું છે ? આ તે કેદખાનું છે કે બાપનું ઘર ! મને પહેનેથી જ આવા સાક્ષાત મનનાં મથુસે સાથે ગંદેવું પસંદ નથી, પત્ની તે સામાન્ય સનધી હોય કે સમા માખાપ હોય, તેની મને પગવા નથી આવડી મોટી કુનિયા પડી છે, હું ગમે ત્યાં મારું ફોડો લઈશ. ’ રીસમા ને રીસમા પહેરે’ લૂગાં કૂચ્છા ચાસી નીકળી, પાછું વળીને જોયું પણ નહિ

કેદના ગર્ભા અને હાથે પાછી આવશે એવા વિશ્વાસથી વિશ્વનાથમ અને પૃથા બેસી રહ્યા કૂચ્છાને નનાવળાનો બોલ સુઠા ન કર્યો સાજ સુધી કૂચ્છા પાત્રી ન ફરી એટલે એમને ચિંતા પેડી ઊંડો કઠોર શાપ પણ માખાપ કમાખાપ ન થાય. વિશ્વનાથમ ગામમા તપાસ કે વા આલ્યો, પૃથા મિચારી કંકળાટ કરવા લાગી આરોમ્યમૃદ, અતિથિમૃદ, ગૌશાળા-ગધે તપાસ મરી, પણ પત્તો ન લાગ્યો આખી ગત ગામમા ધરોધર મેઘ મરી બીજો દિવસે પામેના ચંદ્રેમા જઈ બેચાર રેક જે તાર કર્યો, પણ મિથ્યા

ત્રણ દિવસ વીત્યા છતાં કૂચ્છા ન આવી ત્યારે મરુ માખાપે આમુ-ટપની આંખે દાઘ ધસ્યા !

કુમાર-છાત્રાલયમાં

મૃદાસથી વગર ટિકિટ દિલ્હી આવેલી કૃષ્ણા વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થઈ. બીજે જ દિવસે એણે એક કાગળ લખી રક્તાં માખાપને શાંત કર્યાં.

કૃષ્ણાને આખાં આઠ દિવસ પૂરા ન થયા ત્યાં એનેા પ્રભાવ છાત્રાલયમાં ફેલાયો. મિત્ર હેતુને કાટ-પાટલૂન ચડાવ્યાં; દર્શીશ કુમારી અમોનાએ લાંબો જબો પહેર્યો; અમૃતકુંવરે ધોતિયું, પહેરણ અને કાટ પહેરી માથે પંજાબી સાફો લગાવ્યો. આખા છાત્રાલયમાં બળભળાટ મચ્યો. કેટલીક કુમારીઓ વાર-તહેવારે પુરુષવેશ પહેરતી, પણ કાયમી પેશાક તરીકે બહુ કુમારીઓ તે પહેરતી થઈ એથી ગૃહપતિઓ વિચારમાં પડે ગયા, માત્ર પ્રધાન ગૃહપતિના પેટનું પાણી હામ્મું નહિ.

એક દિવસ વિદ્યાર્થીમંડળની બેઠકમાં કૃષ્ણા હરાવ લાવીઃ “કુમાર-કુમારીઓનાં છાત્રાલય ભુદ્ધ રાખવાં એ મનુષ્યજાતિનું અપમાન છે. અને તેમાં સંસ્થાનાં સંચાલકોનું માનસ હકિત અને સંકુચિત હોય તેવો હાસ થાય છે, માટે એ બેઠક કાઢી નાખવા.”

હરાવ પર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી, માત્ર બે મત સારુ

કૃષ્ણાનો ઠગવ છોડી ગયો. કૃષ્ણા તરત મુખ્ય અધિકારી પાસે ગઈ. તેણે કહ્યું: “મને કુમાર-જાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ નહિ આપવામાં આવે તો હું વિદ્યાલય છોડી ચાલી જઈશ.”

પ્રધાન ગૃહપતિ એ વખતે હાજર હતા. તેમણે કહ્યું: “તને છૂટ આપોએ પણ એક અપવાદ તરીકે, અમે દહીએ ત્યારે તારે પાછા કુમારી-જાત્રાલયમાં ચાલ્યા જવું પડશે. અમારાથી નિયમ ન બદલાય.”

“નિયમ ન બદલાય તો હું કંઈ તેમ કરે. મને એક અડ-વાડિયા માટે અથવા મહિના માટે કુમાર-જાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ આપો. એટલા સમયમાં તમારું બીકલુપણ ખોલું સાબિત થઈ જાય તો કાયમની છૂટ આપજો.” કૃષ્ણા થોડા વખતમાં બધા સાથે ખૂબ છટકી વાત કરતી થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણાનું કહેવું સાંભળી મુખ્ય અધિકારીએ હર્ષમાં આવી જઈ ઉતાવળે અભિપ્રાય આપ્યો: “તું એક માસ નહિ પણ એક વરસ ત્યાં રહે. પછી અમે બન્ને જાત્રાલય એક કરી દઈશું.”

“હીક ત્યારે, આજે આવી જઈ છું.”

‘ખુશીથી.’ પ્રધાન ગૃહપતિએ સંમતિ આપી. કૃષ્ણાને આવતી જોઈ બે-ચાર જથ્થો મોલી જોડ્યા: “કેમ મદાસી જીવાન ! ક્યાં ચાલ્યાં ?”

“તમારા જાત્રાલયમાં.”

“હોય નહિ, ગૃહપતિએ હા પાડી ?”

“એ શું ના પાડતાંતા. જાત્રાલય જાત્રાનું છે, ગૃહપતિનું નહિ.”

“સાચાસ ! તું પણ જન્મરી છે.”

કૃષ્ણા બોજનાલયમાં ગઈ તો ત્યાં પણ એ જ ચર્ચા ચાલતી હતી. કૃષ્ણાને બોજનના નિયમો સામે સખ્ત વાધો હતો. અમુક ચીજ ત્રણ વાર જ પીરસાય અને અમુક સાડાત્રણ વાર એ એને પસંદ નહોતું. ઘી દૂધ જોષએ તેટલાં મળતાં એ કૃષ્ણાને ગમતું. પીરસનારને કઈ રીતે સગવડ પડે તેનો વિચાર કૃષ્ણા કદી ન કરે, એને તો નિયમ ન જોષએ; બસ, કાઈ પણ બાબતમાં નિયમ ન જોષએ !

જિતેન્દ્ર બોજનાલયની સામાન્ય વ્યવસ્થા રાખતો. કૃષ્ણાની તકરારથી એ કંટાળતો નહિ. એ બંકખોર કનિયામાં એને મળ આવતી.

“જિતુભાઈ, સાડાદસમાં એક મિનિટ બાકી” માત્ર જિતેન્દ્રનું બ્યાન ખેંચવા બાતર કૃષ્ણા બોલી.

“કેમ કૃષ્ણા, તું અમારા છાત્રાલયમાં આવી એમ સાંભળ્યું છે.”

“કેમ નહિ આવું ?”

“ત્યારે કાલે સ્વયંપાકમાં અમારી મંડળીમાં રહેજે.”

“જરૂર રહીશ, પણ હું રાંધીશ નહિ; ચીજ વસ્તુ આપીશ.”

“ના, આ તો હું પહેલેથી કહી રાખું છું.”

ત્યાં તો બે કંકા પડ્યા અને પીરસવાનું ચર થયું. રાત્રે કુમાર-છાત્રાલયમાં કૃષ્ણાની આસપાસ નાનકડી સભા ભરાઈ. કૃષ્ણા જિજ્ઞાસુ આસન બનાવી ઉપર બેઠી હતી, પોતે કવી રીતે લકાઈ કરીને અહીં આવી તેનું વર્ણન કરતી હતી અને કેટલાક કુમારોએ એવીજ રીતે બંક કરીને કુમાર-છાત્રાલયમાં રહેવાની છૂટ મેળવી જોષએ એવું લાવણું આપતી હતી.

‘જીવનમાં નિષમતે રથાન ન હોવું જોઈએ’ એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરતી હતી. સજા ચાલે છે એવામાં જિતેન્દ્ર કરતો કરતો નીકળ્યો.

“જિતુભાઈ, આવો આવો, અહીં બેસો.” દહી કૃષ્ણા પોતે વીંટાની નીચે બેઠી.

“ના, ના, તમારી સજા ચલાવો.”

“પ્રમુખ વિના સજા કેમ ચાલે? તમે બાળની સજાના પ્રમુખ.”

“અને તું?”

“હું મુખ્ય વક્તા.” હાજરજવાળી કૃષ્ણાએ ઉત્તર દીધો.

જિતેન્દ્ર બેઠો. હાજરાઓમાં ગૃહપતિઓ તો માત્ર સલાહ આપવા પૂરતા હતા. બાકી બધી બ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે જ કરી લેતા. પ્રધાન ગૃહપતિનું બહુ કામ જિતેન્દ્ર કરતો. જિતેન્દ્ર પ્રત્યે સૌને ખૂબ માન હતું.

કૃષ્ણાએ બાખ્યાન આરંભ ચલાવ્યું:

“ભુએ, અહીંનો જ દાખલો લો. તમે બધાએ પચારી-જોનાં જોશીમાં એક તરફ રાખ્યાં છે એવું શા માટે? કેટલાક જોશીમાં અવગાં રાખવાં જોઈએ!”

“અવગાં કરવાથી ચાર્જનાંરના પતની ધૂળ જીડે” એક જાણ વચ્ચે બોલ્યો.

“ધૂળ જીડે તો આંખો બંધ કરી જઈએ, માથે ઝોરી જઈએ; પણ એટલા ખાતર દાંઈ મેંદાની માફક એક દરે તેમ સૌ ન જ કરીએ.”

“તો તમે મક્કાસી છોડીને પોશાક કેમ પહેરો છો? યુરોપીય પહેરવો જોઈએ.” સિંધુમલ ઉવાચ.

“કાલથી કાદ-પાટલૂન ચઢાવીશ, ખાંચી જો કાંઈ?”

“તમે પગેથી કેમ ચાલો છો? જીંધે માથે ચાલવું જોઈએ!”

“ના, કુદરતની વિરુદ્ધ ન દવાય, આપણે તો સમાજમાં નિયમ ન જોઈએ.”

મેઝી રાત સુધી ગમ્મત કરી સૌ નિજાનાવશ થયા.

સરકરી તાલીમ

એક વરસમાં બને તેટલું સીખી લેવાનો ઉમારીનો નિશ્ચય હતો. બાના લુખા એને અરબી સાહિત્ય અને રાજકારણનો અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યા. મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ વર્ષમાં અરબીની શરૂઆત થતી હોવાથી ઉમારીને ડાખલ થવામાં જરા પણ અડચણ ન પડી. ઉમારીની દેશપ્રીતિ અને એકાગ્રતા જોઈ બાના લુખા ખુશ થયા હતા. ઉમારી પર એમના ચારે હાથ હતા. ઉમારીના શિક્ષણ માટે નાનાભાઈ કરતાં વિશેષ જહેમત એ ઉઠાવતા. ઉમારી પણ અભ્યાસમાં મશગૂલ થઈ ગયો. મથદાની રમતો સિવાયની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તરફ એનું ધ્યાન નથી. પોતાના ધ્યેયને મદદરૂપ એટલી ભાષા અને એટલું ગજબીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા એણે તનતોડ મહેનત આદરી.

પ્રાતઃકાળમાં ચાર વાગે જીડીને ઉમારી અભ્યાસ શરૂ કરતો. જોજન સિવાયનો કોઈ વખત અભ્યાસમાં ગળતો. બીજા કામમાં એનું દિલ ચોંટતું નથી. જે અભ્યાસથી માતૃભૂમિનો સત્વર ઉદ્ધાર થાય એ જ એને પ્રિય છે. એવા અભ્યાસ પાછળ એ દીવાનો થયો હતો. બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સવપ્રસંગે નાટ્યપ્રયોગો કરે, જલસા ઉઠાવે, મિશનનો આરોગે; પણ ઉમારીનું દિલ એમાં રાચતું નથી,

હિલટું ખાના લુમ્મા અને આફ્રિકન યુવક-યુવતીઓને આવા રંગ-રાગમાં પડેલાં જોઈ એની આંતરડી કુકળે છે, પણ એમાં એનો ઉપાય નથી.

જેમ જેમ ઉમારી દુનિયાના સ્વાતંત્ર્યના ચહીદોની કથાઓ વાંચતો ગયો, જેમ જેમ જગતના સ્વાધીનદેશોના સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તોની યશમાયાઓ જાણ્યો ગયો, તેમ તેમ આઝાદી માટેની એની તમન્ના વધતી ગઈ. એને જોડીને આફ્રિકા પહોંચવાનું મન થયું, પણ હાથાર એક વરસ સુધી પોતે વિદ્યાપીઠના દરવાજા બહાર પગ મૂકી શકે તેમ નથી; વિદ્યાપીઠના દરવાજેથી નાસી જવું સહેલ હતું. શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો હોય ત્યારે બાગી જાય તો કાઈ ખાંપ પકડે તેમ નહોતું, પરંતુ ઉમારીથી એવો વિશ્વાસઘાત કેમ થાય? એથી બહેતર છે કે દેશ છ માસ મોડો સ્વાતંત્ર થાય એક વરસમાં ઉમારી અરબી સાહિત્ય ખરાબર ઉઠેલો થઈ ગયો. અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોની સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સામાજિક રિવાજો એણે જાણી લીધાં. જગતના રાજકારણનો આઠો ખ્યાલ પણ એણે મેળવી લીધો.

જવા આઠ આઠ દિવસ રહ્યા ત્યારે ઉમારીને એક નવીન વિચાર રહ્યો. એના મનમાં થયું કે ‘મારા દેશમાં એક દધિપાર રાખે છે. એમનામાં યશસ્વત્ત્વ બધું છે. માત્ર બવરસા અને તાલીમ નથી, એટલું આવી જાય એટલે બેડો પાર.’

એ તરત ખાના લુમ્મા પાસે પહોંચ્યો.

“ખાના, મારો વિચાર અહીંથી છૂટા થઈને લશ્કરી તાલીમ લેવા જવાનો છે.” નવો વિચાર આવતાં ઉમારી પહેલો ખાના લુમ્માને કહેલો એટલે લુમ્મા સાહેબને નવાઈ ન લાગી.

તેમણે કહ્યું “ હું જોયલું કરી દઈશ ”

“ સાથેસાથ લશ્મરી જાવણીઓ લેઈ લેવી છે, બની સકે તો અફધ નિમ્તાન, ધિાન, અરબસ્તાન વગેરે દેશો લેઈને પછી ત્યાંથી દેશ જવાની ઈચ્છા છે ”

“ એ બધા માટે મારે મહામાત્રને મળવું પડશે, એકાએક એ દિવસમા હું તપાસ કરીને જવાગ આપીશ ખુદાની મરજી તો બધી સમવડ થઈ જશે.”

‘ મારે જવું એ નમ્મી છે આપ રાજ મેળવી આપો, સમવડ કરાવી આપો એટલી જ વાર છે ’

“ એ તો સમજી ગયો જનના સુધી જાવણીઓમાં ગદી તાલીમ લેવાની અને અફધાનિમ્તાન ઉપર થઈને દેશ પહોંચવાના આદા વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ જશે. તું એ આગમમા બેઠિયું રહેને ’

“ બસ બાના ’ ઉમારીએ હવેને દગાઓ, બના ઉમિં બહાર નીકળી પડી

*

“ કૃષ્ણા, તે સાંભળુ કે ? ” સિધુમતે જાગાલપમા જાખજ થતાં કહ્યું

‘ શુ ? ’

“ વિવાળીક તરફથી ઉમારી લશ્મરી તાલીમ લેવા અને એશિયાની સફર દગા જાય છે ’

“ લશ્મરી તાલીમ માટે કુમારોને જ મોકલે છે કે કુમારીઓ પણ જાય છે ? ”

"નિયમની ખબર નથી, પણ હજી સુધી, અમારા આવ્યા પછી કોઈ કુમારી ગઈ નથી!" કૃષ્ણાને પાનો ચડાવા સિંધુમતે સાબેલું રોક્યું.

"કોઈ કુમારી ગઈ નથી! કેમ ન જાય? હું પુરુષને લક્ષ્માં આવડે છે અને ઓઝોને નથી આવડતું! હું હમણાં જ પ્રધાન ગૃહપતિને વાત કરું છું." કૃષ્ણાં ગૃહપતિ પાસે ગઈ જતાંવેંત કહ્યું: "મારે સરકરી તાલીમ લેવા જવું છે, બદોબસ્ત કરી આપો. સાથોસાથ એશિયાની સફરે જવાનો પણ મારો વિચાર છે." કૃષ્ણાએ બંધી વાત એકસામટી રજૂ કરી દીધી.

"કેમ, કોઈ એકદમ તરંગ લેપડ્યો છે?"

"ના, તરંગ નથી. આ ઉમારી જાય છે તો મને પણ મોડલો."

"ઉમારી જાય છે એમ કહે છે કહ્યું?"

"હું કહું છું."

"હીક, હું પૂછી જોઈશ."

"હા, પૂછી જુઓ, પણ હું જવાની છું એ નક્કી" એટલું કહી કૃષ્ણા ચાલી ગઈ

પ્રધાન ગૃહપતિએ ખાના જુમ્માને કૃષ્ણા માટે બદોબસ્ત કરવા સાથોસાથ લખી નાખવા કહ્યું. લખનાર અને સરહદની જાળમાં જ જ માસ તાલીમ લેવાની જોડવણ ચર્ચ ગઈ. એશિયાની મુસાફરી માટે પૈસા અને જવામણપત્રોની વ્યવસ્થા કરી નાખી.

પ્રધાન ગૃહપતિએ ઉમારી અને કૃષ્ણાને જોવાબધાં અને કહ્યું: "જુઓ, તમારો જન્મને માટે વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે."

“તમે પણ આવો છોકરો?” ઉમારીએ આશ્ચર્યથી કૃષ્ણાને પૂછ્યું.

“હા જી.”

“બહુ સારું થયું. એટલી બે બાલાં.”

“તમારે કાલે સવારે બધી જાણસભાવ લઈ સીધા લખનૌ જવાનું છે. ત્યાં ૭ માસ રહી સરહદની જાવણીમાં જવાનું, ત્યાં ફેરવો વખત રહેલું, ૪૪ જાવણીમાં રહેલું વગેરે પાઠગથી જણાવીશ.”

રાત આખી ઉમારી અને કૃષ્ણાએ સફરની તૈયારી કરી.

લશ્કરી ઇવણીઓ

:

જાણે જગતથી કાષ્ટ નિરાણી જ ભૂમિ હોય, સોજારો જાણે પરલોકવાસ સેવતા હોય, એવું મૃત્યુલોકથી અસ્પૃષ્ટ વાતાવરણ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં લશ્કરી ઇવણીઓનું હતું. પરંતુ અંગ્રેજના રાજ સાથે એ વાતાવરણ પણ ગયું. લશ્કરી સૈનિક બાહુલી સોજાર મદી રાષ્ટ્રસેવક બન્યો, દેશનો ગૃહક બન્યો. હિંદમાં ખતા નિત્ય નવા બનાવોથી એ વાકેફાર ગ્રહેતો. પોતાની ઉપયોગિતાને એને ખરો ખ્યાલ હતો. ઇવણીમા રાખેલા પુસ્તકાલયની મદદથી એ જગતની ઇવણીઓના પરિચયમાં રહી શકતો. નવામાં નરા શબ્દનો ઉપયોગ તે બાજુતો હતો અને પ્યારી માતૃભૂમિની સત્ત્વરક્ષા માટે માથું આપવાની તે પોતાની દુરજ સમજતો હતો. મીરતની ઇવણીને લખનારમાં નવા સ્વરૂપમાં લાવવામાં આવી હતી. શીખ, ગુરખા અને અફઘાન લડવૈયાથી ભરેલી આ ઇવણી તે વખતે અંગ્રેજ ગણાતી. ઇવણીનો સરદાર લવાનસિંહ રાષ્ટ્રભાવનાથી રંગાયેલો કુશળ લડવૈયો હતો.

લવાનસિંહે કાર્યાલયમાં પગ મૂકતાં જ સંબેદારને કહ્યું:
 " જોવિંદરાવ, નવા દિલ્હીથી વિદ્યાપીઠના મહામાત્રનો તાર છે "

જે વિદ્યાર્થીઓ ૭ માસ માટે તાલીમ લેવા આવે છે, તેમને માટે વ્યવસ્થા તમે કરી નાખજો”

“જેવો દુકમ તેઓ અત્યારની ગાડીમાં બેસવાનાં છે?”

“હમણા જ આવી પહોંચ્યાં જોઈએ”

સગદારનું વેણ પૂરું થાય તે પહેલાં જે છુવાન સલામ બરીને બિલા રહ્યા

“હું ધારુ છું તમે નવા દિલ્હીથી આવો છો!”

“હા, હા”

‘હમણાં હું ગોવિંદરાવને એ જ વાત કહ્યો હતો તમારા મહામાત્રનો તાર અને કામગીરી બંને મળ્યા છે, તમારે માટે રહેવાની, જમવાની, શીખવાની બધી સગવડ થઈ ગઈ છે ગોવિંદરાવ! બાપુ ઉમારીને તથા કૃષ્ણાજીને ઉનારો બતાવી આવો જમવાનું સૌની સાથે બોજનાનપમા ગમ્યું છે, ફાવશે ને?’

“ધણી જ ખુશીથી”

“હીક ત્યારે, બપોરે ફગી મળ્યું”

ઉમારી અને કૃષ્ણાને લઈ ગોવિંદ આવ્યો એક સગવડ બરેનો ઓરડો તૈયાર રાખ્યો હતો ચાર જણાની જગ્યા હતી. હમણાં વિદ્યાર્થીઓની બે ત્રી નહિ હોવાથી ઓરડો ખાલી હતો ગોવિંદરાવે ઓરડો ઉપાડી કંઈ કંઈ ઉમારીભાઈ, તમને આમાં ફાવશે કે?”

“ધણી જ ખુશીથી”

ઉમારી અને કૃષ્ણા નાહી ધોઈને દળવાં થયાં. ગોવિંદરાવ સાથે ડાવણી જોવા નીકળ્યાં. ગોવિંદરાવ ચીવટથી જતાવતો હતો. ડાવણીનાં મકાનોનાં પહેરો ભરતી હોય તેવી રીતે હારખંધ ઊભેલી સિપાહી-લેડાની ફાટડીઓ, સુંદર ખગીઓ, મળનું આયોગ્યગૃહ એક પછી એક જોતાં ગયાં. એમાં કૃષ્ણાને સૌથી આશ્ચર્યભર્યું પ્રાર્થનાસ્થાન લાગ્યું. એ કહે: “આ નવી નવાઈ કહેવાય! ઉમારીમાઈ, ક્યાં લકાઈ અને ક્યાં ઈશ્વર! જન્મે વચ્ચે ખારમો ચંદ્રમા!”

“એમ હોય! દેશને માટે લડનારા દેસાઈને માથું આપે છે અને એ માટે પરવરદિમાર પાસે તાકાન માગે છે.” ઉમારીએ જવાબ દીધો.

“હથિમાર ક્યાં રાખીતા હશે?” કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“સામેના કોઠારમાં,” ઊંચા અને પ્રચંડ શુરજ સામે આંગળી ચીંધી ગોવિંદરાવે કહ્યું.

“આલો જોઈ આવીએ.”

“એને માટે સરદાર સાહેબની પરવાનગી જોઈએ. હજી તમે રહેવાનાં છે. કોઈ દિવસ લઈ જઈશ.”

ફરીને આખ્યાં ભારે જમવાનો વખત થયો હતો. ધણી સૈનિકો મોજનાલયમાં જમના હતા. જમવાની વ્યવસ્થા ડાવણાએ આટી મારે તેવી હતી. લસકરી ચિસ્ત, કડક છતાં છૂટવાળી હતી.

ખપોર આખો આરામ કર્યો, આજનો દિવસ છુટોનો હતો. સાંજે વાળુપાણો કરી જન્મે ફરવા નીકળ્યાં. સૈનિકો બધા પોત પોતાનાં મકાન આગળ આંગણમાં મોજ કરતા હતા. કોઈ આરામખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા વાંચના હતા, કોઈ ખાટલો ઢાળી

આડે પડખે ચલા હતા, કોઈ રેટિયો ચલાવતા તો વળી કોઈ તકલીફ ઠાંતતા, કોઈ પોતાનાં નાનાં બાળકોને વાતો કરેતા હતા. મંગાસિંહ અને સિજકુંવર ખાટલો લગ્નો બેઠા હતાં. ઉમારીને આવતો નેહ મંગાસિંહ કહેલો: “આવો, પધારો” કહી ખાટલો આમળ લાવ્યો. બધાં બેઠાં એટલે કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: “તમે કેટલાં વરસથી જાવથી માં છે ?”

“પંદર વરસ ચલાં” મંગાસિંહે કહ્યું.

“આપનો અભ્યાસ ?”

“હું કાંઈ મહાવિદ્યાલયમાં દ્વિતીય વર્ષમાં હતો.”

“પગાર કેટલો મળે છે ?” ઉમારીએ પૂછ્યું.

“મારે કાંઈ સંતાન નથી, ધરડાં માગ્યાં પ નથી, એટલે હું પંદર રૂપિયા લઉં છું.”

“આપના પત્ની છે ને ?” કૃષ્ણાએ સરાસ ક્યો.

“એ આઠ કલાક કાર્યાલયમાં જાય છે. એને પણ પંદર રૂપિયા મળે છે.”

“કાર્યાલયમાં શું કામ કરે છે ?”

“સેનાપતિના મદદનીશ મંત્રી તરીકે કામ કરે છે.”

“લગાઈ ન હોય ત્યારે તમને મળ પડે કે લગાઈમાં ?” કૃષ્ણાએ નવો પ્રશ્ન કાઢ્યો.

“જરો મળ તો લગાઈમાં જ પડે. પરંતુ રાજ લગાઈ ચોડી જ ચાલે છે ? રાજ લગાઈ ચાલ તો દુનિયા કેમ ચાલે ?”

“સિજકુંવર મહેન, તમને લગતું મને કે નહિ !”

“ હા બાઈ, લડવું કેમ ન ગમે ? હું નાનપણમાં તલવાર-પટ્ટા શીખી હતી. મારા બાપુ સરદાર હતા. પણ સ્ત્રીઓની છાવણીમાં તમારા મરદ લોકો જોડલી—”

“ હું મરદ નથી, તમારા જેવી જ ઓરત છું.”

“ શું કહે છે ! ” સિજકુંવર અને મંગાસિંહ બન્ને આશ્ચર્યથી બોલી બેઠ્યા.

“ એમાં તમને નવાઈ શેની લાગી ? ”

“ નવાઈ તો કંઈ નહિ. આજકાલ શહેરની છોકરીઓ મરદનો પોશાક પહેરે છે, એટલે તમને ઓળખ્યાં નહિ. ” મંગાસિંહ નવાઈનું કારણ બતાવ્યું.

“ તમે અહીં રહીને શા માટે બહાર છો ? ” બહેનોની છાવણી મીરતમાં છે ત્યાં જાઓ ને ? ” સિજકુંવરે કહ્યું.

“ મારે પુરુષોની સાથે જ રહીને ચીખવું છે. સ્ત્રી-પુરુષ જેવા ભેદ શા ? ”

સિજકુંવર જોઈ રહી. થોડી વારે કાંઈ સાંભળ્યું હોય તેમ તે બોલી : “ તમે છાવણીમાં ચીખો ને ત્યાં સુધી અમારે ઘેર રહેજો.”

“ ના ના, મને ત્યાં શી હરકત છે ? ”

“ હરકત તો કંઈ નહિ, પણ.....”

“ પણ શું ? તમે લોકો બહુ ટૂંકા મનનાં છો. સરદાર ભવાનસિંહે મને આ બાબતમાં એક સબ્દ સરખો કહ્યો નથી. એનું નામ લઈએ.”

ઉતારે જઈ કૃષ્ણા અને ઉમારી સહ રહ્યાં. બીજે દિવસે સવારથી એમની તાલીમ શરૂ થવાની હતી.

સવારમાં ચાર વાગે ઉમારી જાગી ગયો. કૂખાને ઝડપું જરા આકડું લાગ્યું. સાડાચારે વહેતું રણચિંતું કુંડાધું. બહાર આવીને જુએ તો એએક સૈનિક જાગી ગયો છે. દાતણપાણી નાહવાધોવાનું ઝપાટામધે આટોપી લીધું. લશ્કરી પોશાક ચડાવ્યો. જૂદ-મટન સાફ ચકચકિત, હથિયાર ચોખ્ખાં ચગકતાં બનાવ્યાં. ખીલું ક્વાયતનું ખૂમલવાગ્યું અને સૌ મેદાન ઉપર હાજર થયાં. સાડાઆઠ મુધી ક્વાયત ચાલી. કૂખા ચાકીને લોથપોથ થઈ મઠ. ઉમારી પણ ઠીક ઠીક ચાક્યો નવથી દસની વચ્ચે જોજન અને આરામ બધું પતાવી લેવાનું. દસથી ત્રણ વાગ્યા મુધી પુરતક મારફત અભ્યાસ સાંજે ચારથી ૭ ફરી ક્વાયત પછી રમનગમન, વાળુપાણી, ચાટે હાજરી, જરાબર દસ વાગે પધારીમાં. જન્નેને આ કડક નિયમિતતામાં મજ પડી. અડવાદિયે એક વાર રજા મળતી. એ દિવસે જલસા અને ઉત્સવ થાય. પંદર દિવસે એક વાર પધારીએ, હથિયાર વગેરેની તપાસ થાય. હારમધે ચોમાનમાં હાવણી આખી ખડી ચર્ધ જાળ પોતાની પધારી અને હથિયાર ગોડવી, પોશાક પૂરા પહેરી સૈનિકા ઊભા રહી જાળ. સરદાર સાહેબ પોતે આવીને નિરીક્ષણ કરી જાળ, એ વખતનો દેખાવ જોવાલાયક થતો.

ઉમારીને મન આ અનુભવ અણમોલ હતો. પોતાના દેશની મુક્તિ માટે આ શિક્ષણ વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થશે એવી એને ખાતરી હતી. ૭ માસમાં જન્નેએ લશ્કરી કૂચ, ઘોડેસ્વારી, તલવારપટ્ટા, બાણાં, જંદૂક અને તોપના ઉપયોગ જાણી લીધા.

સરદાર જવાનીસિંહે પ્રેમકરી વિદાય આપતાં કહ્યું: “લશ્કરમાં હાજર થવાનો વિચાર થાય તો અહીં જ આવજો.”

“જરૂર.”

લસ્કરી જાવણીઓ (ચાલુ)

ઉમારી અને કૃષ્ણા પેલાવરથી મોટરમા મેસી સરહદી જાવણીમા પહોંચ્યા. સુમેદાર હગિસિહ તેમની સાથે જોતો જોતો હતો. સુમેદારે ઉમારીને હાથ મિલાવી જહાગ લીધો અને કહ્યું: “આ અમારી સરહદની જાવણી તમને ખબર પડશે કે લખનૌમા અને અહિયાં શો ફરક છે. કૃષ્ણાનહેન, તમે કોઈ પણ પકાણુ જુવાન જોવાડેખાઓ છો. ચાલો આવો.” હરિસિંહ આગળ ચાલ્યો.

આ જાવણીમા આવી જાતના વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ આવતા એમને માટે ખાસ સમગ્ર દરવી પડતી ટેકરી ઉપરના નાનકડા મકાન નજીક આવ્યા એટલે સુમેદાર જોતો રહ્યો. “જુઓ ઉમારી બાઈ, આ તમારો હિતારો. આ ટેકરી પરથી આખી જાવણી જોઈ શકાય છે હું પહેલાં અહીં રહેતો. મહામાત્રજી લખે છે કે તમારે જ્યેક માસ અહીં રહેવું છે, ચોડીપણી તાલીમ લેવી છે.”

“જી હા પરંતુ લખનૌની જાવણીથી વિશેષ શું શીખવાનું છે તે આપને જોવાનું રહેશે. ત્યાં અમે લસ્કરી કૃત્ય, ધોડેસ્વારી, બાલા, જહાગ, તોપનો ઉપયોગ વગેરે જાણી લીધું છે.” ઉમારીએ કહ્યું.

“અહીં તમને ધણું વધારે જાણવાનું મળશે.” પોતાની ધાંખી મૂળને વળ દેતાં હરિસિંહ બોલ્યો. “દુશ્મનને પહાડી પરથી કેમ જોર કરી ચક્રાય; પહાડોઓમાં એકજીળને સહેત-સ્થળે કેમ બોધાવી ચક્રાય; હવીઈ વિમાન સામે હાઈ રીતે ટકર ઝીલો ચક્રાય વગેરે વગેરે તમને ધણું જાણવાનું મળશે. કેટલુંક હું બતાવીશ, કેટલુંક સરદાર સાહેબ જાતે સીખવશે.”

“બહુ મજા આવશે” કૃષ્ણાનો હર્ષ માતો નહોતો.

“તમને એક શુરખા નાચક મોંપું છું. તે તમારી બધી ખિદમત કરશે. તમને ળાવણી વગેરે જનાવશે. ૭ માસ તો આંખ મીંચીને ઉપાડશે. ત્યાં ચાલ્યા જશે. ચાલો ત્યારે. બલભદ્ર ! મહેમાનો માટે નાદવા ધોવાની બવસ્થા કરી. આપ બોજન માટે કેમ કરશે ?”

“અમે હાથે પકાવી લેશું.” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“ના ના, રસોઇયો આપીશ.”

“ના જી, અમને હાથે પકવવામાં મજા આવશે.” કૃષ્ણાએ આમ્રદ કર્યો.

“હીક, તો તમારી મરજી.” લશ્કરી દબે સલામ બરી હરિસિંહ ચાલ્યો ગયો.

ટેકરી પરથી કૃષ્ણાએ પાછું વાગી જોયું તો એ ત્યાં જ થંબી મઈ. પાંચ હજાર ફૂટ ઊંચો આ પહાડી અબેદ કિસ્તાની ગરબ સારે તેવી હતી. ફરતો કુંજરાઈ મુઘક : ઊંચો સરેદ કુંજરદાર પૂનમના મહાસાગરનો ખ્યાલ આપતી હતી. ૫૫ નીચે ળાવણીઓનાં મમ્મન હતાં. સામી ટેકરી પર ચઢાગાર હતું. જોતજોત દુશ્મનની છાતી ફાટી જાય એવું ળાવણીનું રંગાન હતું. કૃષ્ણા ધોડી વારે

બોલી: “ ઉમારીભાઈ, આવો મળખૂત જોનો દરવાજો છે, તેવો હિંદુસ્તાન હજાર વરસ પરાધીન કેમ રહ્યો હતો ? ”

“ અમારો આક્રિંક છે તેમ ! ”

“ તમારો દેશ આવો જ છે ? ”

“ આથી વધારે પહાડીવાળો. માણસો આથી વધારે કઠાવર ધરીરવાળાં, છતાં ગુલામ. ” ઉમારીએ નિસાસો મૂક્યો.

“ તમને ખબર છે ઉમારીભાઈ, આ રસ્તેથી સિકંદર બાદશાહ ચડી આવ્યો હતો, આ જ રસ્તેથી તૈમૂરલંગ હિંદુ છૂંટવા આવેલો, અને એ જ આ માર્ગ છે ત્યાંથી મુગલવીર બાબર મુઠ્ઠીભર મોગલો સાથે હિંદુ આવ્યો અને દિલ્હીનું તખ્ત હાથ કમું ! ” આ બધું માદ આવે છે ત્યારે એમ માય છે કે તે દિવસે હું હોત તો પરદેશીને પગ મૂકવા ન દેત.”

કૃષ્ણા બોલ્યે જાય છે, ‘પણ ઉમારી વિચારમગ્ન છે. એને ત્યારે દેશ માદ આવે છે ત્યારે એ જિંડો જીનરી જાય છે. ખીનતું બોલવું એને કાને પડતું નથી. ઘણી વારે તે જાયો.

“ કૃષ્ણાજહેન, મારો દેશ સ્વતંત્ર થશે.”

“ કેમ જાણ્યું ? ”

“ જસ, મને લાગે છે. અને તે મારે હાથે જ થશે. હું ઈરાન અગ્નસ્તાન ચર્મ સીધો દેશ પહોંચવા માગુ છું.”

વાન ચાલે છે ત્યાં બપોર આપ્યો. રસોઈની સામાન તૈયાર કરી નાહવા ધોવાની સગવડ કરી દીધી.

ઉમારી વિઠાપીઆ દિ દી ગસોઈ શીખ્યો હતો. કૃષ્ણ થોડુ ધણ જાણની જન્નેએ સાથે મળી ગંની ખાધુ બપોરે જન્ને જણ સરદાર પાસે ગળ

સરદાર વિજયસિંહ ગુજો હતો દિમાલની ગોદમાં બીઠેનો વિજયસિંહ જવામં હતો પ્રજાસત્તાકના મત્રી બોની અદિસત્ર વાતો એને મિત્રકુળ પસદ નહોતી એની મુરાદ તો સમસ્ત એશિયાખડ ઉપર દિદુગ્માનનો વાવટો ફરકાવવાની હતી એલો નાનપણથી જ એવા મ્વરન મેઆ હતા મામાપ વજરનો વિજય સરદારનો સરદાર કેમ થયો એ કથા લામી રે વિજયસિંહની બદાદુરી અને લડકા ખવાસ ઉપર અદિસત્ર મનોએ પણ આફરીન હતા

ઉમારી અને કૃષ્ણ આવ્યા ત્યારે વિજયસિંહ ધાટનો નકશો જોતો હતો જન્ને સનામ કી જીઆ રહ્યા વિજયસિંહે કહ્યું “ તમે કેટલી તાલીમ લખનોમા મેળવી છે હું તમને કૂચ વગેરે શીખવવાનો નથી, ધાટમાં રખાવવાનો છું આજે જ એક ટુકડી પહાડીઓમાં જાય છે લૂટારાઓની એક ટોળી ગામ બાગી નાસતી ફરે છે તેને પકડવા જાય છે ”

“ આપણે સાથે જથ ઉમાગીઆઈ ” કૃષ્ણ વચ્ચે બોલી બીડી

“ સરદાર સાહેબ કહે તે સાબળો ” ઉમારીએ મ બીરતાથી કહ્યું

“ તમને સાથે મોકલવાનો મારો વિચાર છે, એટલે તો તમને વાત કડુ છું લખનોમા શીખ્યા તેનો અહી ઉપયોગ કરો ” વિજયસિંહે જા આપી.

ખલે બદ્દકા મૂકી જન્ને જણ ટુકડી સાથે બિપડી ગયા પહાડીઓ ખૂદીને મોડી ગતે પાછા ફર્યા, લૂટારા હાથ ન લાગ્યા.

પણ ઘાટોમાં દોડવાની, સંતોષ જવાની, સૌક્યિક ભાષા બોલવાની તાલીમ મળી. આમ જ માસમાં બન્નેએ પહાડી મુદ્દત શાસ્ત્ર જાણી લીધું. વિજયસિંહ પોતે પુસ્તક મારફત અને પ્રત્યક્ષ શીખવતો. જ માસ પૂરા થયા એટલે ઉમારીએ રમ મારી. વિજયસિંહે એની પીઠ ચાબકાં કહ્યું: “તારા જેવા જીવાન આક્રિયાતુ સ્વાતંત્ર્ય જરૂર મેળવશે.”

ઉમારીએ ઉપકારથી માથું નમાવ્યું.

સગદારે કૃષ્ણને વિદાય આપતાં કહ્યું: “તારા જેવી બહાદુર હાકરી મેં જોઈ નથી. તું કોઈ વાર નેપાળ આવજે, ત્યાંની હાકરીઓમાં ચર્ચાતન છે, પણ બહાર પડીને કામ કરવાની દિશા નથી.”

પેલાવર થઈ બન્ને જણ કામુક્ષ જવા કીધી ગયા.

ઈસ્લામી એશિયાની સફરે

શાહે-હિદોસ્તાં થવાની મહત્વાકાંક્ષાથી સાત વાર હિંદ
 ચડી આવનાર શાહજહાન ધોરીનું પાટનગર કાબુલ છુખાગ
 અને સમરકંદનો મુલામ્મ વારસો ભોગવનાર કાબુલઃ ગેરહિલ
 અફઘાનોનું માદરેવનન કાબુલ; નામ લેતાં મોઢું ભરાઈ જાય
 એવું એ કાબુલઃ પેશાવરથી માડી બેપકનાં જ ઉમારીએ કાબુલની
 કલ્પના ધકવા માંડી. અફઘાન અમીરનો રાજવંશવ કેવો હશે,
 અફઘાન શરમાના કાયદા-કાનૂન કેવો હશે? શહેરના બાહ્ય દેખાવ
 ઉપર મોહીને કે ફરતા પડાકી પ્રેક્ષા ઉપર આફરીન થઈને
 ઉમારો કાબુલ નડોતો જતો. એને તો જોવું હતું કે ઇસ્લામના
 ઝંઝાધારીઓના દેશમાં કેવું ગણ્ય આવે છે? એ પોને સુસ્ત
 સુસ્તિમ હતો. એક વાર કૃષ્ણાએ ઉમારીને પૂછ્યું હતું: “આ
 બધા નમાજ પઢે છે ત્યારે કેવા ભક્તિબીના થઈ જાય છે,
 તમને નમાજ નથી આવડતી?” સાંભળીને ઉમારીના થરીર
 પર પુલકાવલિ ઝીપડી આવી. એણે જવાબ દીધો: “અમારા
 શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ગુનામની નમાજ ખુલ્લ સ્વીકારતો નથી!
 જે દિવસે પૂર્વે આફ્રિકા આઝાદ કરીશ તે દિવસે નમાજ
 પઢીશ.” કૃષ્ણા ચૂપ થઈ ગઈ.

ઉમારીને કાબુલ, ઈરાન, અરમ્તાન જઈ જોવું હતું કે

‘ત્યાંના બહાદુર વતનીઓ સ્વાધીન છે કે પરાધીન? પરાધીન હોય તો શા કારણે? તેમના સામાજિક રીતરિવાજ કેવાં છે? જીરમા (મહાજન)નું જોર કેવું છે? એમનું લશ્કરી બળ કેવું અને ફટકું છે? ઇસ્લામી રાજપુરુષો યુરોપિયનોના હાથમાં રમનારા છે કે એમને ઘોળીને પી નાખે તેવા છે? એને જોવું હતું કે પોતાના ખેતને પ્રાપ્ત કરવામાં આ ઇસ્લામી દેશે મદદગાર થશે કે કેમ? થશે તો કઈરીતે અને ફટકા પૂરતા?’ આવા આવા અનેક વિચારે ઉમારી કાણુજ તરફ ગાડીને ઘેડે દોડ્યો જતો હતો.

ખમરઘાટની ભવ્ય રમણીયતા જોવાનો એને અવકાશ નહોતો. આકાશે અડીને ઝીભેલા પહાડ, વેરાન જંગલ કે કાવર આફ્રીદીઓ દેશું ઉમારીને આકર્ષતું નહોતું. એના મગજમાં તો જુદા જ વિચારો ધૂમતા હતા. એ વિચારી રહ્યો હતો કે તૈમુર, શાહજહાન, નાદીરશાહ જેવા કેટલાયે ફૌજ હાંટારા અનેકવાર ભારતની લીલી વાડી વેરાન કરવા આવ્યા છતાં એ નંદનવન કેમ રહી? ખામર જેવાએ બાદશાહી હાથ કરી, હુમાયુ અને અકબર જેવા વારસને સોંપી, તો પશ્ચ મોગલ સામ્રાજ્ય શા કારણે જમીનદોસ્ત થયું? દોહસો વરસ સુધી ઘોળા હિંદની માફક ફૂંકી ફૂંકીને કરકવાવાળા બેરા ઘૂસી ગયા હતા તો પશ્ચ હિંદ આજે સ્વાધીન છે અને પોતાના જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાને કરો જગતને બારણે વહાવી રહ્યું છે એનું કારણ શું હતું?

જવાબમાં ઉમારીની નજર સામે મદારાણા પ્રતાપસિંહ આવી બિઝા, જેની ટેકને છુંદવા જતાં મોગલ સામ્રાજ્યની ટેક ધૂળમાં મળી; ઉમારીની નજર સામે શિવાજી તરવા હાગ્યા, જેના ભગ્ન યથેવા દેશાભિમાનને મિટાવવા જતાં મોગલસત્તાની રેવડી દાણાદાણુ ચર્ષ ગઇ; એને ગોવિંદસિંહ યાદ, આવ્યા,

જેમણે પંજાબમાં નવચેનર રેડી ગુલામોનાં વાદળ હઠાવ્યાં; ઉમારીની નજરે નાનાસાહેબ અને લક્ષ્મીબાઈ, રાસત્રિહારી અને કનૈયાલાલ, દાદા અને ગોખલે, લોકમાન્ય અને હનુપતરાય, શ્રદ્ધાનંદ અને અન્નમથખાન, દેશમંદુ અને મોતીલાલ, શુકદેવ અને ભાગનસિંદ—એક-પછી એક આવવા લાગ્યા. મદદમાં ગાંધીની યાદે એનો સંકલ્પ ટળી ગયો. આના પુરુષોએ ભારતની સંસ્કૃતિ અને તેજ ટકાવી રાખ્યાં. આનાં સપૂનોએ ભારતમાતાને દુશ્મનના પંજામાંથી છોડાવી. ‘મારી માનૃભૂમિને હું ક્યારે છોડાવીશ ?’ ઉમારી વિદ્વગ થઈ ગયો.

“આ સામેની પહાડી જોવી હોય તો ઉમારીબાઈ” કૃષ્ણાએ ઉમારીનો હાથ પકડી કહ્યું.

“હા, જીવી છે” બેખાન ઉમારી બોલ્યો.

“અરે આ તરફ, ત્યાં ક્યાં લુઓ છો ?”

“હા, એ પણ જીવી છે !”

“આપણે જિંટ પર ગયાં હોત તો બહુ મળ પડત, નહિ !”

“હા, પણ આપણે ફરવાનું થઈ, એટલે ગાડીમાં આવ્યાં” પગાણે જવાન દેતો હોય તેમ ઉમારી બોલ્યો. એનું દિલ તો સ્વાનંત્રસાધના કર્તુ હતું.

કાશુલ રોડને ચોરખાં હાજર હતો. પગપદ્મમંત્રીએ ચોરખાં ઉપર અગાડથી પ્રજા લખ્યો દેતો. ચોરખાં કાશુલની રાજસમાનો મંત્રી હતો. ગાડી આવી ત્યારે એ પૂર દમામમાં ઝેરો હતો. ઉમારીને એણે તરત ઝોગખી લીધી, કૃષ્ણને પણ પિછાની લીધી. બન્ને મિજબાનને મેંદરમાં બેસાડી પોનાને બંગલે દેશરી ગયો. ચોરખાંના બંગલો નવી દબે બંધાયેલો હતો, ખાં,

દીવાનખાનામાં ગાલીચા બિઝવેલા હતા હાંબી રૂપેરી નળીવાળો કુકો વચ્ચોવચ્ચ પૂર દમામથી બેઠો હતો ઉમારીએ દીવાનખાનામાં દાખલ થતા જ કહ્યું “અહીંથી ઈમાન જવાની જવાની ગાત્રી કેવારે મળશે?”

“ગાત્રી તો બહો કુજગમા મળશે, પરંતુ આપ હમણાં થોડા રોજ રોકાશો ને?”

“ના જી, મારે કાવે કીપડુ જ નોંધએ આજે આપણે મજસબાના મુખ્ય માથુસોને મળી લઈએ, લશ્કરી, ધાવણી કાઢી નજીકમા હોય તો નોંધ આવીએ બસ, ખીલુ કાઢ કામ નથી”

‘હીક જવાની વાત પછી પધારો, ખાલુ તૈયાર છે” રોરખા દિદી ખરામગ જાણુતો હતો કૃષ્ણાને કહે. “અમારા બેગમે શુરબો કાઢી નાખ્યો છે, હવે તમારી માફક મગ્દનો પોશાક પહેરે એટલું જ બાકી છે”

“ઘોરતલોકોએ મરહનો પોશાક પહેરવો જ નોંધએ એવું કાઢ નથી, જેને જે મમે તે પહેરે” કૃષ્ણાએ કહ્યું

‘એ વાત આપની સાચી”

“મેગમસાહેબ પોતે પીરસમે કે?” કૃષ્ણાએ સવાલ કર્યો

‘તમારી મરજી હોય તો”

“મારી મરજી તો તેઓ આપણી સાથે બેસીને ખાલુ લે એવી છે” કૃષ્ણાએ એક કમતુ આગળ મૂક્યું

“એ તો હદ થઈ જાય.” રોરખાએ હસીને કહ્યું

“આપ આટલા ગંધા આગળ વધેતા છો તે હદ શેની થાય? બોલાવો માગી પાસે બેગમસાહેબને” કૃષ્ણાએ આગ્રહ કર્યો.

“હું કહી જોઉં, પણ માનશે નહિ”

“બોલાવો તો ખરા.”

ધારું ન કરે તે કૃષ્ણા નહિ બેગમસાહેબને સમજાવીને બેસાડ્યા. જમવાનું રાંધે કરતા ઉમાગીએ પૂછ્યું “જૂની રૂઢિઓનું અહીં કેવું જોર છે?”

“ધણું જોણું. જુગળો તો લગભગ નાશ પામ્યો છે. કેળવણીનો પ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં થયો છે બચ્ચાની શાહી તો યર્ષ ન શકે”

“જમાતનું જોર કેવું?”

“જુગળા છે, પણ નામની ખાસ સત્તા નથી”

‘ગજસભામાં પગેથીનો મજૂ ખરા?’

“હેત્યાં વીસ વર્ષથી અમે મિનકુલ સ્વતંત્ર છીએ”

જન્મા પત્રી ઉમારીએ બે-ચાર મુખ્ય ગજકર્તાઓની મુલાકાત લીધી કૃષ્ણા પણ માથે જ હતી સામે એક જાવણી જોઈ આઘ્યાં ગતે અધ્યાનિસ્તાનના ગજકર્તા ઉપર ચર્ચા ચાલી કૃષ્ણા અને બેગમે તેમ છૂટથી રસપૂર્વક જાગ લીધા સવાગની ગાડીમાં બંને ધરાન જવા ગયાના થયા

ગાડી ઊપડી એટલે કૃષ્ણાએ ક્યું “ઉમારોભાઈ, અરવાન સોફા પણ મોમદિલ છે”

“શાથી જાણ્યું?”

“બેગમ એને વળાવવા અવર્ણ શર્ષ પડી એક દિવસમાં આટલું હેન કેમ બધામ? એને સગા સ્વભાવ થાદ કરીને હું દિન યર્ષ જાઉં છું.”

“અને રોખ પણ એવો જ પાકતિ માણુમ, મેં આવા આદમી બહુ કમ જોવા છે,” ઉમારીએ કહ્યું.

“તમને બીજી બબર નહિ હોય” કૃષ્ણા દસતાં દસતાં બોલી.

“રોની ?”

“મને બેગમસાહેબ કહે કે તમે મરદનો પોશાક પહેરો છો તે તમારા ખાવિદ ગુસ્સે થતા નથી !”

“પછી તમે શી જવામ વાળ્યો ?”

“મેં શાદી કરી નથી.”

“હીક કહ્યું”

“વળી બેગમે બીજો સવાલ કર્યો”

“કુ ?”

“તમે એકલા મરદ સાથે સફર કરો છો તે તમારા ખાવા ખિજતા નથી ?”

“તમે શુ કહ્યું ?”

“મેં કહ્યું” “હું ઓલત અને મરદ બનેને સરખાં ગણું છું”

“હીક કહ્યું” ઉમારી એક જાતનો દિલ વગર જવાબ આપે જતો હતો, પરંતુ કૃષ્ણાએ આજે વાતો કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ ત્રીજી વાર કહ્યું. “અફઘાન કન્યાઓને લણાવવા માટે ધરોધર કનિયા થાય છે”

“કેમ ?”

“ધગડાં માગાપ ના પાડે જીવાનો સુધારો કરવાની તરફથીમાં હોય !”

“તમારા હિંદુસ્તાનના એક દિવસ એમ જ હતું અને અમારા આફ્રિકામાં તો હજી મોટો લાગ જ ગલી ■” ઉમારી દિલગીર થઈ ગયો હોય તેમ મૂગો બેઠો રોશન આવ્યું ગાકો જીભી ગઢી એટલે કૃષ્ણાએ વળી પૂછ્યું “ભાઈ, કૂગ્ગો જરી લેશું ? એકાદ તગ્ગૂય લઈ લઈએ ?”

“હા, લઈ લો” ઉમારીએ તટસ્થ બાવે કહ્યું

ઈરાનમાં ઉમારી અને કૃષ્ણા બાદશાહી મહેમાન બન્યાં. એ દશકા પહેલા ઈરાનની રાજસભામાં અંગ્રેજનો પૂરો હાથ હતો, રશિયાની છૂપી તત્તવાઈ ઈરાની ગજકર્તાઓ ઉપર લટકતી ગહેતી, પરંતુ ઈરાની પ્રજાએ માથું જીચક્યું અને અંગ્રેજનું કાસળ કાઢ્યું રશિયા અગમચેતી વાપરી કબજા કરતું બધું થયું સ્વાધીન ઈરાનની રાજવ્યવસ્થા, સુધરેલા જમાનાને જાણે તેવાં ગીતગિવાજ વગેરે જોઈ ઉમારી ખુશ થયો. લશ્કરી વડાની એજે મુલાકાત લીધી આફ્રિકામાં વર્તી રહેલા સીતમનુ હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું અને પૂર્વ આફ્રિકાને આઝાદ કરવાની પોતાની મુરાદ જણાવી વડા વજીરે ઉમારીની વાત સાંભળી મદદ કરવા વચન આપ્યું કૃષ્ણા આવી અણધારી મદદ મળતી જોઈ નવાઈ પામી, ઉમારી સાથે એ બધા ગજકર્તાઓને મળતી હતી અધ્યાન વજીરની માફક ઈરાની વજીરે રખટ બાપામાં કહ્યું કે “કોઈ પણ દેશ ગુલામ હોય તો તેને આઝાદ બનાવવાનો અમારો ધર્મ છે એમાં તમારો પૂર્વ આફ્રિકા તો અર્ધો ઇસ્લામી ■ અમે જરૂર મદદ કરીશું”

સાંજે કૃષ્ણા અને ઉમારીએ ઈંગન છોડ્યું

અગ્રેનેને મોટા મોટા દેશો હોડવા પડ્યા હતાં બસરાના આસતેલના ફૂવા તેમણે ન હોડ્યા. ઉમારી અને કૃષ્ણા ખાસ એ જોવા માટે બસરા જીવડ્યાં. ઇરાનથી રેલવે-રસ્તે બગદાદ બસરા થઈ અરબસ્તાન જઈ ચક્રવર્તુ હતું. હિંદમાં અગ્રેજી રાજ્ય હતું ત્યાંસુધી એક ખીજના અવિધાસે કાશુલ અને ઇરાન સુધી પણ રેલવે નહોતી. હિંદ સ્વાધીન થતાં એકખીજ દેશોએ નિખાલસપણે શાંતિથી વેપાર ચલાવવા રેલવે-સંબંધ બાંધી દીધો હતો.

ઉમારીએ લાગવગ લગાડી આસતેલના ફૂવાઓ જોવાની પરવાનગી મેળવી લીધી. ત્યાં જમી પડેલી ધરખમ અગ્રેજી પેદીઓ જોઈ એને ઝાળ લાગી. એ ઘૂસણિયા વાણિયાઓની જાખાણ ઉપર એને તિસ્કાર છૂટ્યો.

બળતે હૃદયે ઉમારી અરબસ્તાન ચાલ્યો. કૃષ્ણાના આગ્રહથી અરબસ્તાનમાં થોડી મુસાફરી જિંટ પર કરવા કરાવ્યું. મક્કા જોઈ બન્ને ફફા જવા નીકળ્યાં.

મક્કાથી ફફા દોઢમો માર્ગલ થાય. રાતે રાતે મુસાફરી કરી દિવસ ઈગે ત્યાં મુકામ કરતાં. અજવાળી રાતે જિંટ પર સફર કરવામાં બકી મોજ આવતો હતો. ફફા થોડું દૂર રહ્યું ત્યાં ફરાતી નદીને કિનારે મધરાતે જિંટ ઝુક્યો. હજરત હુસેને કરેલી ઐતિહાસિક સહાદતની પાવનદારી ભૂમિ આવી જણી ઉમારી જિંટ પરથી નીચે જીન્યો. એ સુપ્રસિદ્ધ કરમલાના મેદાનમાં ઘૂંટણીએ પડી ઉમારીએ ખુલ્લની બંદગી કરી કૃષ્ણા જોઈ રહી. એને પૂછવાનું મન થયું, ત્યાં ઉમારીએ જ કહ્યું:

“કૃષ્ણાબહેન, આ કરમલાનું મેદાન, જ્યાં હજરત હુસેને ધર્મની ખોતર પ્રાણ આપ્યા. પોતાનાં ખોતર રનેહી-સંબંધી

સાથે એમણે આ જગ્યાએ કુરબાની કરી, અધર્મી ખલીફાના નામ પર બેયત ન કરવા ખાતર એમણે શકાહત સ્વીકારી. તમને યાદ હોય તો ગઈ મહોરમને દિવસે ખાના દિશમતુલ્લાએ પ્રાર્થના વખતે આ વાત કરી હતી. ”

“મને ઘોડું ઘોડું યાદ આવે છે. તાજિયા નીકળે જિ ત્યારે ‘યા હુસેન’ ‘યા હુસેન’ બોલે છે તેજ આ હજરત હુસેન ને”

“હા, એ જ.”

“ખરેખર એમની કુરબાની અદ્ભુત છે.”

બન્ને ઘોડી વાર ત્યાં રોકાયાં ફૂફા જઈ રાત રહ્યા અને બીજો દિવસે મદીના પહોંચ્યાં.

ધરાન અને અફઘાનિસ્તાન કરતાં અરબસ્તાન જરા પછાત લાગ્યું. હજી એ પૂરું સ્વાધીન થયું નહોતું. ઉમારીને મનમાં થયું કે આવા અજિત આરબ શા માટે પરાધીન હશે ? શા માટે એકનતું બાકું તેઓ સંપૂર્ણપણે હાથ નહિ કરતા હોય ? ઉમારી ઇસ્લામપૂર્વક કાગ્જોમાં જીનચોં નહિ. અરબસ્તાનમાં બે દિવસ માળી બન્ને દોરતો એકન જવા જીપડી ગયાં.

કૃષ્ણા એકનથી મુઝઈ જવાની હતી. ઉમારીનો આગ્રહ એને પૂર્વ આક્રિશ લઈ જવાનો હતો. એણે કહ્યું : “આવો તો તમને મળ પડશે, પછી તમારી મરજી.”

“જોયો તમને તમારો દેશ સાંભરે છે તેમ મનેવ દમજૂ મારી બાગતમૂમિ બહુ યાદ આવે છે. તમારે માતાપિતાને મળવાની અધીરાઈ છે. મને માગ માખાપનું મુખ જલદી જોવાનું મન થયું છે.” કૃષ્ણાએ કારણો જતાવ્યાં.

“ હવે ક્યાં લાંબું છે ? ઇજિપ્ત યઈ પૂર્વ આફ્રિકા. બીજે ક્યાંય જવું નથી મોખ્યાસા તમને મૂકવા આવીય. ”

“ ના બાઈ, હવે મને આમલન કરો. મારું મન દેશ જવા અધીરું થયું છે. ”

ઉમારીએ જાણ્યું કે કૃષ્ણાને દેશ જવાનું બહુ મન છે, એટલે એણે વધુ આમલ કરવો છોડી દીધો.

બીજે જ દિવસે એકન પહોંચ્યા. ઇજિપ્તની સ્ટીમર ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી. ઉમારી ટિકિટ લઈ સ્ટીમર પર ચડ્યો. કૃષ્ણા કેમિન મુઠી મૂકી આવી. પદર મિનિટની ઘટડી વાગી એટલે તીવ્રે ઊતરી તે કુરળ પર ઊભી રહી. સામે જ ઉમારી સ્ટીમરનો દોરો ઝલી ઊભો હતો. સાથે હતાં ત્યાં મુઠી ખમ્મ નહોતી પડી કે આટલી માયા મધાઈ હશે, દોસ્તી આટલી મજબૂત થઈ હશે.

“ કૃષ્ણાબહેન, દેશ જઇને તમને હું પણ લખીશ ” ઉમારીએ કહ્યું: “ ખાના જુમ્માને અતે બીજા મુસ્લમીઓને નમસ્કાર કહેજો. કોઈ વાર મન થાય તો ખાના જુમ્મા સાથે અમારો દેશ જોવા આનજો કેમ આવશે ને ? ”

કૃષ્ણા સ્થિર નથને જોઈ રહી છે કશું બોલતી નથી આટલા લાંબા વખતના સહવાસ પછી વિખૂટા પડના એનું દિલ મૂઝાય છે. બીજી વાર ઉમારીએ એ જ સવાન કર્યો ત્યારે કૃષ્ણાની આખ બીની યઈ મઈ ઉમારો એ જોઈને બોલ્યો: “ આપણે ફરી મળવાના છીએ. હું એક વાર પાછો હિંદુસ્તાન આવીશ ”

“ જરૂર આવજો ” કૃષ્ણા મળમળે અવાજે બોલી સ્ટીમરની છેલ્લી ટોકરી વાગી. જન્મેએ સામસામા નમસ્કાર કર્યા અત્યાર

સુધી કંઈ મન રાખી રહેલો ઉમારો પશુ ગમગીન થઈ ગયો. “કૃષ્ણામહેન, આવજો.” એનાથી વધારે ન બોલાયું. સ્ટીમર છટી ઉમારો કહેડો ઝાલીને હજી ઊભો જ છે. સ્ટીમર ધીરે ધીરે દૂર જવા લાગી, ઉમાની હાથને ઈશારે વિદાય માગી રહ્યો છે. કૃષ્ણા સામે રૂમાલ ફટકાવે છે. થોડી વારમાં ઉમારો દેખાતો બંધ થયો. સ્ટીમરનો કેબિનો દેખાતો બંધ થઈ, બધા મુસાફરોનાં સર્ગાવડાલાં પાછાં ફર્યાં તોય કૃષ્ણા હજી ઊભી છે. બૂંગલું અને હુમાડા બંધ થયાં ત્યારે તેની આંખમાંથી આંસુ ખરી પડ્યાં. બારે દેવે એ પાછી ફરી.

હાંજે મુંગઈ જતા વિમાનમાં કૃષ્ણા હિંદુસ્તાન ચાલી ગઈ.

હજિમ્તના વેપારી

હજિમ્તના પાટનગર કેરામાં હિમારી અગવયો પરદેશી હતો. નહોતું જતામણપત્ર, નહોતી રથજની માહિતી. સીધો હોટેલમાં સામાન મૂક્યો, પણ એના નસીબે જોર ક્યું. સામાન મૂકીને પાછો ફરે છે ત્યાં એકે આદમી મળ્યો. બહુ રોક કે જલકો નહોતો. જાં એતું પાણી ચહેરા પર દેખાતું હતું. હિમારીએ એને સલામ કરી પૂછ્યું: “આપનું નામ ?”

“મારું નામ સાલીમ પાશા. આપનું ?”

“હિમારી.”

“ક્યાંથી આવો છો ?”

“એશિયાની સફરથી આવું છું. મારો વિચાર અહીંના આગેવાન બિગદરોનાં દર્શન કરવાનો છે.”

“તમારે કોને મળતું છે ?” સાલીમ પાશાએ પૂછ્યું.

“આપ શા કામ પર છો ?” ચોતાની મુરાદ બર આવે તેવું હોય તો વાત કરવી એમ વિચાર કરી હિમારીએ પૂછ્યું.

‘ હું પ્રજાસઘનો સભ્ય છું વેપાર મુ છું પણ આપને બે-ચાર આગેવાનોને મળવું હતું તો મુલાકાત કરાવી આપીશ ’

‘ આપનો અહેસાન ’

‘ જમી લો પછી મૂલા જેમવા આપણી સાથે ચાલો ’

જમીપગ્દારીને ઉમાની સાનીમ પારાને ઘેર ગયો. ઇજિપ્તનો વેપાર ધમધોધાર ચાલતો હતો. ઉમારીના ખાલખામાં એક વસ્તુ તત્ત આવી અર્ધ કે ઈંગન-અગમગનો વેપાર નહિ જેવો હતો, એ બન્ને દેશો ધણી ચીને માટે પરદેશ પર આધાર ગણતા હતા, જ્યારે ઇજિપ્ત બનતાં સુધી કોઈ ચીજ પરદેશી વાપરુ ન હતું.

“ તમાગ મગખાનાની માનિકી કોની ? ઉમારીએ પૂછ્યું ”

“ માલિકી પ્રજાસઘની ’

“ નાઈલનો ખિરો ? ”

‘ એ પણ પ્રજાસઘનો પહેલાં ગેરાતોરો હજારો એક જમીન પચાવી ભેરેલા એ મધી પાછી લઈ લીધી અત્યારે એકૂતોને અનુ જમીન એકવા આપીએ છીએ, માગીની બધી સરકાર તરફથી વચાવ હિ આખા દેશને અનાજ પૂરું પડી રહે છે જરૂર પૂરતું રૂ મળી જાગીનું જરૂર પડેલ પડે છે ”

‘ ઇજિપ્તના રૂની થી વાત કરી ’

“ હમણાં એની જાનમા અઢો સુધારો થયો હિ ”

“ અરી જીગ કે રૂ ? ”

“ જીગ કેવી ? પ્રજાસઘ એ જ જીગ ”

“ અહીં અંગ્રેજનો સક્ષાદકાર રહે છે ? ”

“ સક્ષાદકાર કેવો ! પચાસ વરસ પહેલાં એક ઓહું હતું તે એને ઉપાડી નામ્લમાં નાખી દીધું ! ”

“ ત્યારે ગુલામમાં ગુલામ દેશ એક અમારો જ, કેમ ? ”

“ હવે દેશ તમારો ? ”

“ પૂર્વ આફ્રિકા. ”

“ કરો સ્વાધીન, બેસી શું રહ્યા છો ! ”

“ પણ કંઈ એકમે હાથે લાળી પડે ? તમે સ્વતંત્ર થયા તો અમને મદદ કરવાની તમારા જવાની ફરજ છે. ”

“ લડાઈ વગર કંઈ રીતે મદદ કરીએ ? કરો લડાઈ. અમે તૈયાર છીએ. ”

“ તમે એક વેપારી બોલો તેમાં અમારો શુકરવાર ન વળે ! ”

“ ત્યારે ઉમારીબાઈ, તમે બૂલો છો. હું ગયા વરસ સુધી અજલસક્લન પગરાબૂમત્રીને મદદનીશ હતો. ”

“ એમ કે ? ” થોતે જેને સામાન્ય વેપારી ધાર્યો હતો તે આવો ઉપયોગી માણસ તીકળનાં ઉમારી બહુ રાજ થયો.

“ હા જી, હું અલિમાન ખાતર નથી કહેનો, પણ મારા દિલમાં એમ થાય છે કે દુનિયાના બધા દેશ સ્વતંત્ર કેમ ન થાય ? અમે એક દિવસ પરતંત્ર હતા ગુલામ હતા. અમને અગર કંઈ કે ગુલામી કેટલી વસમી છે. ”

“ તો આજે આપણે આ ગામતમા પરરાષ્ટ્રમંત્રીને વાત કરશું ? ”

“ હમણાં વાત ન કરતા. મેં આપ્યો એ જ જવાબ સૌ આપશે ”

“ તો તમે કહો તેમ કરું. ”

“ હમણાં બધાની મુલાકાત લઈ લે. સાધારણ પિછાન કરી લે. પછી દેશમાં જઈ કંઈક જમાડો ત્યારે મને ખબર આપજો. ” સાલીમ પાશાએ સાચી સલાહ આપી

બપોરે મુખ્ય મુખ્ય માણસોને મળી લીધું. સંજે ઉમારી સ્વદેશ તરફ રવાના થયો.

વૉરદ મૂંચુ

“ હુંવે કયું રોશન આવશે ? ”

“ દિ મોરવા ”

ઉમારી સફાવો બેયો થઈ ગયો. નિઓ ગાધી લીધો. આંખો ચોળાને બહાર ડોક કાઢ્યુ દૂર દૂર સિગ્નલના લીલા હીલા દેખાતા હતા ઉમારીની ડાલી ધડવા ગાડી લોહી ભરેથી દૂરવા લાગ્યુ “ મને જોઈને બાપુ કેવા ગાજી યશે ! અમ્મા તો ગાડી જ થઈ જશે ! હમણા ગાડી ઊભી ગ્હેણે, બાપુ ગાડીને ‘ કંઈ મેગ ’ દેવા જતા હશે હું બહાર મોઢું નહિ રાખું, અજાનક નીકળીને પગમાં પડી જઈશ ” વિચારો ચાલે છે ત્યા ગાડી ઊભી રહી, ઉમારી ઊતરી પડ્યો, કપાટાબંધ રોશન તરફ ચાલ્યો. સાધાવાળો ધડીલર જોઈ નહો, ઉમારીને ચોળખ્યો, આનંદમાં ખૂબ મારીઃ “ જાંમે બાના ઉમારી, જાઓ ”

“ ઝોહો ! સવામ બાઈ સવામ બાપુ કયા છે ? ” અધીરા ઉમારીએ જવાબની ગહુ જોવા વિના રોશન બંધી દોડવા માંડ્યુ સાધાવાળાનો ઊતરી ગયેયો ચહેરો એણે જોયો નહિ. પાછળથી સાધાવાળાનો અવાજ આવ્યોઃ

“ ઉમારીઆઈ ! ”

“ કેમ ? ”

“ જાણુ ત્થા નથી ’

“ ક્યાં ગયા ? અમી જ નો થઈ ? ” ઉમારીનો દુઃખ ભાંગી ગયો.

“ ના, ભણી નથી થઈ ” હર્ષ ગીતે વાત શરૂ કરી તે ન સૂઝતા સાધાવાળાએ કહ્યું.

“ ત્યારે ક્યાં ગયા બાપુ ? ”

“ અમા ગયા પછી બાપુએ નોકરી છોડી દીધી અને જગનમાં આશ્વા ગયા ’

“ ક્યા જગનમાં ગયા ? અમા ક્યાં ગઈ ? ” ઉમારીની ધીંગળ ખૂલી એને ગ્રહ સમજાયું નહિ પણ ઇક અનિટની ચક્ષુ આવી જના કોષથી એણે પૂછ્યું.

‘ જે થયું હેય તે કહી દે ને ? ’

‘ તમાગ ગયા પછી નીજે જીતે અમાએ દેહ છોડ્યો. ” ઉમારી અવાજ રૂઈ ગયો એનો શ્વસ આશ્વને અટકી ગયો, આખો ફાડીને એ લેઈ લી આખમા આમુ ન આઆ, અદરની આગમાં સુકાઈ ગયા. ઘણી વારે એ મોઢ્યો ‘ મને બાપુએ સનાચા પશુ ન આશ્વા ? ’

‘ તમને પગેશમા ખજનમાં કેમ મોઢ્યાય ? બાપુને બિચારાને બે વાતનું દુઃખ થયું હતું

“ જાણુ ક્યા ગયા ત્યારે ? ’

“ જંગલમાં.”

“ ક્યા જંગલમાં ? ”

“ નઈરેખીના. અહીંથી ગાડીએ બેસો, નઈરેખી થઈ નૈરી સ્ટેશને ઊતરજો. ત્યાંથી પંદરેક માઈલ ચાલવું પડશે.”

“ નૈરી સ્ટેશનથી મને કાણુ રસ્તો દેખાડશે ? ”

“ અરે બાપુનું નામ લેતો ત્યાં લોકો મરી પડશે. તમને શર મુધી મૂકી જશે.”

“ તો તો સારું. હું ક્યારે નીકળું ! ”

“ રાતની ગાડીમાં જજો. અત્યારે મારે ઘેર ચાલો.” ઉમારી સાંધાવાળાને ઘેર ગયો. નાલાધાયા વિના બેસી રહ્યો. થોડી વારે જાડીને બારે હૈયે તે બાંટા મારવા લાગ્યો. એને ક્યાંય એન પડતું નથી, અમ્માને મળવા એ ક્વો અધીરો થયો હતો ! અમ્મા પ્યારથી કપકો આપત, તે સાંભળવા એનું મન ફેલુ તકસતું હતું ? ‘ હવે ફરી અમ્મા કોઈ દિવસ નહિ મળે ! ’ એની છાતીમાં હમો સરાઈ આવ્યો. બપોરે જમવા બેઠો, બે કોળિયા ખાઈને જાડી ગયો. સાંજે ગાડીએ બેસી બાપુને મળવા ચાલ્યો.

નૈરી સ્ટેશન આગ્યું. ગાડીમાંથી ઊતરી ઉમારીએ પૂછ્યું :
“ આ જંગલમાં બાના હુસેન રહે છે ને ? ”

“ હા, રહે છે. તમારે એમને મળવું છે ? ”

“ હા.”

“ ચાલો અમારી સાથે.” બે જણે ઉમારીનો સામાન લેવાડી લીધો. એક જણે પૂછ્યું :

“બાના હુસેન તમારે શુ થાય ?”

“બાપુ”

બન્નેએ ઉમારી સામે જોયું. “તમારું નામ ?”

“ઉમારી”

“મગનર. ઘણી વાગ બાના હુમેન તમારી વાત કહે છે તમે તો ઇન્ડિયા ચાલ્યા ગયા’તા ને ?”

“હા” ઉમારીએ ટૂંકા જવાબ આપ્યો. એને કાર્મનું બોલ્યું મમતું નથી હુમરો ચડે છે, જીનરે ડે, નદીનાગા વટાવે છે પણ નીચેની ઊંચી નજર કરતો નથી મૂનો મૂનો ચાલ્યો જાય છે એને હો અમમાન વિરોધો હું ખી રહે તા જામુને જા મજબુ કે સાજ પડવા આવી ત્યારે સૌ પહેચી ગયા.

હુમેનની મૂપડી એક ટેકડી પર હતી ફર્નું ફર્નું વન હતું થોડા ફૂલજાક વાવેનાં સાજો હુસેન અ ગર્વ સાફ કરતો હતો. એ વખતે ‘બાપુ’ દલીને ઉમારી પગમા પડ્યો હુમેને નીચે જોયું, ઉમારીને બાથમાં લઈ લીવો. એમ ને એમ થોડો વખત ચાલ્યો ગયો. બન્નેની આખોમાથી આંસુ ચાલ્યા જતા હતાં. હુમેન જાણતો નથી કે ઉમારીને એની અમમાના મૃત્યુની ખબર છે એ તો એના મનમા મૂકાય છે, ખોવાયેનું નાન માઠ દાય આંસુ કે તે ચાલ્યું જવાનો એને ડર છે દયાક માનાના વિશેએ ઉમારી ફરી નાસી જાય એમ એને લાગ છે હુમેને ઉમારીનો દાય દાયમાં ગમી દૃશ્ય ‘મેટા, તાગે ગદ્દ જોઈને જીવી રહ્યો છું તાગ મયા પછી ફેટ્યો ગતો મે અને લાની અન્માએ રોઈ રોઈને મ ગો છે”

થોડો વાગ ઉમારીમાં જોલ્યો નહિ એની આખમાંથી બે

મોતી ખરીને ગાલ ઉપર પડ્યાં. “બાપુ, અમ્માને ક્યો રોગ થયો હતો ? એણે મરતી વખતે મને સંભાર્યો હતો !”

“તારા નામની માળા જ પનાં એણે ગ્રાણ્ય ધોડ્યા. તને કાણે વાત કરી જમ્યા ?”

“આપણા સાંધાવાળાએ.”

ધડીક બાપ-દીકરો અખોલ રહ્યા. થોડી વારે ઉમારીએ પૂછ્યું :

“તમે નોટરી યા માટે ડોડી ?”

“પછી મને કશા કામમાં એન પડ્યું જ નહિ તારા ગયા પછી દેહલાયે દિવસ રોડખનું ટેવલ આરા આસુરી જીતું ચક્ર જતું. એમાં તારી અમ્મા વ્યાધી ગઈ.....”

“અડી શું કામ કરો છો ?”

“ખુદાની બંદગી. કોઈ કોઈ વાર જંગલના લેકોને એકઠા કરી દેશની સ્થિતિની વાત કરું છું, એમનાં સુખદુઃખ સંભળું છું, કોઈ વાર અરજી લખી આપું છું, તો કોઈ વાર કનિયા પતાવું છું. એક નિશાળ લિધાડી છે. આ થોડીક હવા પડી છે.”

“આ તો બહુ મજનું.”

“લલે બાપુ હમણાં અડી જ ગયેજો.

“તમે ગમે તો તું અડો જ રહીશ.”

બાપ-દીકરાએ ધરના ગળીયાનાં ફળાં અને કંદ ખાશીને ખાધાં. આખી રાત જન્ને વાતો કરતા બેસી રહ્યા. અમ્માની

ચાંદે અમુ સાગતા ઉમારીની સાદમભગી સદ્ગની ચાંદે આનરિન
ચતા સવારો સનાર બન્ને બેમો ગદા.

મના-મા વાસુવેએ વાત ફેવાઈ ગઈ કે જાના દુસેનનો દીકરો
પાડો આવ્યો છે, દેશપરદેશની સફર કરો આવ્યો છે, ટાટ-
પાટમૂત પરેડે છે, ઉછેલો ગળેલો હેસિયાર છે ઉમારીને જોવા
નાનાએ દા સૌ આવ્યા ઉમારીને ભેટ, થોડી વાતચીત કરી
આજના રમ્યા દુમેન ઝોળખાણુ કરાવતો ગયો.

એક જુવાનને ઉમારીએ પૂછ્યું :

“ આપણા દેશમા કેનું ગાજ છે ? ”

“ ગોરા અઝેજનું ”

‘ એ ગાજ સારું કે ખરાબ ? ’

‘ ખરાબ ’

“ ખરાબ કેમ ? જો, એણે ફેલાયી કરી, વિખાન કર્યા,
સિનેમા કર્યા, માર્ગ સાર્ગ કેપડા એ લાખ્યો ”

“ એણે આપણી જમીન લઈ લીધી, ગાયો લઈ લીધી અને
પાડા દુકાન ચલાવે એ જુદું ” જુવાને જવા આપ્યો.

“ પણ ગાજ હોય તે દુકાન ન ચલાવે ? ”

‘ ગાજ એના ધનના ! અહીં શું છે ? એ એના દેહનો
ગાજ ! આપણે આપણા દેહના ! ’

ઉમારીએ જોયું કે જાણુની ટેજવણી આપાદ રૂળી છે. એને
પોતાનું કામ સગા થઈ ગયેલું લાગ્યું.

૭ માસ સુધી ઉમાગી જંગલમાં રખાશે એક દિવસ હુસેને પૂછ્યું “આપુ, આ જંગલમાં કેટલી વરસી દશે?”

“પાચ હજાર.”

“એ બધા ભેગા થઈ શકે?”

“જરૂર થાય.”

“તો એક વાગ ભેગા હશે ને?”

“આવને શુક્રવારે ભેગા કરીએ. કીડ ને?”

‘મગમગ’

હુસેનનો પેગામ જંગલમાં જુએ જુએ ફરી વળ્યોઃ “આવતા શુક્રવારે બાના હુસેનને જુએ સહુ એકઠા થઈએ. ઉમાગે ઇન્ડિયાથી આવ્યો ૭, નવી નરી વાનો લાવ્યો છે સાબળવા સહુ આવી પહોંચીએ.” ફરતા પચીસ ગાઉમાં હુસેનની આંખ વર્તતી હતી એના માન નિસ્વાર્થ સેવાભાવનો એ પ્રતાપ હતો.

શુક્રવારે સવારે હુસેનના બાગ્યા આગળ ગાંધીસો જિલારાવા લાખા અર્ધા સુધરેના, અર્ધા જમતી. સુધરેલાએ કોટ-પાટલૂન અને લાંબા ઝાઝા પહેર્યા છે જંગલીઓએ લગોટી પહેરી ઉપર ચામડું વીટાળ્યું છે, કોઈના હાથમાં લાલો તો કોઈની ખાસે તીરકામઠું, કોઈએ લાંબો તીક્ષ્ણ છરો લીધો છે બધા ભેગા મળ્યા હોહો ને રૂઝાઝ કોઈ કોઈનું સાંભળે નહિ. કેટલાક તો ઉમારીને દુપટી જુએ ત્યા નાચવા માંડે હુસેને બધાને ખેંચાડી દીધા, પહેલા જંગલી કરાવી. ઉમારીની મુસાફરી પી વાન કરી. કેવા કેવા દેશે દુનિયામાં પાયા છે એની વાત કરી, સૌ સમગ્ર જલ્ય એવી ભાષામાં સંભળાવ્યું. પછી ઉમારી ઈભો થયો, બાંધો ચકાવીને બોલવા લાગ્યો.

એ માતૃમૃત્યા બ્રૂંધો નથી. એક પછી એક વાત સમજાવવા માંડ્યો :

“પિયારે મગ્ગીકી, આપણે પહેલા આ મુવકના રાખ દતા. આ આખો મુવક આપણો છે. આ કેનિયા પરંતની આપણે ગાયો રાખના. આજે આપણને ત્યાં જવાની બધી છે એ બધી થાણે કરી ! અગ્રી-૪ સરકારે. એણે મોટાં કારખાનાં કાંઠયાં, એમાં આપણા ભાઈઓને દોરતી જેમ કામ કરાવે છે. નથી પૂરું ખાવા દેતા, નથી દરવા ફગવાની છૂટ, નથી જીવવાની છૂટ આપણને જુદા બેસાડે, ‘બોય’ કહીને બોલાવે—અતુ અપમાન કેમ સાખીએ.....?”

લ.જી આપણુ કરી બધી વાન સમજાવી. સૌને મળે જીતરી મળે. એક જીવાન દિંમન કરીને જોડ્યો. દુસેનનો ભણાવેલો એમાં ખામી દોષ નહિ. સીધો ઉમારીને સચાલ થયો. “તમે કહી તે જની વાત સાચી. મોગાએ આવીને આ બધું ક્યું”. પછુ હવે એ જન્ય કેન ? તમે બીજી વાન નૂકી ઘો, આ કેનિયાની બીકમા ગાયો ચાગવાની છૂટ અપાવો, બસ.”

“અપાવી હઉં, એમાં શું ? આમાં જરૂરેલા દોષ તે દાથ જિંચા કરો” અડીમો માણસોના દાથ જિંચા થયા.

“ચાલો, હવે દાથ જિંચા કર્યા છે તે બેસી રહો. ખાસીના જનઓ, સમા ખલસ. પાઝ બેટાચીએ ત્યારે દાન્ટ થશે.”

બધા કાગે કહીને ચાલતા થયા, અંદર અંદર વાનો કરતા જાય છે: “વાન તો સાચી કાગે. જાના દુસેનનો દીકરો છે દોષિયા ! કેવો જાજ અદાલત છે !” ધીરે ધીરે જરૂરેલા સિવાયના વિખરાઈ ગયા.

ઉમારીએ એક અરુ સખી નીચે આ અદીસો માણસોની સહી કરાવો હુમેતને કલ્લુ “બાપુ આ અગુને સમ કાલે હું તમરોની જમણ આપણા ઈમાઈન બેરિસ્ટરને મળી, અરુ ગવર્નર ઉપર મોકલોસ”

“બરાબર છે”

ઉમારી તમરોની પહોંચે સીધો બેરિસ્ટરની ઓફિસ ગયો ટોપી ઉતારીને સલામ કરી બેરિસ્ટર જોયે જોયુ, ઓળખી કાઢ્યો

“ડિયો બાના કુમાર”

“આવ બેસ ક્યા હનો આજ સુધી ?”

ઉમારીએ જમી વાન કરો ઈમાઈન બહુ રાગ મયો
“હહો, માગ સગુ મંઈ મમમમ ?”

ઉમારીએ અરુ આપી વાનીને બેરિસ્ટર ચકિત થઈ ગયા ‘આ તે કેવી રીતે થ્યું ?’

ઉમારીએ જમી વાન કરી સહજાવી

“આગે આપણે જગનખાતાના અધિકારને મળીએ”

‘ફમર કરતા અ-ગ હોમ નહિ ?’ ઉમારીએ પૂછ્યુ

‘આપણે ઓળખીતો છે, ચાલ તુ તારે”

જગદનો અધિકારો -મએજ હનો હુમાખી તો હેલ જ પશુ પરિચિત લોકો સાથે નરમાયથી વાત કરે ઈમાઈન અને

ઉમાગીને ખુશી આપી બેસાડયા ઇસ્માઈને ઉમાગીની ઓળખાણ કરાવી “એરિયાની મફતેથી આવેલા આ માગ બાઈ ઉમાગી”

“એમ કે ?” મિ. પિન્ડોએ હાથ લગાવ્યો. કેટલેક કડી પૂછ્યું “હિંદુસ્તાન જુદું મુલ્ય છે, નહિ ?”

“હા હા”

ઉમાગી જાણતો હતો કે ઓગસ્ટોન જરૂરિયાતોની ખુશામત કરી અબજુને દયાવી ગયો છે એમની પામેથી ગોમને દાદ મેળવવી મુશ્કેલ હોય છે ઇસ્માઈને ઉમાનોવાળા અગ્ર મિ પિન્ડોને આપી અને લેઈ જવા કહ્યું.

“પડી નિચતે વાચી જઈશ”

“ના હા, અત્યારે વાગે ને, દામી નથી”

પિન્ડો નજર ફેરવી ગયો. પછી ખંધાઈમા આંખ મીચીઃ “હીં હા, એનો જદાખમત થઈ જશે બીજો કાઈ દુકમ ?”

“કેટલા દિવસમા જવ ન જાગશે ?” ઉમાગીએ મુદ્દાને સવાલ પૂછ્યો.

“બેસા દિવસમાં નિશાલ થઈ જશે હવે તમરે એની ચિતા ન કરવી, એ મારા ગળામાં.”

ઉમાગી સંમતી નહોતી મીકાલ ! સી દકાઈ ! પણ ઉમારો હેતરાય તેવો નગેતો એણે જીકના જીકવા કહ્યું. “તારે આ જાનવમા આવતે મમજવારે આપને મળશે.”

“જલ્દ સાડું, જલ્દ મળજો”

બહાર નીકળ્યા એટલે ધરમાઈલે દહીં: “કાલે જાહેર સભા રાખીએ. તમે મુસાફરીનો અનુભવ સંભળાવજો.”

“ખુશીથી.” ઉમારીને તો લાવતું તું ને વેરે કીધું.

ખીજ દિવસનું ઉમારીનું કાષણ દરેક છાપામાં પ્રગટ થયું. બેરિસ્ટર ધરમાઈલે ત્યાં જ ઉમારીનો ઉતારો હતો. થોડાક દેશાભિમાની જુવાનિયા આવીને ઉમારીને મળી ગયા. બે ચાર દિવસમાં ઉમારી શિક્ષકવર્ગમાં જણાવેલો યર્ષ ગયો. નકરશીખીના લાષણથી પ્રેરાઈને કંપાલાના યુવકસહી ઉમારીને નિમંત્રણ મોકલ્યું. ઉમારી કંપાલા પહોંચ્યો. એશિયાઈ અનુભવ દહી સંભળાવ્યા. ઉમારીના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વમાં જુવાનો અંજાઈ ગયા. કંપાલાથી માંડા, દારેસલામ અને મોઆસા એમ ચક્રર લમાવી ઉમારી આવાકિયામાં નકરશીખી આવ્યો. સંધ્યા પિન્ટોને મળ્યો. અરજીનો જવાબ માગ્યો. પિન્ટો સમજી ગયો હતો કે ઉમારી જળરો ‘ધાધલિયો’ છે. એણે રાખું પરખાવ્યું: “આમાં કંઈ બની શકે તેવું નથી હું લાચાર છું.”

ઉમારી આલી નીકળ્યો ઘેર જઈને વાત કરી. ફરી વાર બધાને એકઠા કરવાનું કુસેને દહેણ મોકલ્યું. શુક્રવાર આવ્યો, સભા બરાઈ. ઉમારીએ બનેલી હકીકત અસરદારક રીતે દહી સંભળાવી. પછી પૂછ્યું: “હું કાઈ એવો એક જુવાન, જે મનાઈ કરેલી જગ્યાએ જઈ ગયો ચારે ? ના પાડવા આવે તેને તીરે વીધવો, પાસે ચડે તેને લાલે પરોળી લેવો. હું કાઈ જુવાન ?”

તરત એક જુવાન બેઠો: “હું તૈયાર છું.”

એ જ વખતે એને બે ગાયો આપી. ઉમારીએ પોતે તીરકામકું બંધાવ્યું. હાથમાં લાલો આપી તેને વિદાય કર્યો.

હિમાચીએ ફરી ગજના કરી: “દવે જોટલા જવાંમદ હો
એ નામ લખાવી દો. એક પછી એક ગોચરમાં મોકલતા જઈ,
બસે જે યરાની હોય તે યાવ.”

દોડસો નામ નોંધાયા !

હિમાચીએ એમને ચેતવણી આપી: “જુઓ, હજી નામ
કાઢી નાખવા હોય તો છૂટ છે. ત્યાં ગયા પછી પાછા નાસી
આવશો તો જાણીએ વીધી નાખીય.”

“કજૂમ ! કજૂમ !” જુવાનો ગરજી જીડ્યા.

“દવે બરાબર ચેતતા રહેજો. જાપુએ તમને જે વગસ
લખાવ્યા છે એટલે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ યાદ ગખાને
કે આ રમત નથી સરખાની માણસો આપણને પકડવા આવશે.
આપણે જામલોમાં ભરાઈ જઈશું. મારું ઠેકાણું હું બદલી નાખવાનો
છું જેને જવાનો વારો હશે તેને ખગર પડોય ક્યા કરોય.
તમારા ઠામઠેકાણાં આપના જાઓ. જાપુ અહીં રહેવાના છે.
બસ, જાઓ, દવે બદલાશેલી.”

હુસેનને શિર નમાવી સૌ ચાલ્યા ગયા. આ બધી તૈયારી
જોઈ જુવાનોને નવીનતા લાગી. મજા પણ આવી. હિમાચીએ આ
કાંડે પડી ગયેલા અને નજીવા લાગતા અન્યાયને પ્રજાના અપમાન
તરીકે વર્ણવ્યો. નમરોગી, મોખ્યાસા, કંપાલા, દારેસગ્રામ અને
જંગલારમાં સ્વાદિષ્ટ ભાષામાં વર્તમાનપત્રો નીકળતાં હતાં હરેક
જાપામાં હિમાચીએ પોતાનો સહીયી સજુસજુતો અહેવાલ મોકલી
આપ્યો. સાથેસાથ કુમાન્ડા, ટાંગાનિકા અને કેનિયાને એક યઈ
આ અન્યાય સામે પોકાર ઉઠાવવા હાકલ કરી. નમરોગીના એક
ચાલાક જાપાવાળાએ હિમાચી નમરોગી આપ્યો ત્યારે એને ફોટો

લઈ લીધો હતો એ જાણી માર્યો ! બીજાં જાણ્યો એની નકલ
કરી દૂર દૂરનાં જગનમાં જાણ વચ્ચેનાં ઘડી ગયાં હતાં. છેદનાં
પચીસ વર્ષમાં, પોતાનો દેશ અને પરદેશી રાજ્ય એટલી વાત
લોકો સમજતા થયા હતા અને કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા મળી
પૂર્વ આફ્રિકા એક છે એવી ભાવના ઇસ્માઈલ બેરિસ્ટર જેવા
આગેવાન મનાતા લોકોએ પ્રજામાં પ્રગટાવી હતી

એમાં ઉમારીએ મોન્ડેન પડેલો જીવાન ગાયો ચારવા ગયો
તેવો જ ખીડના રખવાળે એને જાણીએ વી ની નાખ્યો ! બસ,
ચંછી પૂછતું શું ? ઉમારીની કવમ અને અગ્રેજના અત્યાચાર !
દેશમાં હાહાકાર મચી ગયો પ્રવચના વરોળિયા માફક આખા
પૂર્વ આફ્રિકામાં સમાચાર ફરી વળ્યા. મોટા સહેરોમાં વિરોધ
મટિ સભાઓ ભરાઈ, અધિકારીઓ બાગી ગયા ઉમારી ઉપર
વોરટ છૂટ્યું !

હિંમતે મરદા તો.....

મે ગ્યાસાથી મસાકા સુધી અને માંઝાથી દારેસલામ સુધી ઉમારીની હાક વાગવા માંડી એને ઝખ્ખે કરવા લશ્કરી પદ્ધતિથી કુંગરે કુંગરે પથરાઈ ગઈ.

ઉમારી ખુદાને આશરે મોજ માણે છે, એણે અધીર જંગ-લમાં જીંકું કોતર શોધી કાઢ્યું. ત્યાં બાદશાહી દીવાનખાનું બનાવ્યું, ઘાસનાં ગાદીતક્રિયા, ઘાસની શેતરંજીઓ. જી તે નકશા લટકાવ્યા. દેશપરોશના છાપા આવે છે, એક પથ્થર ઉપર ખડિયો, કદમ, કાગળ, પેન્સિલ—જાણે કેઈ વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ !

એક દિવસ ઉમારી કાંઈક લખે છે, આદમ ગ્રાઈમસ ઉપર બૂઝાટાં બાફે છે. એ વખતે સલીમે આવી સમાચાર આપ્યા :

“ બાપુ પકડાઈ ગયા ! ”

“ હોય નહિ ? ” આદમ બિમો ઘઈ ગયો.

ઉમારી ઠડે કલેજે બેસી રહ્યો. એણે કહ્યું : “ હું તો ધારતો જ હતો. આટલા દિવસ ન પકડ્યા એ જ નવાઈ.”

“પણ માપુની મેઈજાતી મટુ કરી એક ગોરાએ માપુને પગની લાન મારી આગળ થવા દહ્યું !”

‘ અને તું સમાચાર દેવા અહીં આગ્યો ? ’ ઉમારીનું કડું શોકો તાળી મધુ એણે ત્રાક મારી “ માપુને લાત મારનારના ત્યાં ને ત્યાં દુઝા કેમ ન કર્યા ? ”

સીમ એક પણ જીવ જોવા વિના ચાલ્યો ગયો

ઉમારી વિચારમાં પડ્યો એને ચિંતા પેડી કે મારો પત્નો મેજાવા માપુ ઉપર ન ગુનહારના સિતમો ગુનગશે બેમાંથી એકએ ખાધુ નહિ

પણ ખુ. ઉમારીની તરફેણમાં હતા ઉમારીનો બધો શોક ટળી જાય તેરી એણે પેરવી કરી રાખી હતી સાજે ટપાનમાં એક પત્ર આગ્યો હિંદુસ્તાનથી એ અગ્યો હતો ઉમારીએ મૌઘરની લકાર્ધ શરૂ કરતી વખતે બાના બુઝાને પત્ર લખ્યો હતો, સાથે કૃષ્ણા ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી હતી આજનો પત્ર ચિઠ્ઠીના જવામમાં હતો કૃષ્ણાએ લખ્યું હતું “ આવતા મોમવારે તમારા તરફ આવવા બેપકુ છું ”

ઉમારીનો શોક મળી ગયો આત્મને મોઝાસા સામા જવા હતી હીધું

આદમ ઉમારીનો બાવમિત્ર હતો બન્ને નંદરામીમાં સાથે બચુના આત્મ મેજાગ્યો હતો ઉમારીને અગે ૭ પૂરુ આવડતું નહિ એટલે આ મજાકુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો ત્રાહિ િ ભાષામાં લખેના ઉમારીના તેજસી લેખોનું તાપાંતર કરી આદમ દેશ પરદેશના જાણમાં મોકલી આપેના એક અમનદારનું ખૂત ક્યું હતું એ એની મોળી નાનકાત હતી ઉમારીએ કૃષ્ણાની વાતો

આદમને કરી હતી. કૃષ્ણાનો મર્દાનગીશર્ચો વર્તાવ એને બહુ ગમતો.

“કૃષ્ણાનહેન આવે એટલે આપણે એક છાપુ કાઢીએ.”

“જરૂર.” સાહિત્યરસિક આદમે સૂચના વધાવી લીધી.

“મશીન વગેરે તો મળી રહેશે. રાતોરાત નર્મરાજીમાં છપાવશું.”

“એ તો બહુ ચર્ચ રહેશે.”

“ત્યારે તું પગમ દિવસે મોઝ્યાસા જઈશ ને ? કાયરીમાં લખી લીધું ?”

આદમે નોંધ કરી લીધી.

“તું સપડાઈ નહિ જાય, આદમ ?” જિભારીએ શંકા કરી.

“અરે, મને કોણુ ઝાળખનાનું છે ? આજે વીસ વરસનો જુવાન છું, કાલે બોતિર વરસનો જુદો ચર્ચ જઈશ આજે આફ્રિકન હમસી છું, કાલે યુરોપીય ગોરા ચર્ચ જઈશ.”

“એમાં તને શીખવવું પડે તેમ નથી.”

સાજે બન્ને બાઈનર જમવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં કમાલ તાજ સમાચાર લાવ્યો. “નર્મરાજીનો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર બાપુને પકડી જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં કાઢીએ એનું ખૂન કયું” !

“સહી.....” આદમ બોલવા જતો હતો ત્યાં જિભારીએ આંખને ઇશારે એને રોક્યો. કમાલને કહ્યું. “કીક જ, તું જમ્યો કે નહિ ! નહિતર ચાલ, તૈયાર છે.”

“જમ્યો બાના, હમણું જ કેળાંની લૂમ ખાઈ ગયો.”

“ ત્યારે હરકન નહિ.”

હુમેન પકડાવાના અને ઇન્સ્પેક્ટરના ખૂનના સમાચારની એક પત્રિકા ઉમારીએ બનાવી રાતોરાત નર્મરાણી મોકલી જપાવી નાંખી. બીજે દિવસે દેશભરમાં ઘહેરમાં અને જંગલોમાં હાથોહાથ એ વહેચાઈ ગઈ. આદમની લેખિનીએ પરદેશનાં જાપાંમાં “ આફ્રિકામાં કોન્કિતનું મંગળાચરણ ” એ મથાળા નીચે જોરદાર લેખ મોકલો આપ્યો.

જન્મત આપ્તુ વાંચીને હેરાત પામ્યું.

ગૌચરની લક્ષ્મી ઉમારીના ગુપ્તતાસને લીધે લાંબી પડી. દુસેનની ધરપકડથી ભુતારો નરમ પડી ગયા. પણ ઉમારી હાર ખાય એવો ક્યા હોય ? એણે જગી યોજના તૈયાર કરવા માંડી. કૃષ્ણાના આવવાના સમાચારથી એનું જોર બમણું થયું.

આદમ મોઝાસા જવા તૈયાર થયો ત્યારે ઉમારીએ લખામણ કરી: “ જાણે, કૃષ્ણાનહેન અફ્રિકાની સફરે આવ્યા છે એવો જ દેખાવ કરજો. એમનો ઉતારો આજના નર્મરાણીના દિ દી વેપારી લક્ષ્મીદાસને ત્યારખાવજે એકવાર કૃષ્ણાનહેન આજે પૂર્વઆફ્રિકા ફરી લે, પછી જ અહીં મને મળવા આવે તેથી ગોઠવણ કરજો.”

આદમે વેલપણટો કર્યો. એતેર વગસનો બુદ્ધો જન્મે લાંબી દાટી ચડાવી, આરગનો પોશાક પહેર્યો કાર્ક અગીર કુર્કુમને હોથ તેવો દમામ ગમ્યો. કમાલને નોકર તરીકે સાથે લીધો નર્મરા- ખીયા બીજા વર્ગમાં મોઝાસા પહોંચ્યો.

ઓળખીતા આરગને ત્યાં ઉતારો કર્યો. તનિયતને પહોંચે દાકતર મથુરચંદને બોલાવી કૃષ્ણાના આગમનના સમાચાર આપ્યા. દાકતર પોતે મોટર ઇંજિન વિમાની-સ્ટેશને સામા ન્યા.

વિમાનમાંથી ઊતરતા જ કૃષ્ણને દાકનરે ઓળખી કાઢી. હિમારી પંના કાગળમાં જ કૃષ્ણએ જણાવી દીધું હતું કે “હમણું હું મદાસી સીનો પોચાક પહેરું છું, તો સામા આવનારને એ નિશાની આપજો.”

દાકનર કૃષ્ણને પોનાને ઘેર લઈ ગયા ત્યાં આદમ કાજર હતો. ખાનગી ઓરડામાં બેસી તેણે હિમારીના સમાચાર આપ્યા. એનો સંદેશો હતો.

“પણ હું એકલી અળચૂં ફરી રીતે ફરી ચકીશ? અથવા ફરીશ તો પણ તમને શો ફાયદો થશે?” કૃષ્ણએ કહ્યું.

“આપની સાથે મજૂર તરીકે અમારો એક માણસ રહેશે. તે એલ. એલ. બી. વકીલ છે, નવજીવાન છે, ધણો ભાવનાશાળી છે. નંદરાખીની યુવકપ્રવૃત્તિનો પ્રાણ છે. સભાઓ વગેરે એ બોઠવી દેશે, જંગલોમાં એ લઈ જશે, ખાસ માણસોની ઓળખાણ પણ એ કરાવશે. મગ જેટલો જ એ બધી વાતથી માંદિતમાર છે.”

“એ ક્યાં છે?”

“આપને નંદરાખીમાં મળશે.”

“ચોક્કસ?”

“હા હા, એમાં ફેર ન પડે.”

“હું એક વાર હિમારીમામને મળી જાઉં તો?” કૃષ્ણનું હિમારીને મળવાનું બહુ મન હતું.

“એ નહિ બને. એમાં મોટું જોખમ છે. ત્યાં આપ્યા પછી તમે જાહરાનું કામ ન કરી શકો.”

“હીક ત્યારે, પંજી મળ્યું. ઉમારીમાઈની દબિપત તો સારી છે ને ?”

“બહુ મળતી.”

આદમ જરૂરી સૂચનાઓ આપી છૂટો પડ્યો. હિંદુસ્તાનથી નીકળી ત્યારે કૃષ્ણાના મનમાં હતું કે આફ્રિકાને કિનારે પગ મૂકતાં જ ઉમારી મળશે ગુલામ પ્રણને સ્વાધીન બનાવવા કૃષ્ણા અહીં આવી હતી. પરંતુ એના દિલમાં જાડે જાડે ઉમારીની સાથે રહી કામ કરવાની લાલસા હતી. જે બ્રાહ્મિનો દેશસેવા ખાતર નેક જન્ય, તેને બદલે સાથે રહેવા ખાતર નેક વેડે એના જેવી એ મનોવૃત્તિ હતી ઉમારીને મળ્યા સિવાય કામ પર ચડવું પડ્યું તે કૃષ્ણાને પહેલી ઘણે ન ગમ્યું. પણ બીજી જ ઘણે પોતાની સદજ કર્તવ્યભાવનાથી એણે કામમાં મન પરાંવી દીધું.

સાંજની ગાડીમાં કૃષ્ણા નધરીઓ મઈ ફાકરે અગાઉથી તાર આપી દીધો હતો. લક્ષ્મીદાસ રોડ રોકેલે હાજર હતા. સાથે ‘બાપ’ હતો. એણે કૃષ્ણાને બહુ માનથી સલામ કરી. ચોરાર કૃષ્ણા તરત સદજ મઈ કે આ ‘બાપ’ ને ગીએ કાઢ નહિ પણ ઉમારીનો નવજુવાન સાથી મામુદ. કૃષ્ણાએ મામુદ સાથે મજૂર જેવો જ વહેવાર રાખ્યો. લક્ષ્મીદાસને ઘેર જઈ કૃષ્ણાએ જાણું ઉધાણું એમાં મામુદની હોંશિયારી દેખાઈ આવતી હતી. જાણું અંગ્રેજ-સ્વાદિલીમાં હતું. મોટા અક્ષરે કૃષ્ણાના આગમનના સમાચાર છપાયા હતા. સાથે કૃષ્ણાનો ટૂંક પરિચય આપરામાં આવ્યો હતો. જેવો લખ્યું હતું: “એનો કયો કમલાગી જુવાન હતો જે જગાસામાં આવેલો સાકરનો ગાંગડો કકડાવો નહિ જાય ! આપણે કૃષ્ણામનો પૂરો લાભ ઉઠાવોએ.”

સાંજે કૃષ્ણાએ હિંદી દલ્લખમાં બાપલુ આપ્યું. “બરો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય મનુષ્ય કાદને શુદ્ધામ રાખી શકે નહિ.” અને “પૃથ્વી પર એક પણ માણસ પરાધીન હોય ત્યાં સુધી સાચો સ્વાધીન પુરુષ સુખે સમ્પન્ન થકે નહિ.” એ એ વાક્યોમાં આખા વ્યાખ્યાનનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. સમામાં હાજર રહેલા મુરોપિયન ભોક્ષા ઉપર પણ આ બાપલુની ઊંડી વ્યસર પડી. કૃષ્ણાની જુરસાદાર વાણી અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી સમા મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ. વ્યાખ્યાનનો સબ્દેસબ્દ છપાઈને ચહેરામાં અને જંગલોમાં પહોંચી ગયો.

લગભગ પોણેસો વર્ષ પહેલાં હિંદ પરાધીન હતું એ કાળે એક એનીએસ-ન્ટ નામની બલી અને માણસ બાઈ હિંદની મદદે આવી હતી. હિંદીઓએ એને જે સામથી અને પ્રેમભર્યા માનથી વધાવી લીધી હતી તેવો જ રીતે આફ્રિકાવાસીઓએ કૃષ્ણામ્માને વધાવી લીધી. સજા પૂરી થતાં જ મુલકસંઘના મંત્રીએ કૃષ્ણાની મુક્તકાંત લીધી. આફ્રિકન જુવાનોને જે સબ્દ સંબંધાવવા વિનંતિ કરી. કૃષ્ણાએ બહુ આનંદથી આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

રાતે જે ચાર જુવાન કૃષ્ણાને મળી ગયા. બેરિસ્ટર, ઇંસમાર્ષલ મળી ગયા. કૃષ્ણાએ મામુદને એવળણી આપી: “હું આવી છું તમારે માટે, પરંતુ કોઈ એવી સળંગ દામ નથી ધરવાની જેથી મારે સ્વકાર જોડે અથડામણમાં આવવું પડે એકવાર મારે પૂર્વ આફ્રિકાના મુલકોને મળી લેવું છે. એમાંથી આગળ પસંદગી પરિચય સાધવો છે. ચહેરાની અને જંગલની વસ્તીની તાકાત માપી જોવી છે. તારે બહુ સંબંધથી અને ધીરજથી કામ લેવું જોઈએ.”

“એ બાબતમાં હું હવે સાવચેત રહીશ. આગળના અહેવાલમાંજ એ લીટી લખી નાખું છું કે “આફ્રિકાવાસીઓની સંચારિતા અને

સમાજગ્યનાનું નિરીક્ષણ કરવા આવેલાં કૃષ્ણામ્મા” સામુદે વકીલાતનો ઉપયોગ કર્યો.

“રાજકીય રાજદ ન આવે એવું નહિ, પણ હું ઉમારીને એળખું છું, એની બોલાવી આવી છું, એની ચળવળમાં બાગીદાર થવા માગું છું—એ વાતની મંથ સરખી ન આવવી જોઈએ.” કૃષ્ણાએ મુતસદીગીરીનો પહેલો પાઠ શીખવ્યો.

“સમજ્યો. ત્યારે કાલે કંપાલાથી આપને નિમંત્રણ મળે તેવી ગોઠવણ કરું?”

“ના. હું નાર્મલનું મૂળ જોવા જાઉં જવાની છું. ત્યાંથી આપણે કંપાલા આટો મારશું. હિંદી સમા પને બાપણ આપવ હશે તો ખીજે દિવસે તમારા યુવકસંઘમાં પણ બેઠાં થીય. આસ પાસના જંગલનું પણ એમ જ. આટલામાં કાઈ પ્રસિદ્ધ જગ્યા છે કે! તો એ બહાને ગામડાના અને જંગલના લોકોને મળી લઈએ.”

“હા, કીકુચનું તળાવ અને થીલાકાલસ બે રથળ જોવા દેશરેશાવના લોકો આવે છે.”

“બસ ત્યારે, કાલે સાંજે વાત. લક્ષ્મીદાસને સાથે લઈ લઈશું.” કૃષ્ણાએ કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો.

સાંજે આફ્રિકન જુવાનોને કૃષ્ણાએ મનુષ્યત્વ શી ચીજ છે તે સમજાવ્યું સંસ્કારિતા કળવ્યા વિના કાઈ રાષ્ટ્ર પ્રગતિ કરી શકતું નથી તે સમજાવ્યું અને સંસ્કારિતા સ્વાધીન રાષ્ટ્રો જ કેળવી શકે એમ જણાવી જાગૃત થવા કહ્યું.

ખીજે દિવસે લક્ષ્મીદાસને લઈ તે જંગલમાં ઉપડી ગામડાના અને જંગલના લોકોને મળી વાત કરતા લોકોને મોટેથી ઉમારીનું

નામ સાબળી કૃષ્ણાને સાથે આનંદ થયે. બાના હુસેનને કેટ
પૂર્વાની વાત સૌ જાણતા હતા ગોચરના ઝવડામાં કેટનાયે
જીવાનેાએ પ્રાણ આપ્યા એ એમને ખગર હતી. કૃષ્ણાએ લોકો
સથે સ્વાદિહી બાવામાં વાનો કરી ઉમારી સાથેની મુસાફરીમાં
ગંભીર ખાતર શીખેની બાવા કૃષ્ણાને આમ ઉપયોગી થઈ પડી
મોઝાસામાં પગ મૂક્યો ત્યારથી સ્વાદિની ઉપરનો ઠામ એ
જમાવવા માડો હતી મામુદ સાથે જ્યુક એ જ બાવા વાપરતી.
મામુદ કહેતો ‘નમને એક માસમાં બાપજી કરવા જેટની બાવા
આવડી જશે’ જવાબમાં કૃષ્ણા દસીને કહેતી “આજે જ
બાપજી કમવાને તૈયાર છું”

મોડી રાતે ઘેર આવ્યા ત્યારે સી આઈ ડી વાળો ઓટલે
જેઠો હતો. મમુદની આનાક નજરે એને જોઈ નીધો. લક્ષ્મીનાસ
એને કૃષ્ણા ધરમાં ગયાં, પછી મોટરમાંથી ફોટોમાં વગેરે લઈ
મામુદ પગથિયે ચડ્યો એટલે પેતો માલુસ નજીક આવ્યો.
મામુદના કાનમાં પૂછ્યું ક્યા જઈ આવ્યા શેકાણી ?”

“ધીકાફોલસ !”

કાપરીમાં નોંધ મરો એ રસ્તે પડ્યો. અધારામાં હસતા
મામુદનો અહેસા ન દેખાયો. પછી એના અગતતા માટે પગથિયાં
પર અજવાળું પાથરી દીધું.

બીજે દિવસે જાપાને પહેને પાને છપાયું “કૃષ્ણામાં જ મ
તરફ નાઈનનું મૂળ જોઈ કપાલાની મુવામન લેશે. ત્યાં પોતાના
દિદી મિત્રોને મળી જરા ઉપના જગતોમાં ધોળા દાથી
જોવા જશે !”

આવી બોડી મુસાફરી કરનારા પ્રવાસીઓ આફ્રિકામાં રાજ

આવતા. એવાની પાછળ સી આઈ કી દોડાવ્યે શે કાયદો ?
અમલદારોએ કૃષ્ણા તંદ્ર ખાસ ધ્યાન ન આપ્યું.

કૃષ્ણા જીજ યજ્ઞ કંપાલા પહોચી યુગાન્કાને રમણીય
પ્રદેશ જોવા ન રોકાતા કૃષ્ણાનું મન આફ્રિકન જીવાનોને મળવા
તલલી રહ્યું ત્યારે એને ખગર પડી કે ખેમરધાટ અને એવા જ
આકર્ષક દેખાવોમા હિમારોનું 'ન' કેમ નહોતું ખૂચતું કૃષ્ણાને
પૂરું આફ્રિકા સ્વતંત્ર કરવાની લગની લાગી હતી રાતદિવસ
બીજે વિચાર નહોતી કરતી.

કપાલામા કૃષ્ણાને હિંદી વેપારીને ત્યા હતો, જાહેર
સભાઓ અને ખાનગી મત્સરો કરી આફ્રિકન જીવાનોના હિં
એણે જીતી લીધ કૃષ્ણા જગતમા રખડી આવી યુગાન્કામા
એને કેળવણી વધારે લાગી-પણ એવી જાતની કેળવણી કે જેથી
મુલામીના મૂળ કોઈ મયા હતા સરખરી નોકરીમા કારકુન જેવી
જગ્યાઓ આફ્રિકનોના હાથમા હતી બન્યા તેટલો જીવનોના
અગત પરિચય ઠગી તેણે કપાલા છોડ્યું

દાગાનિકાનું તરત જાંદઝ માઝા ત્યા પણ હિમારોનું નામ
ગવાઈ રહ્યું હતું. કૃષ્ણાએ એ માઝ મજબૂત કરી સ્વાહિલી
ભાષામા ભાષણો કરવા એ કૃષ્ણાને મન રમત વાત થઈ પડી
હતી. એ ભાષણો સોવા રાજદારી નહિ છતાં એટલા લોકપ્રિય
રહ્યા પડ્યા કે યુરોપિયન અને એસિયાવાસો સુદ્ધા એના વખાણુ
કંઠા લાગ્યા છાપાગાઓએ તો પાછું વાગીને જોયું જ
નહિ ફોટા સાથે ભાષણો છાપ્યા, બાખ્યાનનો એક મુતો લઈ
એના પર અગવેળ લખવા-એમ દાંકમે રાખ્યું

કૃષ્ણા દાગાનિકા વીંધીને ઘરેસ-ઘર પહોચી એ પોતે પહોચે

તે પહેલાં જોની કીર્તિ પહોંચી ગઈ હતી. દારૂસલામથી, મોઝાસા આવતાં અર્ધો દિવસ જન્મનાર બિતરો, પણ એટલામાં એણે સોફાને ઘેસા કરી મૂક્યા.

કૃષ્ણા મોઝાસા આવી; દાકતર મથુરચંદના ઘરમાં પગ મૂક્યો, ત્યાં આપણા છુટ્ટા આરમે બેઠા થઈને એને સલામ કરી !

કાવતરું અથવા સ્વાતંત્ર્યસંઘામની પૂર્વતૈયારી

હાકાર કામનું બહાનું બતાવી બહાર ગયા, એટલે કૃષ્ણાએ મામુદને કહ્યું. “તું બહાર જિભો રહે, કાંઈ આવે તો બિંબારો ખાજો.” મામુદ બહાર ગયો. આઠમે વાત શરૂ કરી:

“તમારી મુસાફરીની હકીકત રાજેશજ અમને મળતી હતી. તમારાં ભાષણો અરક્ષિયઃ અમે વાંચવા હતા. ઉમારીભાઈના આનંદનો પાર નથી. હવે તમે એમને એક વાર મળી જાઓ, પછી આગળ યોજના બંધી શકાય.”

“તમે કહો ત્યારે હું તો તૈયાર જ છું.”

“તમારે એવી રીતે આવવાનું છે કે જેથી તમારા બહારના કામને બંધો ન પડે.”

“મારે ક્યાં બહાર રહીને કામ કરવું છે ?”

“ઉમારીભાઈની ઇચ્છા એવી છે કે તમારે નંદરાબી રહી કાંઈ દિંદી સંસ્થામાં કામ કરવું અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા છૂપી રીતે ચળવળને મદદ કરવી.”

“એ કેમ બને ?”

“આ પત્ર વાંચો.” આદમે પત્ર આપ્યો.

પત્ર વાંચનાં કૃષ્ણાનું મોહુ ખલકુ ઉમારોની દોશિયારીની એણે મનમાં પ્રશ્ન કરી. પત્ર નમરોજીવાળા લક્ષ્મીદાસ દેહને હતો. નમરોજીના દિદી દન્યાવિદ્યાલયના મુખ્ય અધિકારી તરીકે કૃષ્ણાની નિમણૂક કરીના ખમગ આ પત્રમાં હતો. કૃષ્ણાએ ઠાગળ ખિસ્સામાં મૂકી પૂછ્યું: “મારે ક્યારે નીકળવાનું છે?”

“આજે જ.”

“બહુ સારું. તમે ક્યા જાઓ?”

“જગલમાં.”

“હીક, ઉમારોજીદને દહેજે કે રૂં થોડા દિવસમાં મળી જઈશ. મામુદ બધી જગ્યાનો માહિતગાર છે કે?”

“માગથી વિશેષ.”

“ત્યારે વાધો નહિ.”

આદમે ગળ લીધી. કૃષ્ણા આ જીવનોનાં સાદસ અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ જોઈ ૭૬ ૨૬ ૨૬.

સાજની ગામીમાં કૃષ્ણા નમરોજી જવા નીમળી. સીધી વિદ્યાલયમાં જ છોતરી બીજે દિવસે દિદી ૭૫૫૫૫૫ મોટા અક્ષરે લખ્યું. “દન્યાવિદ્યાલયનાં નવાં મુખ્ય અધિકારી.” કૃષ્ણાને એક કેળવણીકાર તરીકે વહુવો આફ્રિકાવસી દિદી-ઓનો દન્યાકેળવણીનો પ્રશ્ન હવે જીલ્લી જશે એવો આશા ખતાવો. વાંચીને અમલદારવર્ગમાં થોડો ધણી સકા હતો તે પણ નામુદ ચર્ચ

વિદ્યાલયના કામમાં કૃષ્ણા ઝોતપોત થઈ ગઈ વિદ્યાલય સિવાયની વાતનો વિચાર સુદા જાગે છોડો દીધો, તે ઝેટને સુધી કે મામુદને ચિતા થવા લાગી એને થયું કે આ કૃષ્ણામ્મા ક્યાંક ઉમારીને જૂલી ન જાય ! પોતાના દેશહિતમાં આફ્રિકાના હિતને વીસરી ન જાય ! મહિનો પૂરો થયો છતાં કૃષ્ણાએ બીજી વાત ઉચ્ચારો નહિ ત્યારે મામુ એકાંત મેળવી કહ્યું “ કૃષ્ણા બહેન ખાના ઉમારો તમારી મેની જેમ રાહ જોતા હશે તમે તો આ કામમાં મરાજૂલ થઈ ગયા છો, પણ ત્યાં જો લોકો તમારી ખાતર કાર્યક્રમ અટકાવી બેઠા હશે ” કહેતા કહેતા મામુદને અહેરો ચિતાતુર થઈ ગયો અવાજમાં એની દુઃખાયેલી લાગણીને સ્પષ્ટ પડ્યો પડતો હતો

“ એ આરા ધ્યાન બહાર નથી, મામુદ ! તને ખબર નથી પણ મારું દિન ઉમાગેલાઈને મળવા તકસે છે, જેવું ગાયનું પોતાના વાજરડને મારે અને જે કાર્ય માટે હું હિંદથી અહીં આવી છું, તેને વીસરી જઈ તો રૂપ પશ્ચિમમાં જોગે ખમર છે ? હજી મને જ રચનાપક્ષમિતિમાં કન્યાઓને લશ્કરી તાલીમ આપનાનો તથા પદાડોમાં પડંટને લઈ જવાનો ઠરાવ મેં પસાર કરાવ્યો આપણે થોડા દિવસમાં ઉમારીલાઈને મળવું તું મિતલ ચિતા ન કરે તો બાકી ! ” કૃષ્ણાએ મોડારાધી અને હેતથી મામુદનું મન મનાવ્યું

તોજે દિવસે કન્યાવિદ્યાલય પર્વતગજ કેનિયાની સફરે ઉપયુ પયાસ વિદ્યાર્થિનીઓનો કાફલો લશ્કરી ઢમે રોશને ચાત્યો બધાનો પોશાક એક્સરજો હતો ખૂર-મોળ, પડેગણ-ચૂરી, માયુ ઉધાકે કામ દાયમાં બિઓ, જમણા દાયમાં ઢાન સુધીની લાઠી ચમ્પારની દારમાં સૌ રોશને પહોંચ્યા આજે ધરુ વધે

કૃષ્ણાએ શિકારી પટેરનેજ ચડાવ્યો. એણે મુંઢીના બૂટ ઉપર ખાખી ચડી ઢંકાઈ નહીં. અર્ધા કાટ હિર ચામડાનો પટ્ટો બાંધી કેડે તલવાર લટકાવી. સાથે કાશુડી સાડો બાંધ્યો. પાછળ મામુદ બંદૂક ડેપાડી ચાલ્યો. શેઘન હિર લદ્દમીતાસ સાથે થોડી વાતચીત કરી પોતાના ખાસ ઇજ્જતમાં ને ચડી. વિદ્યાર્થીનીઓએ તાળીઓના અવાજથી એને સન્મતન્યો આવકાર આપ્યો. કૃષ્ણા રમનમનમાં પૂરો હાથ ભજવતી. માડી કીપડી એટલે એક કુમ્હારીએ પોતાની બંસી ઊઠી, કૂચનું મીન ઉપાડ્યું. પત્ની બધાં તાલ આપવા માંડ્યાં. ડોઝો આપો માજવા લાઓ, તાનમાં સૌ ડોલવા માંડ્યાં.

કેનિયા પહોંચ નહરોમીથી લગભગ ત્રણે માર્ગેલ થાય. એની જિંચાઈ અદાર દબાર ફૂટ, બરફથી શિખર દેશાઈ રહેતું. આખો પ્રેશ અનિચય ગળિયામણો હતો. વિદ્યાર્થીનીઓને કદી આ મુશ્કેલ નેચો નહોતે. કૃષ્ણાને પ્રતાપે એમને આજે કેનિયા પર્વતનાં દર્શન દવાનાં હતાં.

નૈરી ગેશને કાફો જીનરી પડ્યો ત્યાંથી પેલ જવાનું હતું. શેઘનથી થોડે દૂર કિંદી જમીનદારનો યાંગો હતો. ત્યાં એનો નાનકડો બંમલો હતો. એ પોને બાએ જ યાંગામાં આવતો. કૃષ્ણાએ બંમલાનો ઇમલે લીધો. અમલથી આવેલા મોઝાઈઓએ ભોજન તૈયાર રાખ્યું હતું. રાત યાંગામાં જ ગાગવાની હતી. જમીન-કારવી મોટી રાત મુંઢી કાઢેલ કરી, ચાટ્યાપાટ્યાં સૌ હાવી થયાં.

પહોંચી ઉપર પચગણેલી રાત સમસમાટી કરવા લાગી. મધ-રાત વીનવા આવી એ વખતે બૂંડજેતું એક જનાવર ઝાડીમાંથી બહાર નીકળ્યું, સપાટાગધ ટેકરી પર ચડવા માંડ્યું. બંમલામાં સૌ

સૂતાં છે, માત્ર મામુદ જાગે છે ઘડીએ ઘડીએ એ બગલા ફરતો આટો મારે છે. એમજ નજર ફેરવી પાડો વળે છે. એથી વાગ આટો મારી પગથિયે બેઠો ત્યાં એની નજર પેલા જૂઠાં કિપરપડી મામુદ એકદમ ઊભો થયો. ધીમે પગલે જૂઠાં સામે ચાલ્યો. ચાર હાથનું છેડું રાંધે એટલે મામુદે જોખારો ખાધો. જૂઠાં બે પગે ઊંચું થયું ઊભા ચતા જ ચામડો પાછળ પડી ગઈ અદરથી આદમ નીકળ્યો ! બન્ને હરયા, બેટયા આદમે મામુદના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. હમણાં પગને મન્ને ઉપર આઝ્યા દાકકતી ઠંડી હતી છતાં કૃષ્ણા અધખોલ્લુ બાગલું રાખીને સૂતી હતી મામુદ ધીરે ધીરે એકાએક પેટો પનન નડક જઈને કૃષ્ણાના પગને અગૂંઠે ટકારો માર્યો. કૃષ્ણા બેઠી થઈ ગઈ. “કાણુ, મામુદ ?”

“ જુ હા, બહાર આદમ ગઈ જાય છે.”

“ ચાલો, હું તૈયાર છું.”

જાગે ધાનબો એકી કૃષ્ણા આવી અવાજ થવાની ખીંકે ઉઠાડે પગે તે ચાનની થઈ નાગણુ ખાલી વાસો મામુદ મહાર બેઠો. કૃષ્ણા અને આદમ ટેકરી ઊંચરી જ રવમા અદક્ષ થયા.

“ હવે આપણે સનામત છીએ ” બેએક ગાઉ ચાલ્યા પછી આદમે કહ્યું.

“ આપણે કેટલુંક દૂર જવાનું છે ? ”

“ હજી અર્ધો કલાક લાગશે ”

“ આપણે મોડામાં મોડા ખાત્ર વાગે પાછા દેઝણે પહોંચી જવું જોઈએ ” કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“ જરૂર પડેાંથી જશું.”

અગોચર રસ્તો, ખાડાખડિયા, કૃષ્ણાના પગ ઉંચાલા દત્તા છતાંએ ઝપટાજંથ ચાલી જતી હતી. જે મિત્ર ફરી મળશે કે કેમ તે સંકેશ હતી, એવો ઉમારી અર્ધા દશક પછી મળશે એ વિચારે આનંદથી એનાં ફેરાડાં ઊંચાં થયાં, જાણે દમણાં નીચે ઊતરી પડીને ઉમારીને મળવા દોડ્યાં જશે.

પણ એ આનંદ ઝાઝી વાર ટક્યો નહિ. કૃષ્ણાને મા વિનાનો, બાપ વિનાનો દુઃખી ઉમારી વાદઆવ્યો, કૃષ્ણા વિચારવમળમાં પડી. મુસાફરીમાં ઉમારી અમ્માની વાત કરનાં ધરાતો નહિ, ઘેર જઈને અમ્માની માશી માજવાની એ વાત કરતો હતો. ધરમાં અમ્માને નહિ ભેઈ હોય ત્યારે એની શી દશા થઈ દશે! એ વખતે એને કાણે હતો રાખ્યો દશે! એને જહેન પણ નથી કે જે આંખુ લૂટે, પડખામાં બેસાડી આઆસન આપે. બાપ દત્તા તે જેઠમાં પુરાયા. આ વિચારમાં કૃષ્ણાનો આનંદ ઝોસરી કશું.

“ જસ, જિ.જા ગેહો જહેન”, આદમે કશું.

કૃષ્ણાની વિચારમાળા તૂટી, અધોર જંગલની કપિવર્ણનાં એને ખ્યાલ આવ્યો. સામે જ એક ઊંચું ઝાડ હતું. ચાર જણ પરાણે બાઘમાં લઈ રોકે તેવું જાડું એનું ચડ હતું. આદમ નિસર-શ્લીનાં પત્રચિર્ણ ચડે-તેમ ઝાડ ઉપર ચડ્યો, દોડેક માથોડું ઉપર ગયો. યામાં નોંચેથી ન ભેઈ સમ્રવ તેવું સોંસરું કાણું હતું. આદમે મજાનૂત વાંકો સર્જયો. કાણુમાં જગ્યાઓ અને તરજૂવની રંગી કાટે તેમ એક ચોરસદાઘ રંગી ખેંચી કાઢી! રંગીની અંદરના ભાગમાં સહેલાઈથી પડી સમ્રવ તેવો કાણો બનાવ્યો હતો. આદમે કૃષ્ણાને ઉપર ચડવા ઇચ્છારત કરી કૃષ્ણા ઉપર ચડી. યામાં

અંદરના ભાગમાં નમ્મર કરે તો વેતએક જાડી દોરીની નિસરણી લટકાવી છે. ધીરે રહીને કૃષ્ણા અંદર સરકી ગઈ. પાછળ આદમ બિનચો, કપાટ ખંધ કરે તેમ અંદરથી જેંચીને ડગળી ખંધ કરી દીધી. નિસરણી ઊતર્યા પછી આદમ આગળ ચાલ્યો. એના હાથમાં વીજળીની ગતી હતી. મોંયરું જોડું હતું છતાં હવા યોજાઓ આવતી હતી થોડી વાર ચાલ્યા પછી આદમે કહ્યું: “તમે અહીં જિમાં રહો, હું ઉમારીભાઈને ખબર આપી આવું.”

રાહ જોઈ જોઈને ઉમારી ધડીક પડેલાં જ જિંધમાં પડ્યો હતો. આદમે હાથ ઝડાડ્યો ત્યાં તે બગી ગયો. “કૃષ્ણાબહેન આવી ગયા ?”

“હા.”

ઉમારી દોડતો સામે આવ્યો. ચાર આંખ એક થતાં બન્ને બેટી પડ્યાં, પગ વાર ડાઘ મોથું નહિ. થોડી વારે ઉમારી બોલ્યો: “તું આવી તે બહુ સારું કયું”. કૃષ્ણાબહેન, મને ખમલાં જોશ મળ્યું.”

“તમારી શ્રદ્ધા એવી બળવાન છે કે તમને અણધારી મદદ આવી મળે.”

“અરે આદમ ! દાશી મૂક જો, કૃષ્ણાબહેનનો સાદ ભારે બોલે છે” ઉમારોએ કહ્યું. એની પાસે હિંદથી આવેલા મિત્રના સ્વાગત માટે એથી વિશેષ સાધન-સામગ્રી કે અવકાશ નહોતો.

“પણ મારે પાંચ વાગે પાછા પહોંચવું જોઈએ” કૃષ્ણાએ કહ્યું. આટલે લાંબે દિવસે મળેલા પ્રાણુમિત્ર દોરત સાથે બે ઘડી નિરાંતે વાત કરવાની છાંજને એના કર્તવ્યભાને રોકી રાખી.

“ હવે પાંચ ને સાત. ત્યાં કોણ મારી નાખે છે ? ”
ઉમારીએ સ્વાભાવિક બેપરવાઈથી કહ્યું.

“ મારી ઝોરડોમાં કાઢી જુએ અને મને ન દેખે તો નાહકની પંચાત થાય.”

“ પંચાત શેની ? મામુદ જવાજ હજ દેશે કે કૃષ્ણાબહેન જંગલ ગયાં છે ? ”

“ એ કલાક સુધી ? ”

“ તો કહેશે ચિત્તરે ગયાં છે.”

“ કીક, આલો ચર્ચામાં તમને નહિ પડેાંચા. હવે મુશ્કાલી વાત કરો. મારે હવે શું કરવાનું છે ? મારી મુસાફરીની દલીલ તો તમે જાણો છો.”

“ હા, જાણું છું. આખા પૂર્વ આફ્રિકામાંથી મારા ધારવા પ્રમાણે અત્યારે આપણને મદદ કરે એવા પાંચસો જુવાનો ઓછામાં ઓછા નીકળશે.”

“ કદાચ એટલા નીકળશે.”

“ એ જવાનાં નામફાંમ તમારે મેજરી લેવાં.”

“ નામફાંમ તૈયાર છે.”

“ બહુ સારું. એ લોકોને પેતપોનાના પ્રાંતમાં જ કામ કરવાનું છે. જંગલમાંથી અને ગામોમાંથી પોતાની નવી દુકાનીઓ ઊઠી કરે, પચીસ પચીસની ટોળીઓ બધાઈ જાય, એ લોકોને સંતાવા મટે સુરક્ષિત રવાન તમારે જાને જોઈ આવવાં. દરેક પ્રાંતમાં પરદેશીઓના કાંજા કેટલા છે ? એ લોકોનું રક્ષણ દોણ કરે છે ? સરકારી ડાવણીઓ દર્દી ક્યાં છે ? જાવણીમાં સિપાઈઓ કેટલા

રહે છે ? હથિયારો કઈ જાતનાં છે ? ચહેરામાં બેંકની ચાંદર અને મોટી પેડીઓમાં નાલું ફેટલું છે ? આપણે નામી છટલું હોય તો જેનો ફેટલી અને ક્યાં સગવડ છે ?—વગેરે બધું વિગતવાર તમારે જોઈ લેવું” ઉમારીએ વ્યૂહગ્યના કરી.

“બરાબર, પછી !”

“પછી આપણા જીવાને તમારે બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને હુકમો આપવાના.” ઉમારીએ મૂળ્યાને રણમૂર્ખિના સેનાપતિની જવાબદારી સોંપી.

“ઠીક ત્યારે, હું એક વાર ચકકર લગાવી આવું. પંડી આપણે પ્રથમ સદસની તાગીખ વગેરે નક્કી કરશું” મૂળ્યાએ કહ્યું.

“કબૂલ” ઉમારીએ સમતિ આપી પૂછ્યું: “અમે ચાહીએ કે શું કરીએ તે કહે”

“તમારે આસપાસના જ મંત્રના બને તેટલા લોકોને તૈયાર કરવા, હાથમાં લખાણ મોકલ્યા કરવા, પત્રિકા માટે...”

“મૂળ્યામહેન !” ઉમારીએ વચ્ચે જ કહ્યું: “આપણે અહીં એક મરીન લાવીએ તો...”

“એ કેમ બને ? ઝાકના ચક્રમા ઉતારવું કેમ ?”

“બીજી તરફ ખોદી કાઢીએ”

“એવું જોખમ ખેડવાની જરૂર નથી, નકામું આપણ સ્થાન છડું થઈ જાય”

“ઠીક ત્યારે, કાંઈ નહિ”

એટલામા કોશી તૈયાર થઈ ગઈ, કોશી ખીતા ઉમારીએ કહ્યું: “આજે વાસતીદેવીને કાગળ લખું છું”

“ તમારે એમની સાથે ઝોળખાણુ છે ? ”

“ તમારા કર્તા વધારે ”

“ એમ ! ”

“ હા, હું મુનઠથી વિદ્યાભ્યર્થા ગયો ત્યાંથી વાસતીદેવી મારે વિષે ખાના જીભાને પૂછ્યા કરતી એને એમ થતું કે ‘આ પરદેશી જીવાન છે ભાવનાચામી, પણ એની ભાવના ખરે આવતી નથી.’ આપણે લશ્કરી તાલીમ લેતા નીકળ્યાં તે પહેલાં અમે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પ્રજ્ઞસંધના ગાર્ગલયો જેવા ગયા હતા. ત્યાં સરદાર ભગતસિંગની હામિ જોઈ મારું લોહી ઝીકળી આવેલું, તે વખતે વાસતીએ મને જ્ઞાત કરેલો. એણે એમ પણ કહેલું કે તમે દેશમાં જઈ સ્વાતંત્ર્યની લડત ઉપાડો ત્યારે મને લખજો, હું મદદ કરીશ ” ઉમારી જૂતકાળનાં સમરજી તામ્ર કરતા જરા જીડો કાઢી ગયો.

“ તો શું, વાસતીદેવી મદદ આપશે એમ તમારું માનવું છે ? એ તો પ્રજ્ઞસંધનાં સ્વદેશસચિવ થયા છે ”

“ હું જાણું છું ”

“ તો પછી મદદ મારે લશ્કર મોકલશે એમ લાગે છે ? ”

“ મને તે રીતે મદદ કરશે હું ખીલું કઈ ન જાણું મિત્રાન, અધ્યાનિષ્ઠાન અને ઈન્જિન જેવા, નામની ઝોળખાણવાળાઓને લખ્યું છે તો વાસતીદેવી જેવાં મિત્રને કેમ ન લખવું ? ”

“ લખો, મને વધી નથી. આપણા પ્રજ્ઞામ લખજો. ખાના જીભાને લખવાના કે નહિ ? ”

“ નહિ, એક વાર લખ્યું, જસ. હવે આવવું હોય તો આવે.”

“ એ બધા અહિંસાવાદી દહેવાય !” પાસે બિનેલા આદમે
-કેટલાકમાં કહ્યું.

“ એ વાત પણ સાચી.” કૃષ્ણાએ ટેકા આપ્યો.

“ આદમ, હવે આપણે ચાલ્યું ?” ધડિયાળ સામે નજર
જતાં કૃષ્ણાએ કહ્યું.

“ હવે જવાય છે. કેટલા વાગ્યા ? હજી તો ત્રણ જ થયા
છે. પાંચ વાગે નીકળજો” કહી ઉમારીએ કૃષ્ણાના હાથમાંથી
ધડિયાળ લઈ લીધી.

“ ના, ના. પાંચે બહુ મોડું થઈ જાય.” કૃષ્ણાએ ઉતાવળ
કરી.

“ તો ચારે જાગે.” ઉમારીએ સમાધાન કર્યું. પાંચ મિનિટ
-નહિ થઈ હોય ત્યાં ઉમારી બોલી બિહારો:

“ કૃષ્ણાબહેન ! તું ‘જઈ જઈ’ કરે છે, પણ આ
એક અગત્યની વાત તો રહી જાય.”

“ કઈ ?”

“ તમારે નઈરાખીમાં એક ખાસ કામ કરવાનું છે. જેટલા
મુસાફર આવે—અમેરિકા, યુરોપ, એશિયા વગેરેના—એ બધાને
મળી આફ્રિકાની વાત કરવી, ખુશી રીતે નહિ પણ એ લોકો
એવી અસર લઈને જાય કે પોતાના દેશમાં જતાવેત પોતાનાં
-સંસ્કરણો સઘે આફ્રિકામાં અંગ્રેજોના અસરો અત્યાચારોને
વખેાડી કાઢે. આ કામ ખાસ કરવાનું.”

“ જરૂર કરીશ. બીજું કંઈ ?”

“ સવાર સુધી રહે તો બીબું ધણું સાંભરે.”

થોડી વારે ખોટું ખોટું યાદ કરી કહે: “હા, બાપુની મુશ્કાકાતે જઈ આવજો.”

“ મને મળવા ન દે ”

“ કાંઈક યુક્તિ કરવી.”

“ ઠીક. મને તેમ કરી મળીશ. પછી કંઈ ? ”

“ મારે માટે થોડીક દિંદી રાત્રી મેલવજો.” હસતાં હસતાં ઉમારીએ કહ્યું.

“ એ તો હમણું આદમ સાથે મોકલાવી આપું, મારી પાસે બધી છે.” ઉમારીને સાથે જ ખાવી હશે ધારીને કૃષ્ણાએ કહ્યું.

આર વાળ્યા. કૃષ્ણા ઊડી. આદમ તૈયાર થયો. કૃષ્ણાએ જતાં જતાં કહ્યું: “હવે પંદરેક દિવસ પછી આવીશ મામુદ સાથે છે એટલે વાધો નહિ આવે.”

“ કેમ, મામુદ કેમ છે ? ” ઉમારીએ સમાચાર પૂછ્યા.

“ લહેર કરે છે.”

ઉમારી નિસરણી મુધી વળાવી પાછો વળ્યો. કૃષ્ણા અને આદમ બહાર નીકળી સહીસલામત સાંખા મુધી પહોંચી ગયાં. બંગલો દૂરથી દેખાયો એટલે આદમ પાછો વળ્યો.

‘ કૃષ્ણા ફરતી વિદ્યાર્થિનીઓ વીંટગાઈ વગી, પૂછવા લાગી: “અમને સિદ્ધારે કેમ ન લઈ ગયા ? ”

“ કાલે લઈ જઈશ ! ”

બાળવો ફાટી નીકળ્યો

“આપને પૂર્વ આફ્રિકાનાં કન્યાવિદ્યાલયોનું નિરીક્ષણ કરવા જવાનું છે. અમારી વ્યવસ્થાપકસભાએ કાસે કરાવ દેખો છે.” પર્યાટનમાંથી પાછી ફરેલી કૃષ્ણાને લક્ષ્મીદાસે કહ્યું.

“જેવો આપનો હુકમ”

લક્ષ્મીદાસ શેઠે રજા લીધી, કૃષ્ણાએ મુસાફરીની તૈયારી કરી. મામુદ તૈયાર જ હતા.

આ વખતની મુસાફરીમાં કૃષ્ણાએ જેટલા જુવાન દેરાની આઝાદી ઝંખતા હતા, સમગ્રજનપૂર્વક માતૃચરણે માથું આપવા તૈયાર હતા તેમને મળી લીધું. દુકાનોના નામક થઈ શકે તેવા તેજસ્વી છુરાને અને લઈ એના જ આંતરમાં સુરક્ષિત સ્થાન જોઈ આવી. દર દિવસમાં નઈરાજી આવી; ચિકાગોને જડાને ઉમારીને મળવા ગઈ. બન્નેએ સાથે બેસી યોજના ધરી. પછી ઉમારીએ કહ્યું: “જુઓ, જંગલમાં શાંત રાખીને પડેલા, અચેત્ત અને દિંદી, જર્મન અને ગ્રીક—જે હાથ આવે તેને પૂરા કરવા, બનતાં સુધી જીવતા પકડવા, એમની માલમિલકત લૂંટી લેવી અને જંગલમાં લરાઈ જવું.”

“બરાબર” કૃષ્ણાએ મંજૂરી આપી.

“અને તે પ્રમાણે જ ચહેરોનું.” ઉમારીએ કહ્યું.

“ના, ચહેરોમાં હમણાં કંઈ નહિ બની શકે. ત્યાં થોડી અથડામણ થવા સંભવ છે. ચહેરોને પાછળથી લઈશું” કૃષ્ણાએ મનભેદ દર્શાવ્યો.

“એ તો એક-એ ઠેકાણે ચમત્કાર થશે એટલે આખી સરકાર ખળબળી બેસશે. પછી તો ભોહીની નહીંઓ ચાલશે.” ઉમારીએ ભુરસામાં આવી જઈ કહ્યું.

“આપણે બનતાં મુખી લોહી નથી વહેવાવડું, લૂંટ કરીને નાસી જવું.”

“એ તો થોડા દિવસ, પછી તો ભેટા ક્યે જ છૂટકા છે.” ઉમારી નિશ્ચયાત્મક ભાવથી બોલ્યો.

“એને માટે આપણે તૈયાર છીએ.” ગણમૂલિના મેનાપતિએ હિંમતથી કહ્યું.

તારીખ નક્કી કરી લીધી. એક જ દિવસે બને તેટલી વધારે જગ્યાએ એક-સાથે હડાકો થાય તેવી યોજના કરી. એ પ્રમાણે બધાં મથક ઉપર સૂચનાઓ મોકલી આપવામાં આવી.

*

મુકદ્દર કરેલી તારીખ આઠ આઠ દિવસ રહ્યા.

કૃષ્ણા નઈરાગી આવી ગઈ. ઉમારીએ એક ખરીતો બહાર પાડ્યો. એમાં પૂર્વ આફ્રિકાની સરકારને ખુલ્લી રીતે જણાવવામાં

આનું હતું કે “અમે અમારી પ્યારી માતૃભૂમિની સ્વનંતતા માટે યુદ્ધ શરૂ કરીએ છીએ. એને લૂંટફાટ ગણી અવગણી નાખશો તો પરતારો. માત્ર અમે મૂઠીબર છીએ એટલા માટે જ અમે લડવાની આ રીત પસંદ કરી છે. ખુદા કરશે તો એક વખત ખુદા મેદાનમાં પણ આપણે ભેટશું.” ત્રણે ગવર્નરોને આની એક નકલ મોકલી આપી પૂર્વ આફ્રિકનાં વર્તમાનપત્રો ઉપરાંત પહેલાનાં ભણીતાં અખબારોમાં મોકલી. વિદેશી અખબારોને પણ આ જંગલી ગણાતા લોકોનું યુદ્ધ જોવા તથા તેમાં સહકર્મીઓ પુગવવા નકરોળી આવી પહોંચ્યા હતાં. અધ્યાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઇજિપ્તના પ્રતિનિધિઓ પોતે કંઈ રીતે મદદ કરી શકે તે જોવા આવી પહોંચ્યા. સૌને મન આ એક આશ્ચર્ય હતું.

ઉમારીએ પોતાના રહેઠાણ આસપાસથી પચાસેક જુવાનોની નાનકડી દુકડી ઊભી કરી અને તેની સરદારી સહીમને આપી. સહીમ બાહોશ અને સાહસિક જુવાન હતો. જ્યાં દોરતોમાં એની અતુરાર્થ અને હિંમત ચડિયાતા હતાં. સહીમને નકરોળીના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર અને જંગલખાતાના અધિકારી મિ. પિન્ટોનો જંગલો ફાંફવાનો હતો. શહેરથી દસ માઈલ દૂર દોરીના શાખા વચ્ચે સાહેમનો જંગલો આવેલો હતો. સહીમ નકરોળી ઉપડ્યો.

રાતના અગિયારનો અમર ધરો સહીમ તેની દુકડી સાથે જંગલના પાછળના ભાગમાં આવી લાગ્યો. મિ. પિન્ટો હજી સવાની તૈયારી કરતા હતા. એનાં બાળક અને પત્ની હમણાં જ સૂતાં હતાં. બહાર જંગલમાં ‘બોમ’ પડ્યો હતો. સહીમ ધીરે રહીને આગળ આવ્યો, જુએ તો બોમ સૂતો છે. એ બિચારો તદ્દન નિર્દોષ, એના ઉપર હાથ ચલાવતાં સહીમનો હાથ અચકાયો, દોઢ હાથ લાંબો અને આંક આંગળ પહોંચો તીક્ષ્ણ છરો તોળીને

એ ઘડીવાર ઊભો રહ્યો. ‘શું કહું ?’ જો જીવનો પકડવા જઈશ તો તો ખૂબો પાડશે અને સૌને જગાડશે. નિમકદલાલ બોલ વગર બોલ્યો ‘ઝખ્ખે નહિ ચાલ’ સહીમે મન મજબૂત કયું, માતૃભૂમિનું રમરણ કયું’ અને વાર કર્યો: એક ઘા ને બે કટકા! ગરેડી જવું ડોકું એક તરફ જઈ પડ્યું. લોહીના ધોગોઓ ચાલ્યો. બોપને પૂરા કરી, સહીમે હથાગતથી બધાને આગળ બોલાવ્યા. દય જલ્દીને સાથે રાખી બાકીનાને બંગલા ફરતા ચોકો કરવા ઊભા રાખ્યા.

બારણું અદ્યથી બંધ હતું. સહીમે ધીમે ગહીને બારણું ઉપર ટોકારા માર્યા. અંદરથી અવાજ આવ્યો “કાણ છે ? બોલું છું.” પિન્ટોએ અંધું બારણું બોલ્યું ત્યાં સહીમ જોર કરીને અંદર ધસી ગયો. દૂદીને પિન્ટોને મળે બાકીયો. દસ જણા એની ફરતા ફરી વળ્યા. અચાનક હુદ્દાથી પિન્ટોના હોઠકોરા ઊડી ગયા, મળું સખત દબાયાથી એની આંખો ઊંચે ચડી ગઈ. અવાજ સરખો નીકળી ન શક્યો; પરંતુ પિન્ટો અને સહીમ પછડાયા. તેના ધડાકાથી ફોરડો માથું ઊંચ્યો અને પિન્ટોની પત્ની જાગી ગઈ. એ દોડતી બહાર આવી. ભુઓ તો ભૂંડારા! તમંગો લેવા પાછી ફરે છે એવામાં બે જણે તેને પકડી લીધી. નાનકડો હોકરો નજરાટમાં આંખો ચોગતો બહાર દોડ્યો આવ્યો. તેને પણ મલકી લીધો. ઉમાગીની મુચના પ્રમાણે કાઠના ઉપર હથિવાર ન ચલાવ્યું.

સહીમે પિન્ટોની છાતી ઉપર બેસીને મળું હોડી દીધું. પૂછ્યું: “તિન્નેરોની આવી ક્યાં છે ?”

“તિન્નેરોમાં પેસા નથી.”

“અરે ન કમ હોય! જાઓ, આજો બંગલો ફરી વાળો, ત્યાં દેખો ત્યાંથી પેસા ઉડાવો લો.” સહીમે દુકમ કર્યો.

ચાર જણા દોડ્યા બંગલો આજોવીખી નાખ્યો પિન્ડોના ખિરસામાંથી થોડીક નોટા નીકળી, બાકી કંઈ હાથ ન આવ્યું. થડી ત્રણેને વારા ફરતી દોડે બાંધ્યા ઉપાડોને આનંદના પોશરો ફરતા જગતમાં અસોપ થઈ ગયા.

બીજો દિવસે જગલખાતાની કચેરીનો પટાવાજો બારણે જિનો વાટલુએ છે 'આડોને ટકારે હાજર ચનાર સાંજ માફાઆઠ થયા તો પશુ કેમ ન આગ્યા ?' કાગુનો બધા પતક ઝાલીને બેસી ગયા. નવ વાગ્યા છતાં પિન્ડો સાહેબનો પત્તો ન લાગ્યો. એટલે અવનકારકુને નગને ફોન કર્યો જરામ કાણુ દે ? અધી કલાક માયાફૂટ કર્યા છતાં ઉત્તર ન મળ્યો. જાતે મોટા-સાઈકલ લઈ બગચે ગયો, લુએ તો 'બાપ' આગળમાં બે કટકા થઈ પડ્યો છે ! બગસો ખાલી છે ! વરતુઓ મધિ વેરણુઠેરણુ પડી છે. કાગુન ફિગમૂડ બની ગયો. ફોનને ટાઈ બાડ્યુ તહોતું. તરત જ પોલીસવાળે ફોન કર્યો "પિન્ડો સાહેબનો બગચો વિખાયેલો પડ્યો છે, બાપતું મરદુ આગળમાં પડ્યુ છે ! સાહેબ, મેમ સાહેબ કે ડોક્ટરો કાંઈ બગનામાં નથી જલદી પોલીસ મોકલો "

ઈન્સ્પેક્ટર દાનો આ યો લુએ તો મામયો મળીગ. જરૂરી તપાસ કરી, બગને પોલીસ મેસાડી, ઈન્સ્પેક્ટર શહેરમાં આગ્યા સુપરિન્ટેન્ડન્ટને હાઈકન જણાવવા ગયા. વાત શરૂ કરે તે પહેલાં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું "મોઝાસાથી તાર ઝ. લૂટારાઓ નેશનલ બેંક તોડી ત્રણ લાખ સિનિગ ઉઘાવી ગયા " ઈન્સ્પેક્ટર વિવાગમાં પડી ગયો. ત્યાં કંપાલાથી તાર મળ્યો: "જનપાની વેપારીનું ખૂન કરી ધાડપાકુઓ હાથ આવી એટલી મિલકત હાવી ગયા છે "

એક કલાક પછી માઝાથી ચેકાવનારા ખમર મળ્યા "ગઈ

રાતે જંગલીઓની એક મોટી ફોજ શહેર ઉપર ચડી આવી, અમલદારો અને વેપારીઓનાં ઘર તોડી અંદર ઘૂસી ગઈ! કેટલાકને ઠાર કર્યાં, કેટલાકને છાવના પકડ્યા. આખી રાત લૂંટ અને હતક ચાલુ રહ્યાં, લશ્કરની મદદથી મામનો કાબૂમાં આવતો જાય છે. બાકીના નાસી છૂટ્યા છે. બનરો ઉત્તર છે, લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો છે.”

અને ફારસલામના તારસમાચારે બન્ને અમલદારો ફરી ગયા: “મોઢ રાતે બપોર બનાવ બની ગયો. જંગલીઓ એકાએક દલ્લો લઈ આવ્યા. શાંખાઓના બંગલાઓ બાળી નાખ્યા, બગના ઘરમાંથી નાસના સરગૃહઓને પકડી પકડીનું માથું કેટલાકને ઉપાડી ગયા. લશ્કર આવી પહોંચતાં બધા જંગમમાં ભગાઈ ગયા. આ લોકોએ આમ ધા માટે ક્યું તે અમને સમજાયું નથી. એમની પાછળ એક ઝાઝી ફોજ દોડાવવામાં આવી છે.”

એકંદરે દસ જાએ દંડો થયો. છાપાંચાળાઓએ સંજ સુધીમાં મળ્યા તેટલા સમાચાર લઈ છાપી માર્યાં. પરદેશીમાં કેવલ પહોંચી ગયા. અમલદારોએ મનમાં સમજી જતાં છતાં ચપાટ મારીને મોડું લાસ રાખ્યું કહે છે: “જંગલીઓએ તોફાન ક્યું લાગે છે!”

આવું તોફાન પૂર્વ આફ્રિકામાં પરદેશીઓ વસ્યા પડી આ પહેલું જ હતું. એની જંગીરતાનો ખ્યાલ કરી મર્નરની કાઉન્સિલ અને શહેરપાલિકાના અમલદારો મમલત્ર હરવા લાગ્યા બધી જાએથી વિગતવાર તારો આવ્યે જતા હતા કેઈપલ જગ્યાએ લૂટારુની ટોળી હાથ આવી ન હતી. ખાસ કરીને અમલદારોને છવતા પકડી જનારોએ ખૂબ ચિંતા ઊપજાવી હતી.

મમલત્રોના મમરાટનો પાર ન રહ્યો, ખાસ કરીને તો પરદેશી પેસાદારોનો જીવ કાંચે ચડી ગયો. બેંકમાં ન બુલ સલામત

ન રહ્યાં તો ઘેર ફરમ રહેજે ? જન બચાવવાની પણ ફિકર મના લાગી. સાંજામાં રહેતા તે સહેરમાં આવી ગયા. ફેટલાકે પહેલે વિમાને સ્વદેશ જવાની તૈયારી કરી. આખા પૂર્વ આફ્રિકામાં ફરી એક વાર હાહાકાર મચી ગયો.

કૃષ્ણા છાપુ વાંચતી હતી એ વખતે ને કાંઈ હોશિયાર છપી પોલીસ હોત તો તેને કેદ કરત. આવા બેદરનક અને ચોંકાવનારા બજારો વાંચનાં એનું મોઢું દમ્બ હસું થઈ રહ્યું હતું. બધી જગ્યાના તાર નોઈ મામુદને સાદ દ્યેઈ મામુર હાજર થયો.

“તેં છાપુ વાંચ્યું કે ?” ધીમે સાદે કૃષ્ણાએ પૂછ્યું.

“હા.”

“સાંજામાં કાણ હતું ? એણે ઠીક ન કર્યું.”

“વલી હતો. એ જરા ઉતાવળિયો છે. જલ્દી તુકયાન ને કે નથી મળ્યું. ત્રણેક બાવલ થઈ પકડાયા, ચારેક મરાયા છે.” મામુદ નજીવી વાત કરતો હોય તેમ બોલ્યો.

“તું ન સમજ્યો. આપણા માણસો દુસ્મનને હાથ જાય, એટલે એમના ઉપર ન ગુમગ્વાના સિતમ ગુજરે. એમની પાસેથી બધી હકીકત પોલીસ એળખી શકે અને આપણી બાજુ જીંધી વળે. મને, તમને અને ઉમારીલાઈને તોપને મોઢે બાધે, ખખર છે !”

“એ વાત સાચી.”

“હાસીમને કઈ બાજુ મોકલ્યો છે ?”

“સલોમની પાછળ !”

“હાસીમ પાસે ફેટલી પોલીસ હશે ?”

“ પચાસ.”

“ ગોરા ખરા કે ? ”

“ માત્ર બે ગોરા છે.”

“ ત્યારે જખ મારે છે.

કાસીમ ઉમારીનો ગેદિયો હતો. સી. આર્થ ડી. ખાતામાં વિશ્વાસપાત્ર માણસ ગણાતો, અધિકારીઓનો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. આ વખતે કાસીમને બોલાવી તેના અધિકારીએ કહ્યું: “ જો તું મિ. પિન્ડોને કવતા પાઠા હર્ષ આવીશ તો તને સ્વહત્તર શિક્ષિત ધનાય આપીશ.”

“ ખુદ સૌની નેક નાખશે ” કહી કાસીમ પિન્ડોને ઉપાડી જનારાઓની યાજ્ઞ પડ્યો હતો.

“ હવે બીજા જખાઓના ખજાર કંઈ રીતે મેળવશું ? ” કહ્યુંએ પૂછ્યું.

“ રાતની ગાડીમાં માણસો આવવા નેમએ.”

“ ઉમારીમાઈ પાસે જાને ગોક્ષીયું ? ”

“ કમાલ આવ્યો છે તે જલ્દી.”

“ ડીઃ ત્યારે, તં ચક્રેમાં આટો મારી આવ.”

x

કમાલ આવ્યો ત્યારે ઉમારી ગયો હતો આમ ગોક્ષી કાનસ રાખી સુતો સુતો વાંચતો હતો. કમાલ આવીને ખાટલે બેઠો.

“ભાઈ હોય છે!” કમાવે પૂછ્યું.

“હજી હમણાં જ સતા. બહુ અપ્રત્યક્ષ સમાચાર છે!”

“સલીમ તમને મળી ગયો કે નહિ!”

“એ પોતે તો શરીરે મરે? પણ સમાચાર મળી ગયા.”

“ક્યાં છે?”

“એની જાસૂસ જગ્યાએ.”

“સાહેબને ત્યાં રાખ્યા?”

“હા, એમાં થી દરકત છે! ખાવાપીવાનું મુખ્ય છે. બધા રિયસ માનમતીદા ઉઠાવ્યા, હવે ચોક્કસ શિવસ કેળાં બાણીને ખારો એ તો ઠીક, બીજી જગ્યાનાં આ નવીન છે!”

કમાવે બધી વાત કરી આદમ ખુશ થયો. અવાજ સાંભળીને ઉમારી જંગી બેઠો.

“કેવું કમાલ?”

“હા હા.”

“તમે તો કમાલ કરી! નિયારા પિન્ડોનું દરખા કરી ગયા?”

“ઠીક કર્યું, ચાલો, કુશ્માળદેવ સુ કરે છે!”

“હાકરીએ લખાવે છે?”

“એમ કે? સીધી વાત કર, નહીં વખત ન જવ.”

“રાતની માઠીમા કે પાવા અને મોઝાસાથી એ જુલુ અપમા દત્તા કુશ્માળદેવને માઠા બોલાવે છે.”

“કૃપ્યાપ્ત્યહેન અહીં આવીને જશે ને ?”

“ના. હમણાં તેઓ આઠ દિવસ વિદ્યલય છોડવાનાં નથી.”

“એ જરાજર છે. માંઝાનું શું કરશે ?”

“મામુલશાઈ જઈ આવશે.”

“એ પણ જરાજર. હમણાં જરા ધ્યાન ગાળીને ફરવું.
તને આવતાં કેવાંક મુશ્કેલી નહીં !”

ઉમારી સમજી ગયો કે જે કાસીય જ હોવો જોઈએ એને
નિરાંત વગો. કમાલને કહ્યું: “કોઈ ત્યારે, તું જા કૃષ્ણાનકેન
અહમદિયા પાત્રી મગો ત્યજ એમ કહેજે આ લખાણ એને
—કામલો દુઝલો આ દિવસ બેઠે પડ્યા.”

કમાલ સલામ કરી ચાલ્યો ગયો ઉમારી માથે ઓઢીને
નિરાતે સૂઈ ગયો

'ધન્નાસિંહ'

આઃ દિવસમાં દેશનું વાતાવરણ પસંદ નહોતું. ચોમેર સૂકાનાં અને બજારનાં નિવાસ બહારનાં હતાં, આક્રમક જીવનને કારણે તેમ બોલવા હતા. અમલદારોની દોષધારણા પરિણામ મીઠું આવ્યું. બજારોમાં દાવ ન હતા. કનિયાનો ગવર્નર પોતાના હોમ-મૅન્જર સાથે મંત્રણા કરવા હતા. ગવર્નરે પૂછ્યું: “આ બધાના મૂળમાં કાણ છે?”

“કુસેનનો હોશિયાર.”

“હોશિયાર કેવો છે?”

“નવજીવાન બહુ હોશિયાર છે, એશિયાની સફર કરી આવ્યો છે. મુસ્લિમ દેશો સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે.”

“મને તો લાગે છે કે આ બિચારો શત્રુ નહિ હોય તો આક્રમક હાથથી નશે.” ગવર્નરે કુશંકા કરી.

“આપની જે શંકા સો દા સાચી છે.”

“ત્યારે તમે શાં પરણ્યા લેવા માગો છો?”

“હમારીને પહેલી તકે પકડી લેવો બાકીનાને દાખી દેવા મુશ્કેલી અને ટાંકાનિકામાં એની જાણાઓ છે એને દબાવતા વાર નહિ લાગે”

“બગચર”

“જાને એક ખીલુ ફરવાનો છું. સાંજના વેળાએ હમારી નેરીના જ બહામ વાગઈ બેઠો છે. એ જગત કાપવાનો ઈન્જરો આપી દઈએ.”

“એ રસ્તો પહેલાં જ ચરનો છે” ગવર્નરે અદર્શ કહ્યું

“અરે, કાલ અવારે દાખી દઈએ, એના શા વાગ છે ! હજી ખાતલ સિટિય પ્રજાના કંકાબાવા સંજુત છે” ગવર્નરે હોમ-મેન્જર બોલ્યો

ગવર્નરે વિચાર કરતો રાખી પોતે ચાલ્યો ગયો

*

કૃષ્ણા શિક્ષકો સાથે વાત કરતી હતી ત્યાં આમુદ ભારતી સાઈકલે આગ્યો. આમુદના અહેગ પરથી કૃષ્ણા સગજ કે કાંઈક ઉતાવળનું કામ લાગે છે શિક્ષકોને રંગ આપતા કહ્યું “તમે જાઓ હમણાં, કલાક પછી આવજા લક્ષ્મીદાસ રોડે ‘બોય’ મોકલ્યો છે, મારે કદાચ બહાર જવું પડે” શિક્ષકો ગયા એટલે આમુદે કહ્યું ગજબ થઈ ગયો !

“શ થયું ?”

“જ ગવનો ઈન્જરો ધનસિંહ રાખ્યો.”

“કમ, લક્ષ્મીદાસે ન લીધો !”

“ના.” મનની રિચગતા મુમાવી મામુદ બોલ્યો.

“ધન્નામિંહ તો પેલો પંજાબી કન્દાક્ટર છે તે જ ને?”

કૃષ્ણા કડે કતેજે પ્રશ્નો પૂછતી હતી.

“હા, તે જ.”

“હોક એમાં શું થઈ ગયું?”

“અરે! કાલે જઈને એ જઈ જાક તાગડતોજ કાપવાનો છુકમ આપી આવ્યો અને જંગલ કપાવા માડ્યું છે.” કૃષ્ણા વાતની ગંભીરતા દેખ સમજતી નથી, એમ ધારી મામુદ બોલ્યો. એના ચહેરા પર વિદવળતાના ચિહ્ન હતાં.

“એમાં તું આટલી જાણી ચિંતા સા માટે કરે છે? ઉમારી-બાઈનો કાષ વોદા વાગ કરી રહે તેમ નથી. જા, મોટર લઈ આવ, તું જ હાંકિજે, કાષવરનું કામ નથી. એક પંજાબી ગૃહસ્થને મારે બંધેથી લઈ જવાના છે.”

મામુદ નાખુશ થઈ મોટર લેવા ગયો.

કૃષ્ણા વિદ્યાલયના આચાર્ય પસે જઈ. આચાર્યના હાથમાં તાળે આવેલો હોય તેવો તાર મૂકી તે બોલી: “કંપાલા વિદ્યાલયની નિયામકસભામાં હાજરી આપવા મને બોલાવે છે, બે દિવસમાં પાછી આવી જઈશ. આપણું અધૂરું યોજના તમે પૂરી કરી નાખજો. મારે આવોને મજૂરી આપવી જ પાડી રહે.”

કૃષ્ણા બંધે આવી. મામુદ મોટર લઈ હાજર હતો. “પા.ય મિનિટમાં પંજાબી ગૃહસ્થને મોકલુ છું” રહી કૃષ્ણા ઉપર મઠ. મામુદ ખુશ થયો.

ધન્નાસિંહને લઈ મોટર નેરીને ગતે ચાલી ગઈ !

સડકને કિનારે પોસીસચોક્કીમાં પડ્યા પડ્યા દનેક પોલીસ ખીચડું ખાય છે. લૂંટાગની શોધ કરતાં એમની પથર જેવી પિંડીઓ પીળેલા પોલ જેવી ચર્મ ગઈ છે. ફેટલાક તો અખંડ ઈજગરાથી નરમચેંસ ચમ ગયા છે.

ધરાદાપૂર્વક હકીકત જાણવા કૃષ્ણા ચામ્પામાં ગઈ. નાથે લેલા રૂપ સન્નામ કરી: ‘પધારો કન્દ્રાકટર સાહેબ !’

દુકાની નૂનીની હતી. નૂની લગાયક કામ ગણાતી. જેમ મસાઈ તેવા નૂની કૃષ્ણાએ વાન પગથી જાણ્યું કે જે મારા સોલ્જર સાથે પચાસેક પોલીસ કુંગરે કુંગરે અને ઝાડનું પાંદડે પાંદડું ભુએ છે. વળી જે અગ્રેજ અને પાંચ પોલીસની બીજી એક દુકાની બાટલામાં ફરે છે. કન્દ્રાકટર ગઈ કાલે આવ્યો હતો તે પશુ જાણી લીધું. પોલીસોને ઘોડાક મેવો આપી કૃષ્ણા આગળ ચાલી.

જગલ કાપનારા મજૂરોના મૂંપડામાં બાવી મુકાદમ દોડતો આવ્યો: “આપના કહેવા પ્રમાણે કાનથી કામ શરૂ કરી દીધું છે, બાના.”

“ફેટલા દિવસમાં આખું જગલ કપાઈ જશે !”

“કાઈ નક્કી ન કહેવાય”

“હીક, કઈ જાણુથી ચરૂ કરું છે ?”

“ઉગમણી દિશાએથી.” મુકાદમે નમ્રતાથી કહ્યું.

કૃષ્ણાએ મામુક સામે ભેડ્યું. મામુદે આંખો ઢાળી.

“ ઠીક છે. હામ ધમધોહાર ચલાવો. ઝાડની એકે પણ ઝાળ નહામી ન જવી જોઈએ. મુકાદમ, હવે બે માસ વધારે ચામ, સમત્તા ! ”

“ બહુ સારુ સા’જ.” મુકાદમે સત્તામ બરી. મુકાદમ નવો હતો. ધન્નાચિંદને એક વાર જોયેલો. એમાં પરદેશીનો ચહેરો થાદ રહેવો મુશ્કેલ એટલે એને વહેમ પણ ન ગયો.

મોટર પાછી ફરી. રસ્તામાં કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: “મામુદ, આપણે ઉમારીનાઈ પાસે ક્યારે જશું ?”

“ આપ દેહો ત્યારે.”

“ પચ્ચટ્ટુ ફરે છે એમાં પકડાઈ જઈએ તો ? ”

“ તો ધોળ્યાં ? દેશના નામ ઉપરથી.”

“ આજ રાતે વાત. પેટ્રોલ બરી લેજે.”

સાંજે કૃષ્ણાને જોઈને એક શિક્ષિકાએ પૂછ્યું: “મ, તમે કંપાલા જવાનાં હતાં ને ? ”

“ લક્ષ્મીદાસ શેઠ કહે, રાતે જાજે.”

શિક્ષિકાના મનનું સંગ્રાધાન થઈ ગયું.

રાતે આઠ વાગે મોટર તૈયાર થઈ. કૃષ્ણા મોટરમાં બેઠી તેવાં શ્રદ્ધપાતિ નીકળ્યા: “માદી તો સાડાદમે જમ છે, અત્યારમાં કેમ ચાલ્યા ? ”

“ ચહેરામાં જરા કામ છે. ત્યાંથી સીધી વ્હસ.”

મામુદે મોટર મારી મૂકી.

“આને આપણી ખરી ડોહી મલાની.” કૃષ્ણા બોલી.

“જરૂર.”

“તે તમચો લીધો કે?”

નીચે જોસબેર ગાલી જતી નદી: ઉપર વૂટી પડવા માટે જ તોળાઈ રહી હોય તેની ગિદામણી કરાક: વચ્ચે કુંઝરની પેટાળમાં મોટર દોડી જતી હતી. આવે વિકટ માર્ગે લાગ્યે જ કાઠ રાત્રે નીકળવાની હિંમત કરે. પરંતુ આ આગાદીનાં આસરોએ માયાં મૂકીને કામ હાથમાં લીધું હતું. એમને પોતાના જનની પરવા નથી. એટલા માટે તો ઈશ્વર તેમના જનનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે. સો સવાસો માછલ કાપ્યા પછી મામુદે મોટરને આડે માર્ગે વાળી-એક નાનકડી ટેકરી પર ચડાવી અને જોતજોતામાં બીજી બાજુ ઉનારી દીધી! એવા જોશથી ઝાઝીમાં વારાવી કે પાછી કાઢતાં જો બારે માય. બન્ને ઊતરી પડ્યાં. મોટરનો નબર કાઢીને બીજા જગામાં જોસી દીધો. ચાવી બધ કરીને ખોસામાં મૂકી. સાવચેતીથી આગળ વધ્યાં

આગળ મામુદ, પાછળ કૃષ્ણા. કાંટા-ઝંખરામાં મળીને ચાલ્યાં. થોડું ચાલ્યાં હશે ત્યાં સામેની ટેકરી ઉપર તાપણુ જેવું દેખાયું. ફરતા ચાર પાંચ માણસ તાપના હોય જોવું લાગ્યું. મામુદે કૃષ્ણાના માનમાં કહ્યું: “રુખૂર” બન્ને એમાં ચલા. તાપણુ રસ્તામાં જ આવવું હતું આગળજવા માટે બીજાને માર્ગ નહોતો. મામુદ આગળ જઈને રસ્તો જોઈ આવ્યો, કહ્યું: “કૃષ્ણા”મહેન, આપણે પૂર: ફસાયા છીએ. પાંછા ફરવું પડશે.”

“કેમ?”

“આપણો રસ્તો સાચા કુંઝર પર ચડીને જ નાચ છે.”

“આવ ને, જોમા સો કર હે ? તમ રાજ લાઈઓ હરો”

“આજ એની ખાતરી નહિ પેલીસ હોય તો મોન થાય ને”

મામુદને પોતાના કરના કૃષ્ણાની ચિન્તા વચ્ચે હતી. પણ કૃષ્ણાએ આજ સાદસ ખેડવા ધાયું દ્રવું એણે પાણીતર મામુદને કહ્યું “તાર ન આવવું હોય તો કાઈ નહિ, હું એકલી જઈશ”

ન હટકે મામુદ આગળ ચાલ્યો એણે તમચો બકાર રાખ્યો. કૃષ્ણા પૂરી સાવધ હતી જન્ને કુશરની રોને આની પહોચા પાચ-સાત પેલીસ ખેડા ખેડ તપતા હતા એ જોગ તાપણા આગળ સુધ ગયા હતા પેલીસોએ કૃષ્ણા અને મામુદને આવતા જોયા, દોડીને હથિયાર લેવાં નયા. કૃષ્ણાએ જોયું કે ભાગવાનો હવે વખત નથી એણે પાસે આવી તમાચાનો ધોડા દાખ્યો. ધડ ધડ ધડ છ માર કર્યા જન્ને ગોરા બિચા થરાનો પ્રવલ કરતા જ લોથ ચર્ધ મયા. મામુદે હથિયાર લેતા પેલીસો કપર બાર કર્યા એ ધારલ ચર્ધ પાચા, તથા નાસીમયા એક ભાગતો પેલીસ મામુદને જોણી આપતો ગયો.

સદ્ભાગ્યે જોણી મામુદના પગમાં વાગી તમ કૃષ્ણાને સાકી ફાકી પડે. બાધી દીધો ઉમારીનું સ્થાન માહવતર નહોતું, કૃષ્ણાને ખસે હાથ મૂકી મામુદ જોડાંગનો પડે. મામુદને ઝાક નીચે મેસાકી કૃષ્ણા ઉપર ચકી બાગલું ખેલી તે અદર બેઠી.

“લો, આ કૃષ્ણાજડેન આચ્છા” કહેનો આદમ સ્કમે આગ્યો.

‘આજ રાહ હતી.’ ઉમારીએ વુ

“બીજુ બધુ પછી બકાર મામુદ ધાયલ પાયો છે, પડેલાં

એને અદર લવવો જોઈએ”

“કેવી રીતે થાયલ થયો ?” આદમ અને ઉમારી ચમકીને બોલ્યા.

“ગોળી વાગી છે. આદમઆઈ, તું દોરકું લઈ જા. એને સીચીને અંદર લઈ આવ પછી બધી વાત કરું.”

આદમ દોરકું લઈ ગયો. મામુદને લઈ આવ્યો પણ માંક રીતે લોહીના ડાબ પડવા રહ્યા. ઝાકતું થક લોહીથી ખરડાયું હતું. આદમને ઉનાવળમાં એ ખ્યાલ ન રહ્યો ચકાર મામુદ પીકામાં ચરતથૂક ચર્ચ ગયો !

*

• આદમે લા સાફ કરી પાટાપટી કપડું. ત્યાંસુધી કૂબ્જા અને ઉમારીએ બીજા દરવાનો કાર્યક્રમ જોઈયો બીજો દરવાનો વધારે વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત થાય તે માટે બધા જુવનોને કૂબ્જા કરી વાર મળી આવે તેમ કરાવ્યું

ગતના અડી થવા આવ્યા. કૂબ્જાએ મામુદને પૂછ્યું: “ગોળી વાગી છે તે ચાલી ચકીય બાઈ ?”

“ ખુશીથી, આમાં શું છે ?”

“ નહિતર આદમને લઈ જાઓ.” ઉમારીએ કહ્યું.

“ ના, હું જઈ ચકીય અને હવે પીકા નથી પતી.”

“ તો હરકત નહિ. હજી નર્ધો કલાક છે. આપણે ત્રણે નીકળીશું.”

પરચૂરણ વાનો નીકળી. કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: “આ રીતે આપણે
કેટલે વરતે સ્વરાજ મેળવશું ?”

“ બે વરસે.”

“ જાનરી ! ”

“ એમાં સંશ ન નથી.” આઠાવાદી અને નિશ્ચયી ઉમારી
બોલ્યો.

“ ત્રિસે દિવસે આપણું મળવાનું મુરકેલ જનતું જાત છે.”

‘ એ તો લગાઈના મામલા એમજ આવે.” દમેશની મેપર-
વાઈથી ઉમારીએ કહ્યું.

“ ના, પણ આ વખતે એમ થાય છે કે કદચ ફરી બેટાં
નહિ થાવ.”

“ તો અચારથી શમરામ ! આપણે મોત સાથે તો ગમન
માડી છે.”

“ એ ખરું, પણ મેં આજે એક નવી વસ્તુની શોધ
કરી છે.”

“ કે ? ”

“ લાઈએ કન્ટાં જહેનેનાં દિવ વિશેષ કામગ હોય છે. હું
આજ ન્હાંની પુરવેચ પહેરું છું પણ મારું દિવ તમારા જેટલું
કંઈ નથી રહેતું. ટાંગ્યુ ગમે તે હોય ! તમે દોરો છો પડતી
વખતે રામ રામ કરી આવતા થાઓ છો, મારામાં એટલી
મેપરવાઈ નથી.” કૃષ્ણા લગીમર જહેન જાતી રહ.

“આવતે એમવારે હું નમિણી આવવા માગું છું.”
ઉમાનીએ ત્વણી એકદમ આડી વાત કહી.

“ચા માટે ?” કૃષ્ણાએ ચમકીને પૂછ્યું.

“હજેર કરવા.”

“એવી હજેર નથી કરવી !”

“પણ આમ છવતાં દટાવાથી રો ફાવે ? જરા બહારની
પ્રતી દવા તો ખાઈએ !”

“બહારની દવામાં ગુલામી જરી છે. સ્વાતંત્ર્યવાદી વાવ
ત્વારે આવજો.”

“મદ્રાસી પોતાક પહેરીને આવીય.” પોતાની હજેરમાં
કૃષ્ણાનું વાક્ય ન સાંભળી હેય તેમ ઉમારીએ ચલાવ્યું “તમારા
બાઈનું નામ શું ?”

“શ્રીનિવાસ”

“બસ શ્રીનિવાસ મનને એન્નાસાવાળી ગાડીમાંથી
ઢિતરીયા રોયને માનુ- હુ આમે આવજો. તે દિવસે કૃષ્ણા-
બહેન ! હુ બાપનીજ કરજો.” ઉમારી ખરેખરો ગમને ચડ્યો.
કૃષ્ણા પિત્તલ ગઈ.

“મારે બાઈનોજ નથી કરવી મારા સમ છે, ઉમારીબાઈ !
તમે આવો તો !” જૂના જમાના પ્રમાણે સમ કંઈને કૃષ્ણા
ત્યાંથી આવવી ચર્ચ.

આદમ મામુદને બહાર મૂકી ગયો. ધીરે ધીરે કૃષ્ણા અને મામુદ મોટર સુધી પહોંચ્યાં. અજવાળું ચવાની તૈયારી હતી. મામુદે લોહીવાળો પોશાક બદલી નાખ્યો ! કૃષ્ણાએ પુરપાપી ઝાંખરા કાપી મહામહેનતે મોટર બહાર કાઢી. ટેકરીને ચક્કર લગાવી સમ્રે ચડી ગઈ...તે વહેલું આવે નહિરાતો.

+

૨૬

આ બા ૬ !

એ અંગ્રેજ અને પચાસેક આફ્રિકન પોલીસની એક દુકડી લૂટારાની શોધમાં ફેરે છે. આગલી રાતના ખૂન એનો પત્તો મેળવવા તેઓ અધીરા થયા હતા. મામુદના પત્રમાંથી નીંગળતા સોહીના સગા તેમને ઉમારીના ઝાક મુખી લઈ આવ્યા. એક અંકાર પોલીસે થડ ઉપરના કાષ જોઈ કહ્યું: “લૂટારા આખી રાત ઝાક ઉપર બેસી રહ્યા હાતે છે.” પણ કાંઈને કાંઈનો શેઠ સમજાવે નહિ. સૌ આરામ સેવા ઝાક નીચે પડ્યા.

ઉમારીએ આગ્રહ કર્યો: “આજ આપણે સલીમને મળવું જ જોઈએ.” આદમે રાતે જવાનું કહ્યું તો કહે: “ઐવા બીકણ થવાથી રાત્રી નહિ મેળવાય.”

એક પણ શબ્દ ખોલ્યા વિના આદમ આમળ ચાલ્યો. નિસરણીએ ચડી બારણું ખોલ્યું. નીચે નજર કરે તો કાકા વાટ જોઈને જ બેઠા છે. એક ક્ષણમાં બારણું બંધ કરી આદમ જીતરી ગયો. સામે આવતા ઉમારીએ પૂછ્યું: “કું થયું ?”

“ મોત આબુ ! ”

“કેમ ?”

“ઝાડ નીચે પોલીસનું ધાકિયું બેઠું ૩ મે બાગલું બોલ્યું તે એક જણે જોઈ લીધું છે” આદમ અર્ધો ગમતાટમાં અને અર્ધો ઉમાગી પરની રીસમાં બોલ્યો.

“ત્યારે દલે કહ્યું મગાવો !”

બહાન્યો આવો મસ્કરીશરો જવાન દઈ ઉમારી સકટમાંથી પાર બિતરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યો.

“આદમ ! આ નિસરણી લઈ લે અને ઝાડના મૂળમાં સિતા આડી મૂકી દે.”

આદમે ઝપાટામધે નિસરણી લઈ લીધી મૂળ આડી સિતા મૂકી દીધી અને વિચાર કરવા લાગ્યા બીજો રસ્તો નહોતો.

“શુ દુશુ આદમ ?” ઉમારીએ પૂછ્યું.

“એ લોહો આખા પહેલા કાંઈક કરવું જોઈએ” આદમે કહ્યું.

“પ્રભુનું ભજન કરો તોલું કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી”

પણ વિચાર કર્યા છતાં કંઈ નવો માર્ગ ન મળ્યો ત્યારે અને બચાવનાં પૂરા દમિયાન રાખી બેઠા ઉમારીએ એ વિચાર આવના દહુ “આદમ ! આ સિતા લઈ લે”

“કેમ ?”

“ઉપરથી કાંઈ આવે તો પૂરા કરવાની મળે પડે”

“હા, એ પણ ઠીક છે”

આદમે સિદ્ધા ઉપાડી લીધી. પત્ની જિત્તી નજર રાખીને
જન્ને જલ્લુ દુશ્મનની વાટ જોઈને બેઠા.

અહીં મદાર શું થયું ? બારણું ઊંચડીને જલ્લુ રત્ના એક
પોલીસે જોયું તેથી જ ખેલે જોખા ચર્મજૂમ ઘડી: "આ અકામાં
લુટારા છે"

"હાં છે ?" ક્રુતા બે ચાર જલ્લુ જોખા ચર્મજૂમ.

"કાસીમ જમાનગ ! આખરે લુટારા પકડાઈ ગયા" એક
ઝોરાએ હર્ષ આવી જઈ કહ્યું.

"હજી વાર છે. એમ તો એ લોટો પહોંચેલા છે. શિયાળની
માફક બે તરફ બાગ્યાં ગાખ્યાં દરી !" કાસીમે અર્ધો હરખ
તોડી નાખ્યો.

"તો આખરે જલ્લુ કાપક કરવું જોઈએ" કાસીમનું ફંવાકું
ફરકવું નધી એ જાણી ઝોરાએ ઉતાવળ કરી.

"હા, એ વાત સાચી. યાદ, એમ અલિ ! તું ઉપર ચડ,
જોઈ આવ કે એ બારણું શું છે ?"

અલિએ ઉપર ચડી જોયું તો વચ્ચે કાણાવાળો લાકડાનો
ઝોરસ દુકડો ! કઈ રીતે બેસાતો દરો તે અનિની મોક્ષામ
બુદ્ધિમા જોતરું નહિ. નીચે આવી કાસીમને તેણે વાત કરી.

જન્ને અગ્રજ કાસીમ સામે જોઈ રહ્યા દિવ દઈને કામ
કરે માટે કાસીમને આ દુકડીનો જમાદાર બનાવ્યો હતો. અને એ
કાંઈ દગો ન કરે માટે બે અગ્રજ સોલ્જર મોકલ્યા હતા.

થોડા વિચાર કરી કાસીમે કાઠું મોઢું રાખી કહ્યું: “આપણે મહેરબાની ચાર સુતાર અને કરવત મગાવો. આ કપાલી નાખીએ !”

“પણ અંદર ઉતરાય તેમ છે ને ?”

“મને અંદર જિનરવામાં જોખમ લાગે છે, છતાં તમે કહેતા હો તો એક જખુને ઉતારીએ.”

“હા, ઉતારી તો જુઓ” પોતાની વાત મંજૂર થતાં સોજ્જર રાહ થયો.

તારમદમને આ ઉપર ચડાવ્યો. એ બહુ હોશિયાર હતો. સાથે લાંબો સળિયો લઈ ગયો. ઉપર ચડીને કાષ્ટામાં સળિયો ભરાવ્યો. વાડો વળીને કમળી ખેંચી કાઢી ! નીચેથી બધાએ તાળીઓના અવાજે તારને વધાવી લીધો. તારમદમને અંદર જોઈ તો અંધારું ઘેર ! જિતરવાની દિંમત ન ચાલી. નીચેથી કાસમને કુકમ આવ્યો: “કમ, શું જોઈ રહ્યો છે ? પક અંદર.”

“અંદર ઉતરાય તેમ નથી.”

“તો તો મહેનત અફળ જાય છે. ચાલ, તું નીચે જિતરી જા. આ અસિને જ ચડવા દે.”

અસિ સપાટાખંધ ચડી ગયો. યશાતનમાં ને યશાતનમાં અંદર ફૂદી પડ્યો. મનકરો થયો તેવી જ સામેથી જોળીએ છટી. અસિની ત્યાં ને ત્યાં કમર ચર્ચ. ઉમારી ધીમેથી બોલ્યા:

“પગાર વસૂલ !”

“આ ઠીક લાગ આવ્યો છે. એક પછી એક જિતરતા જાય ને આપણે કાર કરતા જઈએ.” ઉમારીએ કહ્યું.

“ચને કંક કાપતે ત્યારે ?”

“ત્યારે વળી જોયું જશે.”

ખન્ને જલ્દી ખીજો દુશ્મન પડવાની શક જોઈ રહ્યા.

પણી વાર થઈ અસિ પામ્યા ને દુર્યો એટલે મદાદુર તૈયાર થયો ઉપર ચડીને ફૂંદી પડ્યો. પડનાવેત ઉમારીએ રત્નનું નારણું ખેંચી નાખ્યું. બહાર જોણોના અવાજ ચોખ્ખા સંભળાના હતા, કાસીમે કહ્યું : “આમ તો આપણે બધા ખપી જશું.”

“ત્યારે શું કરશું ?” એક જોરે દોલે મોઢે બોલ્યો.

“બસ, મે કહ્યું તે. ચાર સુતાર ને કરવત મંગાવો.”

“નર્મદાખી જતુ પડશે. બે ત્રણ દિવસ નીકળી જશે.”

“ફટકો છે કાઈ ?”

“ત્યાંસુધી આપણે કોઈ બોધ જગ્યાએથી અંદર જવાય તેમ હોય તો તપાસ કરીએ.”

“હા, એ કબૂલ.” કાસીમે કહ્યું.

બે જણને તૈયાર કર્યા કાસીમેજલદી આવવાનું કહી તાર-મહમદ સામે આખ મીચી તાર અને એનો સાથી જગતમાંથી બહાર નીકળી ગئے આવ્યા. એક બાફતી ખટારો મળી ગયો તેમા બેસી નર્મદાખી પહોંચ્યા જોરાઓએ પોતે જશ ખાટવા ખાતર પોલીસ ઓફિસે ખગર પહોંચી કહેવરાવ્યા. કાસીમને તો એની પછી જ નહોતી.

નર્મદાખી આવી તારમહમદે ચાર સુતારને મોં-માગ્યાં નાખ્યાં

ઠરાવી તેનાર ક્યાં લાડૂતી ખટારો સીધો મળે તેમ નહોતું માડીને ચાગ કબાબની વાર હતી સુતારને પોતા સાથી સાથે રોડને પહોંચવાનું કહી તારમદમદ માને મળવા સહરમા ઝીપડ્યો. એનો સાથી ગિચારો કહેનો રહ્યો કે ‘તને મોકુ ચગે’ તારે સાબળુ નહિ

તારમદમદ લાડૂતી સાર્ધસ લઈ સીવા કન્યાવિદ્યાલયમાં ગયો. કૃષ્ણામાને બોલ ક્યા મળશે ? તારે એક ડોપરીને પૂછ્યું.

“એને પગે વાગ્યું છે, ઝોરડીમાં સૂતો દશે.”

‘ક્યા આવી એની ઝોરડી ? જગ ખતાવશે બહેન ?’

“હા, બાવો.”

દૂધી પોલીસને આવતો જોઈ મામુદ ખાટનામાં બેઠો થયો. પાસે આવના ઝોળખી કાઢ્યો ‘ઝોહા તાર ! તું ક્યાંથી ?’

કન્યા પાછી ગઇ એટલે તારે બધી વાત કરી સાબળીને મામુદનો શ્વાસ ઊંચે ચડી ગયો, તારે ઊઠતાં કહ્યું ‘બત્વારે ફૂં સુતારને લઈને જઈ છું કાસોમના હાથમાં બાજી નથી રહી. હું કાર્ધક જલદી ઉપાસ કરજે, બે દિવસ મોકુ ચાવ માટે ફૂં માડીરસતે જાઉં છું.’

મામુદને એ જ સ્થિતિમાં મૂકીને તાર આવતો થયો.

લાડીને ટેક મામુ કૃષ્ણાને બગલે આવ્યો ઉપર ચાલ્યો. કૃષ્ણા બેઠી બેઠી વાચતી હતી લાડીનો અવાજ સાંભળી ઝીપડી બંધ કરી મામુદને નેઈ કહે ‘કેમ, તું લગડાતો શા માટે આવ્યો ?’

“ઉમારીલાઈને દુશ્મને ઘેરા છે.”

“ હેં !.....” કૃષ્ણાની રાડ ફાટી ગઇ.

“ હા, આપણે તે દિવસે એટલું જીવન ન રાખ્યું કે મારા પત્નમાંથી નીકળેલા લોહીના ડાઘ ધોઈ નાખવા ભેગાએ. એ લોહીના ડાઘથી હાડ એળખાઈ ગયું ! ”

“ જાડમાં જીવવા શી રીતે ! ”

“ પછી કોઈ જાનું રહે ! ”

“ તો શું પોલીસ અંદર પેઠા છે ? ”

“ ના, હજી સુધી બહાર છે. અંદર લાતરનાગને આદમ અને ઉમારીબાઈ દાર કરે છે: પણ હમણાં ચાર સુતાગ અને કરવલ લઈ એક જણ ગયો છે તે જાડ કાપરો ”

“ તો તો ગગગ થાવ ! ” કૃષ્ણા મૂઝવણમાં પડી.

“ કાસીમ ત્યાં નથી ? ”

“ છે, એવો જ બબર મોકલ્યા, પણ એ જિત્યારો શું કરે ? ”

“ ઠીક, તું મોટર તૈયાર કર ” કૃષ્ણાએ નિમ્ન કરી સીધો.

મોટર આવી. પોલીસ-અમલદારનો પેગ પહેરીને કૃષ્ણા અંદર બેઠી. મોટર નરીની સડકે જીપકો સહેજે હોલ્યા પછી કૃષ્ણાએ પૂછ્યું: “ સલીમ છે તે રથાન સડકથી કેટલું દૂર છે ? ”

“ પંદરેક માર્ગેલ ”

“ ઉમારીબાઈના રહેઠાણથી ? ”

“ વીસ માર્ગેલ ”

“ તારે પગે કેમ છે ? ”

“ વાધો આને તેમ નથી ”

“ ત્યારે તું સડકે મોટર રાખી સહીમને ખમગ આપી આવજો સહીમ અને તેટલા માણુમો નઈ ઉમારીમ છની મફતે જાય. તું ખાડો આવતો રહેજો ”

“ અને પેલા આણુમ ? ”

“ એને માટે ચાર જણા રાખતો જાય, નહિતર હ પેતે તારી સાથે આવીશ ’

“ તમારે શા માટે જોખમ ખેણુ ? ”

“ એમાં જોખમ જેનું ? ”

દોડમે ખાસિ ઉપર નીચળી ગયાં પછી મામુર મોટર આડે માગે લીધી જાડોમા ગખી પમપાળા બન્ને ચાલ્યાં બપોરના બાગ થવા આવ્યા ત્યારે સહીમને રહેઠાણે પહોંચ્યાં.

પદાડીની સડક ખીણુમા સહીમને વાસ હતો કૃષ્ણા બહાર જીતી રહી મામુર અલગ પેડો દાથે ઢારેતુ બે વડુ હતું મામુરને જોઈ સહીમ દોડતો નહ આ પો બન્ને દોરત બેગી પડ્યા મામુરે નધી વાતકરી મનામ આવો ફાડી સાજગી મ્હો તમ જ મામુરે બહાર નીચળી મુદ્દ એવો અવાજ દરો બદ્ધનો બાર થતાં વાદળાં ફૂદી ફૂદીને જાગે તમ કુમરે કુમરેથી, જુમમા માયી નીચળી લોહો દોડી આવ્યા પચામની ટોળી મમ મમ ચાર જણને સાહેબની એ પી મટે ગખ્યા બાળીનાને સાથે નઈ વીસ કૃષ્ણા સાથે મઈ મામુર પગે મગજે ત્યાં જ રહી સહીમની સેના અપાઠગથે આગળ વધી ચર કલામ્મ એ પહોંચી ગયા

કામીમની ઝીણી અને ચપળ નજરે સહીમની ફાજને
 નેહ લીધી એ તૈયાર થયો બંદૂક વાછ આરામથી આડા
 પડેલા ગોળ બેડા રૂને પૂજવા લાગ્યા " શુ છે જમાદાર !"
 ત્યાં તો સહીમની સેના દેખાઈ સોદ્ધરૈ પોતાની બંદૂક
 સજાળવા જાય તે પહેલા કાસીમે જ ઝાળી ચાપી બન્નેને
 ઢાળી દીધા. દોડીને કાસીમ સહીમના પગમા પડી ગયો.
 જમાદારના તાગેદાર પોલિસો હથિયાર મૂકી રમ્મને કેદ થયા.

કુબ્જાગે કાસીમની પીડ ચાખડી

*

ઉમારીની સ્થિતિ પાંજરે પૂરેના સિદ્ધ જેવી થઈ હતી.
 એક પછી એક દુસ્મન આવતા ગયા હોત તો એને લહેર
 પડત પછુ પછી તો ન દુસ્મન અહર આવે, ન
 પોતાનાથી બહાર નીકળાય રાને બન્ને વારાફરતી જાગ્યા હતા.
 ખાવાપીવાનું તેમને સજ્જત નહોતું ઉમારી ધડીગે ધડીગે
 હહેનો, " આદમ નિસરણી બાપ આપણે બહાર નીકળીએ "
 આદમ એને રોકી રહ્યો હતો છેક સાળે ઉપરથી કાઠકિ
 પડ્યું. આદમ જઈને છુએ તો તીર તીરને છેડે કાગળ
 બાધેલો યોડી નાગ પહેલા જ બહાર મોરબોર સજાળાયો
 હતો બંદૂકના અવાજ સજાળ્યા હતા એમા આ કાગળ
 આળ્યો, વાળ્યો કુબ્જાના અક્ષર હતા દુસ્મન કાર ચમાના
 અંધર હતા અને નિસરણી બાપવાની વિનંતી કરી હતી

" ચાત, ઝટ હવે નિસરણી નાંધ આદમ " ઉમારી
 ફૂલો નિસરણી બધી ઉમારી ચડવા જતો હતો તેને રોકી
 આદમ ચડ્યો. ધીરથી બોલ્યો નીચે નેહું, ખાતરી થઈ ગઈ.
 નીચે કુબ્જા, કાસીમ, કાસીમ અને સોએક દોરતો હતો ઉમારી

પાછળ જ આવતો હતો. બન્ને બહાર નીકળ્યા. અરસપરસ હેતથી બેઠ્યાં. ઉમારીએ કાસીમને ધન્યવાદ આપ્યા. બીજને હતો વ્યવરિયત બનાવવાની બધામણ કરી કૃષ્ણા અને સહીમ દુકાની સાથે ચાલ્યા ગયાં. પોલીસ-પાટી લઈ કાસીમ ચાલ્યો ગયો. એ પચાસ કાસીમના પસંદ કરેલા વિદ્યાર્થી સાથી હતા.

ઉમારી અને આદમ થોડી વાર બહારની હવા ખાઈ પાછા પીંજરમાં પુરાઈ ગયા. તે જ રાત્રે આ સ્થાન છોડી બન્ને સહીમને રહેણાણ જોપડી ગયા.

અમર રાહીદ

મુદિનાઓની અડપટ્ટી, ઉત્તરગંગા, અને ચાકને કીધે પોલીસ તો માં પોકારી ગઈ. એન નિરાતિ શાસ લેવાનો પશુ વખત મળતો નહેતો. એમાં પહેલા હાથાને વિચારાવે તેવા બીજો હાથો થયો. જગતના સ્વાધીન દેશોગે કંગાવે હશે આફ્રિકા સ્વાતંત્ર્યપુરુષને ટેકો આપ્યો હતો. પહેલો હાથો મધરાતે ચોર-ડાકુની માફક થયો હતો, બીજો હાથો ખુલ્લી ગીતે, કાર્લ રાજા ચક્રી આવે તેમ, બાવરિયન સૈન્ય સાથે કરવામાં આવ્યો કેટલાયે જમીનદારો અને અફમરો ગિરફતાર થયા હાથો રૂપિયાનું રોકડ અને મિમક્રત ધોળે ક્વિસે લૂટાઈ ગયું. પૂર્વ આફ્રિકા તાગજ થયું.

ટેટલીકે જગ્યાએ સરકારી સૈન્યની ગાલ તોલુ ઉમારીનું હરકત ઇન્ડિયાપૂર્વક કલાકો મુખી જીલુ રહ્યું પણ કોની મમદૂર છે કે સામે થાય ? સામે થાય તેમને બહાદુરીયા પાછા હાથ પકડ્યું ! વિમાનો આવના પહેલા બધા જગલોમાં ભગાઈ ગયા. થોડા જીવાનો સામા ચતા રણમેદાને સત્તા. પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય-કાળે દરેલી કુરખાની એમને મન અમતપદસમાન હતો

આ બીજું યુદ્ધ દેશવિદેહમાં ફેટાગો સાથે પ્રગટ થયું. ઉમારોને સર્વ સમાચાર મળી ગયા એટલે એણે પત્રિકા લખી:

“પરેશા હલ્લાને કોઈ જાણતું ન હતું, એને કેટલાક લૂંટારાની લૂંટ માનતા હતા. બીજા હલ્લાએ જતાવી આપ્યું છે કે આ લૂંટફાટ નથી, પણ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ છે. આ વખતે આપણી દુકાનીઓએ રીનસર સામે પકડાર કરી કેટલીક જગ્યાએ સરકારી પકટબૂને પગાન કરી છે. અલગત, આપણી જૂની રીતે જ રાષ્ટ્રની આ હલ્લામાં થયેલી ફેરફાર અપૂર્વ ગણાય. કદાચ હવે પછીનો હલ્લો છેલ્લો હશે. તે ક્યારે થશે તે કહી શકાતું નથી; પણ એ હલ્લામાં નાનાં-મોટાં, સ્ત્રી-પુરુષ, વેપારી-નોકર સૌ કોઈ સામેલ થઈ જશે. ચોક્કસ દિવસની રાત્રીમાં રહેશે. માલમિલકત દેઠાણે પાડી મુકીને પાટ તૈયાર થશે.

“હેવટે, માર્ગ વદાર્ધ આક્રિફન બાઈબિલેન ! મારા અને તમારા પિતાસમાન બાના હુમેનને નામે, આપણી જનની જન્મભૂમિને નામે આ નાચીજ ઉમારીનો દુકમ છે કે આ આખરો સંગ્રામમાં એકવાર તો ખસ દૂરી પડો !”

પત્રિકા વાંચીને અમલદારોના હાંમલ મગડી ગયા. વિદેશી મૂડીદારોના પગ ધ્રુજવા લાગ્યા. મરજિયા લુવાનો ચોક્કસ દિવસની રાત્રી જોઈ રહ્યા.

હુપી પોલીસના માણસોએ કન્યા વિદ્યામળના ઓટલા જાંઘવા માંડ્યા. પરંતુ હોશિયાર માણસ આગળ એમનું કોઈ વળતું નહિ બીજા હલ્લા પછી કૃષ્ણા એક વાર ઉમારીને મળી આવી અને ત્રીજા હલ્લા મારેની જંગી યોજના લઈ આવી. પરદેશના પ્રતિનિધિઓમાં ઇન્ટિપ અને અધ્યાનિમ્તાન લાસ્ટરી મદદ આપવા તૈયાર થયા. ત્રીજા હલ્લામાં અને તેટલાં શહેરો, અમલદારોના માણસો બળે તેવી પેરવો કરી. હલ્લા આગ ગણપાંગડકા દિવસો રહ્યા. લુવાનો તો કાગળે ડાળે એની ગાઢ જોઈ રહ્યા છે.

ઉમારી બેફામ બનીને કામ કરવા લાગ્યો; ખરેખરે રંગમાં આવી ગયો, ખાલે સ્વરાજ એના હાથમાં રમવા માંડ્યું !

ઉમારીએ ત્રીજા હફલામાં બેઠાનાર આસપાસના બોજાની 'સાત ગાઉ'ના જંગલમાં સળા રાખી. સગકારી બ્રશર મગિલા-ભળ ગિઠાવી પકડ્યું છે; છતાં ઉમારીએ બે હાજર છુવાન-છુવાઓને એક જગ્યાએ ભેગા કર્યા.

સમીપના રહેઠાણથી પાંચ-સાત ગાઉ દૂર એ જંગલ હતું. ઉમારી આદમને લઈને ત્યાં પહોંચ્યો. એણે આખરી શબ્દો સંભળાવ્યા: "આ હફલામાં કો તો આપણે ગ્વાધીન થશું, કો શહીદ બનશું. તમે નેક ન ચૂકશો. પાછી પાની ન કરશો. દુસ્મનને પીક હગિત્ર ન બતાવશો, ચાહે જન ફેસાન થઈ જાય આપણી આમા હોદ્દા છે. ખુદા ખેર કરે." સળા ખતમ થઈ મૌનુપચુપ પોતપોતાના છુવાઓમાં ચાલ્યા ગયા.

ઉમારી પોતાના રહેઠાણ તરફ વળ્યો.

આગળ આદમ, પાછળ ઉમારી. બન્ને લગોટીશર હતા. ખસે તીરકામકું લટકાવેલું હાથમાં શાલુ અને કહે તમચો. બન્ને નિશ્ચિતપણે ગાદયા જતા હતા વાતો કરતા વચ્ચે જાય છે એમાં એકાએક પાછળની પહાડી પરથી સો-સવાસો પોલોસો ખુદાલીનાં પોકારો કરતા બિનરી આવ્યા. બન્ને દોરતો ચમકીને બિચારી ગયા. ઉમારીએ વીજળીની ઝલપે હાથનો બારો ફેંકી, કહેયો તમચો કાઢ્યો અને સામે જ આવી ગયેલા નાચક જેવા લાગતા જોરા ઉપર ઉપરાઉપરી તાર કરવા આગ્રહ સ્થાપેલો પથ્થુ જોળીતાર થઈ થયો. પળવારમાં દુસ્મને એ બન્નેને ઘેરી લીધા. તમચો ખાલો થતાં ઉમારીએ દોડીને એક સોજમરના હાથમાંથી ઉઘાડી કિરચ

ખૂંચવી સીધી અને હાથ તેટલું જોર વાપરી હુટાવરા ઘાઓ દુસ્મનની ગોળીઓ અને ભાર્યા સરીર વીધી રહ્યા હતા. એમાં આદમ ધવાઇને ઉમારીના પગ આગળ પડ્યો. ઉમારી આદમને પડતો ભેઈ મગણિયો રયો; પણ ગેના વીધાયેલા ધૂનીરમાં કૌવત ખૂટવા આવ્યું હતું. એના સગીરમાથી લોહોની ધારાઓ આંધી જતી હતી. એને અંધારા આવ્યાં. કપાળમાં વાગેલી ગોળીઓએ આંખમાં લોહી જરી દીધું. ઉમારીએ ઉત્તેજ વાર કરી લીધો. માતૃમૃતિનું રમરથ કરીને એ ધગ્ગાએ દળ્યો !

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો મેનાપતિ. નૂતન આક્રિશ્નો સરજનદાર, લુવાનોનો આત્મારામ-આમ અચ્ચાનક અલુધાર્યો પોતાની સ્વમંજુ પ્રાપ્તિની વાસનાને અતૃપ્ત રાખીને સમગ્રગુપ્તમાં સુતો.

ન્યારે સ્વાતંત્ર્યસંધ્યામનો વિજય એને દાયવેંતમાં દેખાતો હતો તે ધીએ, પોતાના દિલોગ્નન દોરનાને, મગાસંબંધીઓને અને પૂર્વ આક્રિશ્નની સમસ્ત પ્રજાને ચક્રી મૂકીને એ એકાએક આંધ્યો રયો !

*

નન પડવા આવી તો પણ ઉમારી પાછો ન ફર્યો એટલે મલીમને ચિંતા રવા લાગી. એણે જો જાણે સામે મોડર્યા. ખૂને જાણ ઉમારી પડ્યો હતો તે જગ્યાએ આવી પડેઆ. કપાળથી રવાનાં ચોખ્ખાં નિશાન દેખાયાં. દુસ્મનો પોતાન પક્ષ માણ્યોને ઉપડી ગયા હતા. આસ આદનો હોવાથી જખ્મી આદમને પણ સાથે લઈ ગયેજા સ્થાન આડ માર્ગની વચ્ચે ઝિન્નઝિન્ન રહ્યું ગયેલો ઉમારીનો મૃતદેહ પડ્યો હતો પોતાના વદાશ સગરનું શમ જોતાં બેઠે જણુ પોકેપોક રેઈ પડ્યા.

રાતના અંધારાં ઊંઘ્યાં, ઊભારીને ઉપાડી સહીમ પાસે લઈ
આયા. જોતાવેંત સહીમ મૂઝ્યાં ખાઈ પડ્યો ! દુઃખી સાથીઓએ
પાછી ઝાંટી એને લાનમાં આપ્યો. ‘આ હર સમાચારથી
કૃષ્ણાનું શું થશે’ એ વિચારે એને કંપારી વજી મન મજબૂત
કરી કમાલને નમરોખી મોકલ્યો.

કમાલે આવી, મામુદને સમાચાર આપ્યા. એની સહીમ જોઈ
જ રિધતિ થઈ પડી. વારે હેચે મામુદ કૃષ્ણા પાસે ગયો.

કૃષ્ણા આજ સવારથી આનંદમાં છે. આવતી કાલે સવારે
શરતકુમાર અને આના લુઆ આફ્રિકાને કિનારે ઊંઘવાનો તાર
છે. મામુદનો શોકમસ્ત ચહેરો જોઈ એણે પૂછ્યું : ‘કમ, આજ
કામના ઉપર રિસાપો તો નથી ને ?’

મામુદ મૂંઝે ઊભો રહ્યો.

“જીવ સિવાઈ ગઈ છે કે શું ?” કૃષ્ણાએ દસનાં દસનાં કહ્યું.

મામુદની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. કૃષ્ણાએ જણ્યું,
કેઈક ગંભીર બનાવ મન્યો લાગે છે, નહિતર મામુદ આમ રોવે
નહિ. એ ખુરશી પરથી ઊઠી મામુદનો હાથ પકડી આંસુ લૂછી
નાખ્યાં. પ્રેમાળ અવાજે પૂછ્યું : “શું છે મામુદ ?”

મામુદ નાના બાળકની માફક ફરફે ફરફે રોઈ પડ્યો.
કૃષ્ણાને સમજણ ન પડી. જાણે એનું લોહી ફરવું બંધ થઈ ગયું,
“મામુદ, મામુદ, વાત કરને ? શું થયું છે ? મારો જીવ મૂંઝાય છે !”

મામુદે મહામહેનતે દિલ કઠળ કયું. હીનકાં બંધ થયાં,
આંસુ તો ચાલ્યાં જ જતાં હતાં એણે વ્યક્ત અવાજે કહ્યું :
“એક લશ્કરી ટુકડો સાથે લડનાં જાના ઊભારી સહીત થયા !”

કૃષ્ણા જડ જેવી આંખો ફાડી ભેઈ ગઈ, જાણે સાંભળ્યું જ નથી. આંખમાં આંસુનું ટીપું ન આવ્યું. જાણે ચર્ચરનું પૂતણું ! હમણાં અચેત થઈ પડી જરી એમ ધારી મામુદ જીકયો, કૃષ્ણાને સાંતવન આપવા એણે પોતાનાં આંસુ લૂછ્યાં. કૃષ્ણાની પીઠે હાથ મૂકી તે બોલ્યો: “કૃષ્ણાબહેન, તમે આમ શ્રોત કરશો તો અમને કોણ ચાંત કરશે ? ઉમારીભાઈનું અધૂરું કામ કોણ પૂરું કરશે ?” મામુદ પાણી લાવ્યે. કૃષ્ણા એમ ને એમ બેઠી છે. મામુદે જાણ્યું, કૃષ્ણા સ્વસ્થ થઈ છે. એણે બધા સમાચાર વિગતવાર કહ્યાં. ઉઘટે કહ્યું: “મરણતોલ આદમ પોલીસના કબજામાં પડ્યો છે.” સાંભળતાં જ કૃષ્ણા દુઃખનિદ્રામાયી બનગી. ચલીફ ઉમારી કરતાં જલ્દીમના પંજામાં સપડાયેલા મરણતોલજખમી આદમની ચિંતાએ એને ઘેરી લીધી. ઉમારીના કાગમા વિયેગદુઃખને હૃદયમાં સંધરી એ બિડી. આદમની ખબર કાઢવા લક્ષ્મીદાસને મળવા આવી.

કૃષ્ણા બીપર આજે અચાનક આજ તૂટી પડ્યું હતું !

‘એને તખ્ત પરથી હટાવી દો’

ભુરાયદાર ઘડી-મૂછવળા, ખુમારીમાં જાતી કાઢીને જોડેલા, બે હજાર આફ્રીદીઓ મસ્જિદના ચોમાનમાં એકલા મળ્યા છે. વચ્ચોવચ્ચ બિછાવેલા ગાલીચા ઉપર, મચરના તકિયાને અંદેશીને ખાન કાફરખાન અને મૌલાના યાકુબખાન બેઠા છે. બન્નેની શક્તિની આજે કસોટી ચવાતી છે જીરગાના પ્રમુખપદ માટે હરીફાઈ નથી, પણ કેટલાકને વહેમ ગયો છે કે કાફરખાન આફ્રીદીઓને હિંદુસ્તાન સાથે લડાવવા માગે છે. એ વાતની ચોખવટ કરવા માટે આજે ખાસ જીરગા ભરવામાં આવી છે.

યાકુબખાને પોતાના અનન્ય સેવાભાવથી અને અમલકારિક કુદ્ધિથી આફ્રીદીઓનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. આફ્રીદીઓની રાજસત્તા જીરગાના હાથમાં હતી, એટલે તે જીરગાનો પ્રમુખ રાજ્ય મળ્યો. આજે કાફરખાન જીરગાનો પ્રમુખ હતો, છતાં યાકુબખાનને પૂછ્યા વિના કાંઈ ખાણ પાણી પીવું નહિ. યાકુબની પાછળ જીલા રહીને સૌ નમાજ પઢ્યા. લોકોની હાજરીમાં ઝાકરને પણ યાકુબની પાછળ જીલા રહેવું પડ્યું.

યાકુબ જીતાનો સોજી નહોતો, એટલું જ નહિ પણ એ

સત્તાને ધિક્કારતો, શાકુત ક્ષીર જેવું છવન છવતો. ઓલિયા માણસ જેવું એનું સાફ દિલ હતું. પોતાના વિદ્વાનથી એણે આક્રિદી મુશ્કેલી આજ્ઞા કર્યો હતો. અને આપણે જોઈ ગયા તેમ પદ્માડામાંથી વીજળી કાઢી લોખની દ્રષ્ટિએ એણે ચમત્કાર કર્યો હતો.

ઝફરખાન મદત્વાકંક્ષાની મૂર્તિ હતો. આદર્શ બાબર એવો ઉપાસ્યદેવ હતો. એ વિચારતો કે “ખાન” પામે મૂકીમર સંનિધિ હતા, મારી પાછળ આખી કામ લીધી છે. ખાનર હિંદ પર ચઢી આવ્યો ત્યારે દિંદુસ્તાનમાં બદાહુન સરવૈયા અને રણુ-કુશલ મેનાખનિ હતા. આજે અધા દયા-ધર્મની વાતો કરવાવાળા મવાલોઓ થઈ ગયા છે. તે દિવસે દિલ્હીના તખ્ત પર ઇંબ્રાહીમ લોહી હતો, રાણા સંગ જેવો રજપૂતાનામાં એક ચક્રે રાજ કરનાર ગણ હતો. આજે તો દિલ્હીમાં ઉકરીઓ રાજ કરે છે ! અને રજપૂતાના વાણિયાપૂતાના થઈ ગયું છે. હું કેમ દિલ્હીનું તખ્ત કાચ ન કરું ?”

એ મદત્વાકંક્ષાથી પ્રેરાઈને એણે દિલ્હીની મજલ કરી હતી, અફઘાનિસ્તાન જઈ આવ્યો હતો, એને મદુજ આશા દેખાઈ હતી. કેટલાક લુચાનો ખાનગી મદત્વાકંક્ષા પૂરી કરવા તત્પર થયા હતા.

હરગનું કામકામ ચરે ચપા જ કુતુંગ ઝેડ્યો. લુચાનોનો આશય હતો. છ માસ પર જ એ તુર્કિસ્તાનમાંથી આવ્યો હતો. કુતુંખનાં મામાજ એને નગીર મૂકી મરી મથેલાં ત્યારે એને ફાઈ તુર્કિસ્તાન સર્જ મથેલું. આજે ખાતીય વરસે તે પાડો આવ્યો હતો. ભરેલોમથેલો હોશિયાર થઈને આવ્યો હતો. નાનપણથી

એને તખ્ત પરથી હટાવી દો'

પરેશમા ગ્લો હતો એટલે આફ્રી લાખા પૂરી આવડતી નથી. માકુમખાનનો એ જદા ગુનામ કે. યુસુફખાન તરફ જુવાનોનો પૂન્યભાવ પ્રગટાવનાર કુતુમખાન તરફ આફરખાને પ્રગટાવેલી ફિકારી વૃત્તિ ટાળી માનવૃત્તિ પેદા કરાનાર કુતુમ અને ખૂતખરામો કરના કરતા, જિંદગીમાં લટાર રહેવા કરતાં, શિક્ષિત અને સમગ્રી જહેની બનનામા ખગે ઈતિહાસ છે, એવી ઉદામ વાવના દિનમાં પ્રગટાવનાર પલુ મુતુમ જ દતેલ કુતુમે બુદ્ધિ અવાજે કહ્યું

"ઉશ્વા પ્રેનાક માસથી મારા જુવાન લાખખોના મન કાષ્ટએ લભેરી નાખ્યા છે, પ્રાઈએ એમના મગજમાં દિલ્હીનું તખ્તના દામ કરવાની ખવાખી વાત ધુસાડી દીધી છે જે ફિદુખાને આપણી સુખાકારી માટે જાટલી જહેમત ઉઠાવી, જેણે આપણી પર્યાગ્યા જમીનને કાદુપ નળારી, જેણે આપણા અજાનને ટાળના ગામેગામ મદેસાઓ ખોલી, જેણે આપણામાં શાંત શહેરી તરીખની લાખમત આણી, તે ફિદુખાન ઉપર અકાર્ષ કરવી તે કાષ્ટ ઈ-સાનનું કામ નથી, ખુદાના બદાનું કામ નથી-કાષ્ટ કાફરનું કામ છે"

કુતુમ મેઠો એવો જ આફરખાન કડ્યો એણે ગુસ્સામાં જનન ઉપરનો મનુ ગુમારી દીધો, ન ખોદવાના વેણ એ મોલી ગયો જરે એણે 'તુ' ગમે તેમ ચાલ આપણા આપણતાનો પેલાવર તો હું ગર જવાનો જ છું તમે કાષ્ટ મારી સાથે નહિ આપા તો પરના નથી હું મેકના જર્મસ અને પેલાવરના જુરજ ઉપર આફ્રી જીરવાનો ઝડો ફરમવીસ અને તેમ કરનાં માગી જનન કુ માન કરવી પડશે તો પલુ હું પાછું વાગી જોઈશ નહિ" એ જ વખતે ખાન ઝરગામાથી ચાલી નીકળ્યો મો દોડ્યો જુવાનો ખાનની પાછળ ચાલ્યા ખાને પેલાવરનો માર્ગ પકડ્યો-કાંમો વિચાર કરાવું એ વોસરી ગયો.

જીગાના લોકો ભોંઈ ગયા. એ વખતે જીર્ણ અકબરખાને જીગાને કપડાના વેણે દર્શાવે ‘હિંદુસ્તાનના આપણે અહેસાનમદ છીએ ખાન મવાલી માણસ કે પેશાવરના લોકો માર્જનું ગભ્ય સાખી શકે તેવા જે જ નહિ એક ઇન્સાન પોતાના ગવળી ખ્યાલથી આખી કામને ખાડામા ઉનાગવા તેવાય થયો છે કહો, એવા લાપરવા, ઉદન ઇન્સાનને આપણે શી શિક્ષા શીખી ?’

“એને જીગાનાતખ્ત પ-ચોડાવી દો” એક જણે કહ્યું.

“બમ, બગમર છે, દર્શાવી દો અને એની જગ્યાએ અકબરખાનને બેસાડો’ બીજાએ સૂચના કરી. અકબરખાનનું નામ આવતા જીગા આખી મોજમા આવી ગઈ અકબર બલે. લોકપ્રિય હતો અકબર ખાનને પ્રમુખની ગાદીએ બેસાડો.

“આપણી એક ફજ જીની છે, અને તે આફને પેશાવર જતો અટાવવાની” કુલમે નવી સૂચના નબૂકગી.

“અલમત, જીગાએ સૂચના વધારી લીધી.

“કાણુ એ કામ માથે લે છે ?” અકબરખાને પૂછ્યું.

‘હું બઈમ.” કુલમ તાજમ કરી જિભો થયો.

“કુલમખાન માથે કાણુ જશે ?”

“હમ જયગા, હમ જયગા” કરતા એક મો જીવાન જિભા થયા કુલમે જવાબી તેધારી કરી.

યાકુજખાને કુલમને પાસે બોલાવ્યો, પૂછ્યું “ખાનને કેવી રીતે પાસે વાળીય, કુલમ ?”

“એને સમજાવીશ, ફેસવાવીશ, મનાવીશ”

“ નહિ માને તો ? ”

“ તો તનવાર ક્યા દુર ગઈ છે ? હા એને નહિ, કા એ નહિ ”

‘ એમ ન ચાલે તો તો ખાનને અન્યાય કર્યો કહેવાય ! ’

‘ ત્યારે શું કરવું ? ’

“ ખાનને સમજાવી જોજો માને તો ઠીક નહિતર માર્ગમા આડા મુઠ્ઠા જોખે ઘાટની સાકડી નાજમા તમારા બદન ઉપર પગ દઈને જનાની એની તાકાત નથી ”

પણ ”

“ પણ ને પણ હું નહુ છું તેમ જ કરવાનું, નહિતર નથી જવું ’ મારુમે ખુદાઈ આદેશ સંભળાવ્યો કુતુમ તામે થયો, શિર સુખવી ચાલી નીચ્યો

ઝાફરખાન ફૈઝખાન પેશાવર તરફ ધસ્યો ત્યારે મનમાં મનમાં અમર ઉપર અને કુતુમ ઉપર બંધી રહ્યો ૩ એના મનમાં એમ કે આ બધું બધું વાગનાર વાકુમખાન છે. ત્યાં પાછળ કુતુમના ઘોડાના કાળવા માળવા ઝાફરખાને જાણ્યું કે લડવા આરે છે ઝાફરે ખામ જોયું કુતુમ આવીને ઝાફરના પગમાં પડ્યો

“ કેમ અમારી મદદે આવ્યા છો ? ” ખાને અજાણીથી પૂછ્યું

“ ના છ, આપને રોકવા ”

“ એમે રોકાનાર નથી ”

“ તો પરાણે રોકવા પડશે. ’

“ક્યા ?” ખાનનું માથું ફરી ગયું.

“તમને શેકવા પડશે મારીને નહિ પણ માર્ગમાં આઠા મુકને.” કુવુખે ચાક્રમતાથી કહ્યું.

“તો શું, તમે એ મવાલી દિંદોરો માફ સત્યાગ્રહ કરવાના છો ?”

“જી હા. હવે આપ એક ડગલું પણ આગળ ન બારશો, નહિતર અમારે સત્યાગ્રહ કરવો પડશે.” સત્યાગ્રહ ઉપર બાર મુકીને કુવુખે કહ્યું.

ખાને વાત કાને ધરી નહિ, આગળ ચાલ્યો. તરત જ પાંચ જુવાન આઠા મુક ગયા, આડગળાને રીસમાં ખડમને વાર કર્યો. ત્રણ જણાને કનક દરી નાખ્યા! ત્યાં ખીજ પાંચ મુક ગયા. આફર ફરોગર ખડગ ઉગામે છે ત્યાં પાછળથી એનાં સાર્થાએ હાથ પકડી લીધો: “સખૂર આડગળાપણે આટલા વાગ્તે નથી નીકળ્યા તારે આમ ઝેરગરતે ઇન્સાનનું લોહી વહેવગવતું હોય તો અમે તારી સાથે નથી આવવાના.”

“કુછ હજી નહિ, સલામાતેકુમ” ખાને ક્રોધથી કહ્યું. જુવાનો પાછા ફરી ગયા. કુવુખ પણ પેતાના દોસ્તોને લઈ પાછો વળ્યો. ત્રણ રહિશોને સંભાળથી અને માનથી સાથે લીધા. ગાદરખાન નિગચ મઈ અફઘાનિસ્તાન તરફ ચાલ્યો ગયો.

જુવાન ટોળીને લઈ કુવુખ અકબરખાન પામે આવ્યો. અકબર ખુશ થયો. પ્યારથી દુવા આપી.

કુવુખે કહ્યું: “અખ્ખાનન! મારે દિંદુરનાન જતુ છે.”

“ત્યાં જઈ શું કરશો ?”

“આગળ પહોંચ અને મુઠક જોઈશ.”

અકબરખાને શાકુખ પાસે સવામજૂપા લખાવી દીધા. કુલુખ દિંદને માર્ગે પડ્યો.

પેશાવર તોશું એટલે એણે વેશ બદલ્યોઃ છરાની ટોપી ઠાઠી પંજાબી સાફે લગાવ્યો, પામળમો ઠાઠી ધોતિયું પહેર્યું, દેડિયુ ઠાઠી લાંબા પહેરણ ઉપર ઢાઠ ચડાવ્યો. માથા વચ્ચે સેથા પાકચો-પાન ગાળ્યું.

કુલુખ મટી દરવાર ફર્ય ગયો.

દિલ્લી જઈને વાસંતદેવીને આ ખુશ સમાચાર દર્શા. પગરાપ્દમંત્રી આવનસાહની વાત ખરી પડો. જે દિવસ પહેલાં જ વાસંતદેવીને યાદે દેશુ હતું

“તમે આફઘીઓની મુશ્કેલ સ્થિતિ ન કરો. એ પાઠાણુર અને તેક ગામ દગાખોગને ગરદન માગશે. આજણું આદેશન જૂલી પેશાવર ઉપર ચમકાઈ દેદી નહિ કરે”

અને એ પેલું લેમ જ

શારતકુમાર રણમેદાને

“ભૂળવાજોર ટોળાનો સરદાર હિમાગી નમ્રશાનીની પોલીમને હાથે ઠાર થયો છે.” દિંદી વિમાનમાં પાટિયા પર તાજ સમાચાર લખાયા. ખાના લુખ્મા સોડસાંગરમાં ફૂળી ગયા. દુકાનીના લુવાનો પણ દિલ્લીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયા. ચગતનું વિમાન પાછળ આવતું હતું એને ખબર આપ્યા. સગનના શોકનો પાર ન રહ્યો.

બોજે જ દિવસે વિમાન મોઝાસા જીનથું. સ્ટેશન પર કૂચ્છા અને મામુડ લેવા આખ્યા હતા. ડે. મયુગ્યંદના મકાન પર બધો કાર્ફો ગયો.

સાને કૂચ્છા, ખાના લુખ્મા અને ચગત બધેનાગે વિચાર કરવા બેઠા. કૂચ્છાએ વાત પરથી જોઈ લીધું કે આ મોકા અદિસડ ગીતે જ મદદ કરવા તૈયાર છે. એણે કહ્યું: “તમે ગમે તે ગીતે મદદ કરો એમાં મને વાલો નથી, પણ આ જાને નીતિ સાથે આવી નહિ રહે.”

ચગતે કહ્યું: “હિમાગીગાઈના જવાધી તમાગા ત્રીજા દિવસનો કાર્ફો દબાવ્યાં અમલમાં મૂકી નહિ સકાય. એને માટે ૭ જાન માસ સહેજે જોઈએ, અમને ચોકવંસની મુદત આપો.

દેશની પરિસ્થિતિ સાંભળ્યા પછી મને ખાતરી છે કે એટલા સમય-
મા હું તમને અહિંસાની સફળતા હથેલીમા મનાવી આપીશ.”

“જોરે લડનની લગામ તમને મોપી અમારે વગસ મુધી
ધેર બેસો રહેવું, એમ ને ? ”

“ના, એમ નહિ તમારી તૈયારી કરી રાખવી ”

“ધારા કે અમે છ માસમા તેવાગ ચર્ચ ગયા તો ? ”

“છ માસમા અહિં ચક્ર લડનનો ગગ એવો અમ્યો દગો કે
તમને ખીજા છ માસ રોકવાનું મન થઈ આવશે ” શરતે અગ્ર
અધારી જવાબ દીધો

“ઠીક ને હું મામુદ, સનીમ વગેરેને મળી વિચાર કરી
એઈઠ, પણ તમને નહિરાખીના સંશન પર જીતગતા જ રાગકીય
કામ ન હોવાના જામીન આપવાના કુકમ જનાવરામાં આવશે
મને ખાતરી રીતે વાન મળી છે, ” કૃષ્ણાએ જ્યુ.

“તો અમે જગતમા ગદીશું ”

“એ બનવાએ છે પરંતુ ત્યા તમારે અમારા જોટલી જ
સાવચેતી રાખવી પડશે ”

“સાવચેતી ગખીશું એની ચિતા ન કુગો કહેા ઉમારી-
ભાઈનો મૃતદેહ કયા હ ? હરતે પૂછ્યું

‘ આવતી કાને હકન કરવા માટે નહિરાખી લાવવામા આનશે ”

“બસ ત્યારે પહેનો કાર્યક્રમ એ કે નહિરાખીમા ઉમાગીસામની
અચક રમશાનવામા નીડને જોમા હરેક જાતિના માણસો સામેન

ચાચ. પૂર્વ આફ્રિકાના દરેક શહેરમાં તે ફિવસે લોકો હડનાળ પાળે અને રોજન રાખે” સરતે કાર્યક્રમ ધડચો.

“પણ એને માટે તો સરકારની પરવાનગી જોઈએ, આ કાંઈ દિંદુરતાન નથી.” કૃષ્ણાએ શંકા ઉઠાવી.

“તો શું સરખસને મનાઈ-દુકમ આપશે?”

“હા છ.”

“આપણે એ જ જોઈએ છે, જો સરખસને મનાઈ-દુકમ આપે તો આપણે એ દુકમનો ભંગ કરી આગળ વધવું, ભલે પછી ગોળીબાર થાય.”

“એ વાત ખરી છે.” બાના જુમ્માએ ટેકા આપ્યો.

“આપણને કબૂલ છે.” કૃષ્ણાએ કહ્યું. એના મનમ વિચાર આવ્યો કે દેહાત્ય એ વખતે જ નીચ દસ્તાની તૈયારી થઈ જશે. છતાં પૂછ્યું: “ગોળીબાર થવા પછી શું કરીશ?”

“લોકોને સરકાર સાથે અસહકાર કરવાનું ચહીશું. એમને કહીશું તમે જંગલમાં આવી વસો. જંગલમાં ખાવાનો તો તોટો જ નથી. ત્યાં એમને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, અદાબનો વગેરે રચાવી દેશું.” સરતે પ્રજાસત્તાકની યોજના રજૂ કરી.

“હીક છે, જુઓ શું થાય છે. આપણને કાંઈ એ વાતમાં ખટ વિશ્વાસ નથી, પરંતુ સરખસ કાદવું એ નકકી અને બનતાં સુધી સરખમે અદિસક રહેવું એ પણ નકકી.” કૃષ્ણાએ અધી વાત મંજૂર રાખી.

સરતકુમાર, બાના જુમ્મા અને ખાસ જવન પડે તેવા ત્રણ ચાર જુવાનને ઘઈ એક વિમાન સીધું જંગલમાં છોપડી મથું.

સાંજે બાદોનાં યુવકયુવતીઓને લઈ કૃષ્ણા નધરાખી ગઈ. ગુરુવારનો દિવસ 'ઉમારી-દિન' રાખવામાં આવ્યો. 'ઉદામ' છાપાંએ એ દિવસનો કાર્યક્રમ જાહેરો. હજારો પત્રિકાઓ છુટે હાથે વહેંચવામાં આવી. પંડોસનાં ગામડાં અને જંગલોને રમશાનયાત્રામાં સામિલ થવા અરજી ગુમરાઈ હતી. 'પૂર્વ' આંદોલના એકેએક સહેર, ગામડાંઓ અને છટાછવાયા ભુમ્માઓમાં પણ 'ઉમારી-દિન' રખાયો.

સરકાર મુજબજુમાં પડી એણે કુકમ કાઢ્યો: 'બગવાખોર ઉમારીના સરઘસમાં કાઈએ જોડાવું નહિ, જોડાશે એને ગોળાએ લીધવામાં આવશે.'

પગારદારનોડરો તો કુકમ વાંચીને જ ફરી ગયા. નરમ વિચારવાળા સુપ થઈ ગયા જુલોનો આપ્યા ન રહ્યા. કૃષ્ણા સરઘસમાં જવાની નહોતી કરતે અને જાના ભુમ્માએ એને આમહપૂર્વક ના કહી હતી. પરંતુ નધરાખી આવતાં જ એના મગજમાં મંથન ચાલ્યું ત્યારે ખાસ પ્રતિજ્ઞિત લોકો પાછળ લોકપા છે, આગેવાન મનાતા લોકો સરકારી કુકમથી ફરી ગયા છે, એવે વખતે જુલોને એકલા મૂકવા એમાં જોખમ હતું. કૃષ્ણાએ નિર્ણય ફેરવ્યો. હાથમાં કાળો વાવટો લઈ સરઘસને મોખરે આવીને એ જોખી ગઈ. કૃષ્ણા મોખરે આપ્યાના સમાચાર સાતળી છુપાઈ રહેલા રેલ્વેલાઈ લોકો આગળ આવ્યા, સરઘસમાં જોડાયા, બધાં માધ્યમ સુધીના રસ્તો સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકોઈ ખીચોખીચ લારાઈ ગયો.

કૃષ્ણાએ જુલંદ અવાજે ઘોષણા કરી: "જાના ઉમારી જિન્દાબાદ !"

લોકસમૂહ એકે અવાજે પડી પાડ્યો: "જાના ઉમારી જિન્દાબાદ !"

સગ્ધસની નવચોપચ્ચ કુખારોથી દશાયેલી પાલખીમાં ઉમારીના મતલેદને પેદાશમાં આગ્યો હતો. સગ્ધસ દીડીવેગે આગળ વધ્યું.

પૂર્ણ દશ કગતા ન વર્ણી ત્યા રે.ચોસ-પલટણ આવી પહોચી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કૃષ્ણાને સજ્જામ કરી, હાથમાં મનાઈ-કુકમ મૂક્યો. કૃષ્ણાએ કુકમને તાબે થવાનો ઇન્કાર કર્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે દિલ્લીગીરીના દલ સાથે કૃષ્ણાને ગિરફતર કરી એ વખતે એણે સરધસના જુવાનોને ઉદ્દેશીને એ શબ્દો કહ્યા:

આજે આપણા શ્રવણન દોગ્ગ બાના ઉમારીની મશાન-યાત્રામાં હખલ કરીને સરકારે તમને રાખે બાગવાનું સમજ કારણ આપ્યું છે. મને એ માયાનો ધા થયો છે. મારું દિલ ધગી જાયું છે મને કોઈ ખીલે પ્રસંગ હોત તો હું તમને કહેત કે હાથમાં આવે તેટલા દુશ્મનને પૂરા કરો પણ આજે ખામોશ આજે ખચરદાર, કોઈ આલ્છા ન થતા. બિગદર ઉમારીના પાક બદનને કાલ ન લગાડના. આ દુશ્મન ગોળી ચલાવે તો સામી છાતીએ ઝીલજે, અન્નનવાસો થજે, પણ હથિયાર ઉપર હાથ ન મૂકના. ખુદા તમને પાક રહેવાની તાકાત બંધે ! ”

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે મોટરમાં બેસી કૃષ્ણા જોન નરફ રવાના થઈ, કૃષ્ણાની મોટરની પીક કરી કે તરત અમરદારોનાં મોંઢાં ઉપરથી વિનય ઝીડી ગયો એમણે ચમરાજ જોરો સીને ધાગણ કર્યો ઇન્સ્પેક્ટરે સોને વિખરાઈ જવા કહ્યું કોઈ ન હોવા હાંટર મારી બધાને વિખેરી નાખવાનો પોલીસે હુકમ કર્યો. પોલીસે આગળ વધ્યા તેવા જ પહેલો હારમાં ઝિતેકા જુવાનો કૃષ્ણાની સુચના-અનુમાર બેસી ગયા જોનજોનામાં પાલખીવાળા સિવાયના બધા લોચ પર બેસી ગયા.

આજ સુધી જેને બીજી અને નમાલા ધાર્યા હતા તે લોકોને આવા ટેકીલા અને કુરવીર જોઈને અમત્તદારોનો મિત્ર ન હાય ન રહ્યો. એમણે હવામાં ફેર ફરવા લાગ્યાં. થોડા મધ્યા માણસો ખસ્યા પણ મોટા ભાગ ન ખસ્યો, એટલે નૂતો પસંદગે ગોડલુખર થઈ ગાળીએ છાડી. પહેલાં જ પાલખીવાગાને વીંધ્યા બીજા ચારે પાલખી ઉપાડી લીધી. એ પડ્યા. એટલે ત્રીજા ચાર જોડ્યા, તે પડ્યા એટલે એમાં બંન્નાણુ પડ્યું, પાલખી નીચે પડી મઈ, જુવાનો રાષે જરાયા, મન ઉપરનો કાજુ ગુમાવી બેઠા, જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને વૂટી પડ્યા. સામેથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો, લોહીની નદી ચાલી, મોટા ભાગનું લોક જોમ આવ્યું તેમ ભાગ્યું. ગોળીઓ બંન્નાણુ જોરથી છૂટી, મર્યાના ગંજ ખડકાયા, અર્ધા કલાકમાં પેલીસ સગવ' ચાલી ગઈ!

આ લીધણુ હતાકાંકના સમાચારથી લોકોનાં હિતમાં લાભ લાગી. જુવાનોના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો શહેરો, ગામડાંઓ નરમ ગરમ આવેવાનો, જંગલવાસીઓ—જેણે ઉમારીનું નામ સ્થાપ્યું હતું, જેણે જેણે દેશપ્રેમ અને આઝાદીનું નામ સ્થાપ્યું હતું—એ બધાં ગોરી સરકાર પર રીસે જરાયા. એકએક આફ્રિકનના હિતમાં ઘણું ગયું: “આ બ્રિટીશ સરકાર ન જોઈએ, આ હરામી સરકાર ન જોઈએ, આ નાપાક સરકાર ન જોઈએ.”

અસહકાર

સ્વચ્છારે માઝ મૂકી. પ્રજાને દગાવી દેવા એણે દમનને કાગડો પૂરતોસમાં ચનાવ્યો. કૃષ્ણાને યજ્ઞનિકામ મરી, આદમને ફાંસીએ લટકાવ્યો. જીવાનોની સ્થાઓને ગેરમાયદે મણી વિખેરી નાખી માત્ર કડપ બેસાડવા ખાતર, પ્રતિગ્રિહિત ગણાતા લોકો ઉપર ખોટા આળ મૂકી, ભરવાળગમાં એમને કાગડે ફટમર્યા ચાલી બત્તતાના ક્રોધાગ્નિમાં બી દોમાયુ પેદા અદર અદર ધૂધવાવા લાગ્યા ‘આ શમતાની સંકારનું શુ કરવું ?’

ક્રમાનીના અદ્યારીઓએ પોતાનો ખાનગી બેઠક મેજવી. પ્રત્યેક થાણાના જીવાનો સનીમના રહેણાણે આવી મળ્યા ઉક ફારેસવામ અને દોરાના અબ્યા મોશો મને ટાગાના આના દાઈ બાની ન રહ્યો. સવોમે સૌની સમતિથી સગનકુમાર અને બાના જીમ્માને ખામ નિમત્તણ મોન્દ્યું હતું બન્ને હાજર થયા હતા

જીવાનોનાં મુખ પર રોષની હાથા હતી ઔ બીનર દી જળી રણા હતા ઉમારો અને કૃષ્ણામાં જતા શુ કરવું તે વિચારવા થગા એકઠા થયા હતા. કેરમાગમ ચર્ચા ચાલતી હતી કોઈ કહેતા “બસ બાહોમ ફરી પડો,” કોઈ કહેતા “નીજે ફરના મવો જ

નેમળે," કાઈ કહેના: "માના ઉમારીના ખૂનીને દાર કરો." રાતના અગિયાર વાગે રીતસરની બેઠક મળી. બાદા લુખાને સર્વાનુમતે પ્રમુખસ્થાને બેસાડ્યા.

ખાનગી ચર્ચાઓ ખુલ્લી રીતે થઈ. હેરટે પ્રમુખે કહ્યું:

"તમારી બધી વાત મેં જરાયર સંજગી છે. તમારો સરદાર ઉમારી મારો પ્રિય શિષ્ય હતો તમારી આગેવાન કૃષ્ણામ્મા મારી પામે બહેલી હતી. તમે કાઈ મને ઝેલખતા નથી. હું તો સિંદુસ્તાનમાં જઈને રહ્યો હતો. પણ તમને મારી વાતમાં વિશ્વાસ પડે તો મને બહી રહેવા દેજો, નહિતર હું પામો આયો જઈશ. આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય સ્થાપવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો મારી પાસે છે. એમાં આપણે દુશ્મનનું કે આપણું લોહી વહેવડાવવાની જરૂર નહિ પડે. તમે બધા બહેલા છે, શુદ્ધિયાળી છે જરા વિચાર તો કરો કે આપણા જંગલોમાં કેટલી ફલસંપાત ભરી છે? અમીં દુનિયા આવીને વસે તો પણ ન ખૂટે આપણે તો સિંદના સાથી જંગલમાં સ્વનંત્રપણે વિહંગવાનાળા, આપણને સહેરોની મુદ્દામી શો ગમે? નામમાં ગોગના દુદામ દુદાઈને ત્યાં ગયા હવે આપણે એક જ દામ કળવાનું છે અને ને જવાને જંગલમાં બોવાતી લેવાનું એની એલે અંકેલે રસતે પહી જગે એનું ગજ આપણા સાથ વિના પળવાર નહિ નળે. તમને મારી વાત મળે એતરે તો હું તો કાલ સવારે જાડેન્દામુ ખડાર યાકુ કે જે સગકારે મળ્યા હુસેન જેવા સ્વધુપુરજને દેશપાર કર્યા, જેણે આપણા પ્રાણપ્રિય સરદાર બાના ઉમારીનો બાન લીધો, જેણે આદમ જેવા બહાદુર લુવાનને ફસીએ લટકાવ્યો, જેણે કૃષ્ણામ્મા જેવા પરગલુ બહેનને દેશનિકાલ કર્યા, અને જે સરકારે દ્રષ્ટરોમીની બગરમાં નિદોષનાં લોહી વહેવરાવ્યા એવી રાજતાની સરકાર સાથે સંબંધ રાખવો તે કાદુનું દામ છે. એની નોકરીઓ, એની નિશાળો

છેડી, અદાવતોને છાત મારી સૌ જગતમાં ચાલ્યા આવે અને સ્વતંત્ર થાયો અને ખાતરી છે કે અર્ધી આફ્રિકા તે જ ધડીએ જગતમાં વસી જાય” માતા જુન્મા જામ ખાવા રોડાયા એમના શબ્દોની જાદુ અમર ચર્ચકતી જુવાનો ઊંચે જાસે સાંજનો ન્હા દતા એમણે આગળ ચલાવ્યું. “પરંતુ આ પહેલા તમારે થોડુંક કામ કરવું પડે તમાગ્રમાંથી જે રહેશેમાં જઈ શકતા હોય તેમણે ખાનગી રીતે નાતવાર એને મંડોવાર ઠરાવો કરી ગમવા કે વખત આવ્યે સૌએ જગતમાં નાસી જવાનું છે. સુખ્ય માણસોને આટલી વાત સમજાવવાનું કામ પણ તમારે માથે ગહેયે હું જુલો છું એટલે કે ત્યાર મારી વાનમાં ખતમા મુક્તા તમને વિચાર ચર્ચ પડે ! એટલે હવે શગતમને બે શબ્દ કહેજો. એણે આપણો દેશ સ્વાધીન ન થાય ત્યાંસુધી વિદ્યાપીઠનું પાણી હગમ છે” છે એ ઉત્તરથી તમે જાણી શકશો કે એને કેટલી ધમક છે ત્યાંનો શરત, શર કરો.”

શગતે તુનીફ્ટી સ્વાહિલીમાં જુન્માદાર બાપણ ક્યું, જુવાનોના દિલને હૃદયમથાવી નાખ્યા. અસદકાગ એ એક જ અકસીર ઇલાજ છે એવું સાનિત કરી દીધું, દિંસાથી મેગવેલુ સગાજ અદર અદર લડાવી મારશે એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો અને ઉવરે કહ્યું:

“ શહેરમાં વસનારા, કારખાનામાં કામ કરનારા એ સરકારના હાથપગ છે, એ જગતમાં ચાલ્યા આવે એટલે મરકાર મરેલો જ પડી છે. વળી જગતમાં આપણને વરસ દિવસ કુખ જેવું લાગશે, પણ પછી આપણે જગતે જગતે ગ્રામપચાયતો સ્થાપશું. ધટાદાર છાયામાં મજનનાં નવાં ગામ વસાવશું. રહેઠાણે જુલાવી દે તેવી સાલગી કચ્છ અને એવાં એ ગામેગા રાતને પહેલે પહેલે ખાન. ઉમારી અને કૃષ્ણામ્માનાં લોકગીત અને રાસ તમે સાંજગીશે ત્યારે તમને એમ થશે કે ‘આ તો અણુવાયું’

સ્વરાજ આવ્યું' બસ, હવે અસહકારના જાહેરનામાને તમે સમતિ આપો અને દરવેગ કરાવવા છીપડી બાંધો. સ્ટેટની જ માગે અરજ છે. બોલો બાના ઈમારી..”

“ જિન્દા માદ ! ”

હૈરતના બોધની જુવાનો ઉપર ભેડી અસર પડી, સીએ બાના જુઓના પ્રતાપ જોડમતે વધાવી લીધી.

બે માસમાં શહેરે શહેરમાં દરવેગ થઈ ગયા અસહકારનો દિવસ મુઠ્ઠા થઈ ગયો, ફરમાન બહાર પડ્યું બાંધે રાહ જોઈને જ બેઠા હોય તેમ લોકોએ ચોપીસ કબજા જ મલકાવવાની દીધા.

હિંદીઓએ આફ્રિકાના ઉપકારો યાદ કરી, એમની લકાતને સક્રિય ટેકા આપવા સરજાગી નોકરીમાં કાઢી પણ હિંદીએ ન રહેવું એવો દરવેગ કરી દીધો. કુદરતે થયેલા હિંદીઓને દેશમાં ન જવું હોય તો જગલમાં રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપી.

*

નોકર-દાસીને સમજાવ્યું પડી ત્યારે બાજુ હાથ ઝડી નહોતી એકે ત્રિવાયતતાઈ કર્યા, જનાબ આવ્યો. હમન કરો, જાગીઓને જોર કરો. ગવર્નરોએ આમે કિતરવાળ્યો. ‘લોકો બધા જગમમાં ચાલ્યા ગયા છે, મના ઉપર અમે હમન કરોએ? કાને અમે જોર કરીએ? નોકરો જતા અમારા તો બાંધે હાથપમ ગયા હરમમાં બોલ નથી ઝાંડિયા પટાવાળો નથી કારકુન નથી ટપાલમા ટપાલ નથી, સ્ટેશન બધા સુના પાળા છે શું કરવું તે સૂઝતું નથી ખાતરી ન થતી હોય તો જાતે આવીને જોઈ જાઓ.”

વાંચીને પણ અધાને દડડતો ફેળવ મોકલ્યો: “સમજવડથી કમ, દો, બેઠ પાવો, ફાલવાવો—અમે તેમ દરો પણ જાણ્યાંથી એમને પાછા બોલાવો.”

અવનંદેએ જાન્યેમાં પાદરીઓ મોકલ્યા. પાદરીઓ દાધુન તાનિ પાછા આવ્યા માન મુકીને, ગર્વ તાળે અમલદારે મનાવવા ગયા, એકઠી રવડોને વીસે મોટે પાઠા ફાં.

દિવસો હિર દિવસો વીત્યા, મદિનાઓ હિર મદિનાઓ ચાલ્યા. ફાં પાછા આવ્યા નહિ તહેરો જલો ખાવા ધાવડે, કામખાન ને કાઠ ચાલે, સિમરેટ ને ફેરેલીન, કાપક કે તમાકુ—ખંડ વપરાતું બધે રૂપું. દુનિવાના રેપાર લાંગી પાવા, અમેરિકન બજાર તૂટી ગયા. જાણીઓ રાતે પડીએ રાવા, પગેલી મુકી-દાગેએ હારખાન ને લીકામમાં મૂક્યા—પાણીને મૂળે વેચવા મોક્યા. શુક્રમીગદ અને નયુરચંદ, રમાઈ અને એન્ડર્સન જેવા આફ્રિકન—દિલમાં રાચનારાઓએ હારખાનાં ખરીદી લીધાં. એક પછી એક વિદેશી વેપારીઓ પણ બેગા રૂપ લાખા. ઘણામાંકવા માખમો રહ્યા. દેશપગેશના હાંપના પ્રાંતનિધિઓ, અવનંદે અને મુકીબર અમલદારો દેશજક મામમાં ગદી ગયા.

અવનંદેને ખાતરી થઈ કે દવે ગાજ નહિ રાખે, દવે કાઠ નહિ ફાવે. એટલે એમણે ઉદ્દેશો પામે નાખ્યો. લક્ષ્મીદાસ એકે આદર્પાય માહુતોને બંધે બોલાવ્યા.

“આમર અગેરાન કાણુ છે ? એનાં નામ કાણુ જાણે છે ?” અવનંદે પૂછ્યું.

“હું જાણું છું. પણ નામ ન આપું” લક્ષ્મીદાસે કહ્યું.

“એમ તો મને ખબર છે. એ નામ ખરા હશે કે કેમ તે યંકા છે. પણ નામનું કારે કમ નથી. તમે જઈને એ લોકોને સમજાવો. આ ગીતે બિચારા લોકો હેઠળ પરેશાન ચર્મ જશે. એમને શું લેઈએ છે, કેમ હક્ક લેઈએ છે એ કંઈ હોતા નથી; વાતચીત કર્યા વિના ખબર કમ પડે!” મનનંદે લાશણીનો કૃત્રિમ ઝરા વહેનો મૂક્યો.

“અમે સમજાવવા જવા તૈયાર છીએ, પરંતુ એ લોકો માનશે નહિ.”

“તમે અવલ તો કરી જુઓ. એક આખી ગળતુ કિત મનું હોય તો આપણે આ માટે અવલ ન કરીએ!” વિદ્યાવતી વાણિયે હસમત કરવા માંડી.

“તો અમે નાં લે જઈએ, કેમ કાકતર ચાહેજ?”

અંધા સંજત યશ. આજે દિવસ જવાનું ઠગવી ગોડવા. ગોડતાં ગોડતાં અવનંદે હેતથી કહ્યું “જુઓ, એમને સારી રીતે સમજાવજો. અમારા દિલ્લમાં એમના પ્રત્યે તેર નથી, લાંબે અમારા માણસો મારો નાખ્યા, કેદ કર્યા એમનો જે આજેવાન હોય તેને મારા નામથી દહેજો કે છુ તો ગેટલેસુધી તૈયાર છુ કે એ લોકો નો કહે તો કુતેન, માયુદ્ધ અને મુખ્યામ્મા-અધ્યને ડાગો મુક. આ વધુ લોકો મુગ લાત કરે કરનાર છે; ખગ આજેવાન છે. એમની સાથે મસલત કરીને જગ્યાળ દેવો હોય તો એમ કન્વા પણ હુ ગાજ છુ” અવનંદે ઉદગતાની રૂઢ વટાવી.

તેમાં અગ્નિ સરકાર પડ્યાતાપ માંધે રાજગાદી ટોડે છે

“અમી સામઃ જુગ્મ્યામ્ રુદ્રકુમાર રટે ઇ” હદ્ધીનસે
આંગળી ચીંધીને સાધીએને કહ્યું

એ જ વખતે રુદ્ર કુમાર ઉપરથી નાહીને આવતો દેખાવો.
ઐશ્વર્ય સરો ઉપર બીના વાગમયી મોની દપડના દના
એનો ધી-મનો પ્રતિભાસના અદેરો આગળ દિલનું માન
અને પ્રેમ ઉપાળવને. ધડોલ સરોદાસ અને પ્રસન્નપૂર્ણ
નજરે સરવને નેષ્ટ ગયા. એમને થયું કે આટલી સુકુમાર વયમાં
સરતે પૂર્વ આક્રિમ ક્રાન્તિયો, અર્ધનંદને અદાન કર્યા, પદેશી
પ્રજાનાં દિલ છતી ધોવાં સરત નહતે આલ્યો એટલે સૌએ
ટોપી હિનાની અશામ કર્યા, રુદ્રને નમનાયો સાગ દાદળેડલ
મદેમાનો માટે આંડીએ નિહાવી, કેળા અને પાણી મુક્યા
યોને જલદી કપડા સૂચી અંચીને સાધીને ડોડે બેઠો. પાસેની
ઝૂંપડીમાંથી જાના જુગ્મ્યા રુદ્રીને એક અદેમાનો બૂટવાગા પગ
સરકના નાખી સાંધી પડે.

“રુદ્રકુમાર, કેનિવાના ગર્વનંદે અમને આપતી અને
ખાના જુગ્મ્યાની પાએ મોહ્યા છે.” હદ્ધીનસે પત દર કરી

“હીક” સરતે તટસ્થ બાવથી કહ્યું.

એમાં નહિજ સરકાર પસાતાજ સાથે રાજગાદી હોડે છે ૨૨૬

“નવનર કહેરાવે છે કે એ લોકાને શું જોઈએ છે, આ માટે જન્મમાં વ્યાધ્યા મળે છે, કોના કરથી બહાર આવના નથી? અમારી સાથે કાંઈ વાતની ન કરે તો કાંઈક ખતર પડે ને।”

“આ લોકાની એક જ માગણી છે, મવર્નરાએ વ્યાક્રિષ્ટનો કિનારો છોડી વાલ્યા જવું” શરને સીધી વાત પડી.

“તમે એમ કહેજો પાટને ન જાણો મવર્નર બહુ સહૃદયતાઈઃ આ જાગનમાં તમારી અને નાના જુમ્માની મદદ માગે છે, ભેટા અગ્ને તેજ સુધારા આપવા તેઓ તૈયાર છે” મિ. સ્માર્ટ બોલ્યા.

“તમે નમામાં રીફા ખાડો છો. વ્યાક્રિષ્ટમાં વ્યાક્રિષ્ટનો રાજ કરે, અમેજ ઇંગ્લાંડમાં ગજ કરે, જેમ કિંદી કિંદમાં કરે છે. એમાં સુધારાની વાત ક્યા આવી?” શરતે કુંકું પનાવવા પડ્યું.

“મવર્નર પણ એમ જ કહે છે બધી સત્તા વ્યાક્રિષ્ટવાસીના હાથમાં, અમેજ માત્ર સલાહકાર નરીકે રહે.” એક અજબવા મુદરથ બોલ્યા.

“તને વાટાઘાટ કરવા આબ્બા હો? અમારે વાટાઘાટ નથી કરવી.” શરતે કહ્યું. “અને આવી જાગતમાં અમને લાખી લપ પરાંદ નથી. પરેશીઓ પોતાના દેશ જાય. અહીંના વતની જે દરવુ કમે તે કરશે.”

શરત ઉત્તરવગિયો લુવાન છે માની મિ. સ્માર્ટ એક વધુ પ્રયત્ન કર્યો: “લુઓ જાના જુમ્મા, ગમે તેના તો પણ શરતકુમાર પરેશી છે. તમે હજી મર્ડ કાલ સુધી પરેશમાં હતા. આ જાગનમાં લડત શરુ કરનાર જાના હુસેન. કૃષ્ણામ્મા મામુદ વગેરે લોકો વધાર જાણે, એમણે આ માટે લડત શરુ કરી તે જાણવું જોઈએ. અત્યારે એ લોકો સાથે મસતત

કરવાની જરૂર લાગતી હોય તો ગવર્નર એમને હોડવા તૈયાર છે. ’

“ અમારે કોઈને મળવાની જરૂર નથી. એ મધ્યના અધિકારી સ્પષ્ટ છે સહિત બાના ઉમારીએ પુરૂષ શબ્દોમાં જન્મત આખાને સજાગી દીધું છે કે ‘આ સગ પૂર’ આફ્રિકામાં પ્રજાસત્તાક સ્થાપવા માટે ઉપાડી ટ.’ પંદરીએને વહેપાર કરવા માટે રહેવા દેવા કે કેમ એ પણ આફ્રિકાની મરજીની યત્ન છે ગવર્નરને નથી દેખે ” કાલા મકતે વેળાસર થઈ બેગા થઈ જાય ” કુત્તે હેવટની વાત કરી નાખી.

બોના મોર્ડ બધ થયા બાના જુઝમાની મૂગી સંમતિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી શાન્ત અને જાના જુઝમાને સમાપ્ત કરી નધા પાછા ફર્યા

હિન્દના પેટાર મજૂરો પાલ્કામેન્ટને હાપરે પથ્થર નાખે છે, એ હાપરે નહિદાનીરી રનાન-સમાજાઝ આબ્બા “ બધા પ્રત્યક્ષ નિદેશ નીવડ્યા કે. ’ વાંચીને સૌ વિમાનભુમિ પથ્થર, મંજુરના દાય દેવા પડ્યા, અસહકાર એમને નોવા પોદરાવી. અસહકાર એ એના સાવા કીના ક્યાં અસહકાર એનું રાજ્યત્ર અટકી પડ્યું, એનો રાહગે વગી મયો સમાપ્ત બીચી ટકડી ગાળનાની નુક અસહકારે માન વાગ નીચી કંગવી.

આફ્રિકાને પૂર્ણ સ્વાત્ર ધ આપવાનું જાહેનાત્ર પાલ્કામેન્ટે એકમતે પસાર કર્યું. જાહેરનામાના નીચેના નળે વાંચીને જન્મત આખું વિરિચન થયું

“ આથી અમે જગતમાના પ્રજાસત્તાક અને સ્વતંત્ર રાજ્યોને જાહેર ચરીયો છીએ કે પૂર્વ આફ્રિકાની પ્રજાના

જેમાં અંગ્રીજ સરકાર પશ્ચાત્તાપ સાથે માનવાતી ઠોડે છે ૨૭૧

હકની લડત વ્યાજખી અને સકારણ હતી. દરેક રાષ્ટ્રને પોતાનું
ગત્તે ચલાવવાનો સંપૂર્ણ હક હોય છે. જો હક આજે અમે
જો બહાદુર અને રેકીલી પ્રજાને આપીએ છીએ, આજથી અમે
પૂર્વ આફ્રિકા ઉપરનો અમારો તમામ હક સ્વર્ણ હાથે
લઈએ છીએ.

“ સાથીસાથ અમે નિખાલસપણે અમારો અનુભવ
જગતસમક્ષ રજૂ કરવાની આ તક લઇએ છીએ, અમે
સેકડો વરસ પ્રમથન પર રાખ્યું હતું, કિંદુસ્તાન જેવા દેશ
ઉપર રોકો નહીં મુખી અમે મુનિમન-એ-દરકાબો, દેનેકા
અને આયર્લેન્ડ પાસે એક દિવસ પિસ્ટિશ મહારાજાનાં અન્ન
મતા, પરંતુ આજે અમારે અત્યંત દિગ્ગીરી સાથે કમ્પ્રો
મીસુ પડે છે કે જે દેશને પણ તમે કમાવવા જતા અને જ
એમના પણ તમે કમાયા, જે દેશને પરાધીન બનાવવા જતા
અમે જ પરાધીન બની ગયા, જે દેશને પરાજિત બના
વવા જતા અમે જ પરાજિત બન્યા અને જે દેશને
કુલામ ગણવા માટે અમે જે ભયંકર મુલાકાતો કર્યા છે તેને
જોકે તમને રાખીએ તો પણ સરવાળે અમારે વાગે પશ્ચાત્તાપ
અને કલેશ જ રહ્યા છે

“ અને અમારા આ અચૂક અનુભવ ઉપરથી મોટા લઈ
પ્રમથન ઉપર ચિકારી નજર ફેરવતાં રાષ્ટ્રો એવી જશે તો
તે પશ્ચાત્તાપનાં બિના અસુ અને રાષ્ટ્રવિધાતક કલેશનથી
શિખરી જશે

“ વિશ્વમેથી ઇસસ માનવજાતમાં બધુગાવ મેરો ! ”

વિજય-મહેત્સવ

જૂ'ગલે જંગલે અને લુમ્મેલુમ્મે ખુશખબર ફરી વળ્યાઃ
 "અમેતેએ રાજનાદી છોડી છે. જાના દુમેન, કૃષ્ણામ્મા, મામુદ
 વગેરે છત્રીને નછમેગી આસી મર્મા છે, આવના શુક્રવારે નછરો-
 જીમ! આઝાદ મહેત્સવ ઉજવાશે."

સાંજાળીને લોટો પાગલ બની ગયા. તાયમાં જે વ્યાખ્યું તે
 હાલ નાચવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ અને બાળક અને છુટ્ટા, મોમો
 ફરવા મંડયા. ખવાપીવાનું લાન ન રહ્યું. જાના ઉમારીનાં
 મીત માવા લાગ્યા. સામાન ઉપાડી શહેરો તરફ ચાલી નીકળ્યા.

શુક્રવાર આંજ સુધીમાં શહેરો ને ગામડાંઓ ફરી વરસી ગયાં.
 ઘેર ઘેર ધન-પત્રાકાઓ ફરતો, રસ્તાઓ ઉપર પાણી ડાંટાઈ
 ગયાં. નછરોજીની બગ્ગરમાં ચાલવાનો માર્ગ ન રહ્યો.

શરત અને જાના લુમ્મા નછરાગી ગયા. જાના દુમેન
 અને કૃષ્ણાને હેનથી ભેટ્યા. આનંદનો પાર ન હતો. મહેત્સવની
 તૈયારીઓ માઠી, ઝરતે પહેલું નિમંત્રણ દેશ જતા ગવર્નરને
 આપ્યું અમેરિકન પ્રજાસંઘ, દક્ષિણ અમેરિકન પ્રજાસંઘ,

યુરોપનાં સર્વે રાષ્ટ્રો, ચીન અને જાપાન, તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ઇગિપ્ત, ઇન્ડિયા અને હિન્દુસ્તાન-સર્વે સ્વયં નિર્મળો પાઠવ્યા. દામ રાષ્ટ્ર બાકી ન રહ્યું.

આતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠને ખાસ આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું વિદ્યાપીઠના જુના-નવા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને દુનિયાના જોડે તે ખૂબમાં હોય ત્યાંથી જાવી પહોંચવા લાગ્યા નાખ્યું.

પૂર્વે મદી નહિ ઉજવાયેલો એવો મહોત્સવ આફ્રિકાને આગળે નઈ રાખીમા ચર ધરો સમામકપને સહયોગવામાં કારારસિકએ કવચરો પોતાની બધી મૂડી ખર્ચી નાખી પણ દુરોધનતા ધનમહાર માફક જેમ ખર્ચતા જ્યા તેમ એ મૂડી વધતી મધ કબાસુદિનું ત્યાં પ્રદર્શન ભગયુ ભોજનાલયમાં પણ વ્રજાધરોનો હાથ દેખાઈ આવતો હતો ભોજનની વાનીએ આતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના દેશદેશથી આવેલાં બાઈમહેતોએ જનાવી હતી એટલે એની વિવિધતા એક ન હતી. દુનિયાનાં રોનગિવાએનું સમેવન થયું હતું. જગતભરની સરકૃતિની મરે પરિપદ ભરાઈ હતી. લખ્ય સભારથાન સુશોભિત ચીને વિના પણ હીપતું હતું.

પ્રાતઃકાળથી મકપની દવા ધૂપથી પવિત્ર થવા લાગી. એક ખૂબામથી આવતા સંગીતના મધુગ તાનથી વાતાવરણમાં મસન્નતા પુ. ૧૪

ધીરે ધીરે લોકો આવવા લાગ્યા સ્વચ્છ અને સારાં વજો સૌ સૌના દેશની ખાસિયત બતાવતાં હતાં એકમીજતતા ધનમાં ભોલતા હોય તેમ, અવાજ વિના, સૌ વાતો કરતા હતા લોકો આવતા થયા તેમ હારમધ બચરિયત ગોઠવાતા ગયા. થોડીનાગ્યા મંડપ ચિત્તર ભરાઈ ગયો, જગતનો કોઈપણ દેશ બાકી ન હતો.

બાસપીઠ ઉપર જન્મનાં રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓ, દેશ સિંધાવના ઝવર્નર અને બીજા જાણીતા માનીતા લોકો હતા. બાના હુસેન અને કૃષ્ણામ્મા, બાના લુમ્મા અને કરનકુમાર, મામુદ સલીમ અને કાસીમ, જિતેન્દ્રનાથ અને વાસંતીદેવી, શાહ આલમખાન અને યાકુબખાન, સાલીમખાદા અને શેરખાન વગેરે આવી પહોંચ્યાં હતાં.

બાસપીઠથી સહેજ ઊંચું ઉમારીનું આગમનું પુતળું શ્રેષ્ઠતામાં આવ્યું હતું.

સંગીતના કામગામની સરખાત ચણ. સંગીત પૂરું થતાં જ મામુદ ઉઠ્યો, આવેલાં બધું અતિથિઓનો આજ્ઞાર માની એણે રવાતંગનું બાહેરનામું વાંચી સંબળાવ્યું. ત્યારબાદ પૂર્વ આફ્રિકન પ્રજાસત્તાકના હોદ્દાદારોનાં નામ બહેર થયાં. બાના લુમ્મા પ્રમુખ, સલીમ સેનાપતિ, મામુદ પરાશક્રમંત્રી, કાસીમ શ્રદ્ધાસિવ અને બીજા હોદ્દાદારોનાં નામ બોલી મામુદ બોલે, સભાજનેએ તાળીઓના અવાજે મંજૂરી આપી નમસ્કાર બીનું નામ ઉમારી-અગિની ગખવાનું બહેર થયું.

બાના લુમ્માએ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું:

“પ્રમુખપદનો અધિકારી ઉમારી હતો. અત્યારે કામ હોય તો ઉમારી સાથે રાત-દિવસ ધૂમી દેવનિશાલ થવાર કૃષ્ણા છે. મેં અને ઘણા આગ્રહ કર્યો, બાના હુસેને પણ થવું હતું, પણ ‘પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ પદેથી ન હોઈ શકે’ કહી એણે મંન્દાર ક્યોં દુ વયોજદ હું આવશ્યકી મ રૂં કામ સરત કરનો અબ્બે. હ, હવે જાનથી મારી બીજા પાંચ કૃષ્ણા ઘટે એવા અ શા રાખું છું. આ જન્મે પાસેથી ત્રણ વરસ આફ્રિકામાં રહેવાનું મેં વચન લઈ લીધું છે.”

વાનતીદેવીએ ઇમારીને અજ્ઞાપિ આપનાં, સમ્રામકપને આસુ પાડ્યા કૃષ્ણને માટે જે વેણ કહી એણે ધરતની અડલા કરી 'ધરતકુમારે પોતાની પ્રતિજ્ઞા આજે પૂર્ણ કરી છે જનતસરમાં અંદિસાને બળે શાંતિ સ્થાપવામાં એણે પોતાનો કાળો નોખાવ્યો છે જે ક્ષમ પચાસ વરસથી રિશ્વરાધ્વસ થ નથી કરી શક્યો તે માત્ર એકદેશ પુરતું ધરતે પાગ પાડ્યું છે એને આપણા અશિન દત્ત દેા "

શરત લોકો ગનન'રોને ગાટે પ્રિદાપના ભે મોલ કહી એણે જિમેયું " દોઢ વરસ પહેલાં ગિતેદ્રનાથ કાકુમ્બા એક અદિગત પ્રવચનનો જે સખત વિરોધ કર્યો હતો. આજે મને ખાતરી થઈ છે કે અંદિસાની અગ્રેવ શક્તિ ગણના નમગામાં નમણા માનવીને પણ સમજ અને સ્વતંત્ર બનાવે છે અને એમાં જ ગણતરી સાચી સ્વાધીનતા છે.

' જે ખાના લુગ્માના આગકને વશ થઈ ને અહીં રહેવાનું નીકળ્યું છે આજે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના લગભગ સઘળા પ્રતિનિધિ બંધુઓ અહીં હાજર છે એ વખતે મારું અહીં રહેવાનું મુખ્ય કારણ હતું તમને જણાવી દઉં મારા આફ્રિકવાસ દરમિયાન ૬ એવી જગ્યાએ હતો જ્યાં મશીનોનો અજબ જાટ ન હતો વીગળીની અખ-અજમણી ભત્તોએ નહોતી, અભૂરોનાં લોહી ચૂસનારા શક્ષતી કારખાનાં નહોત્યાં મારી આસપાસ વસતાં કુટુંબીઓનું જાત અને ન તોથી જીવન જોષ્ટ ને મને લાગ્યું કે આ લોકો ફરી પાછા પશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની જાળમાં ન ફરવાય એ માટે મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જ્યતને આજે ચૂમગાવી રહેના મત્રવાદના ધોવાટ સમાનતા માટે મારી વિદ્યાર્થી અશ્વમુના વર્ગો ખર્ચવાં જોઈએ, જે મારા અહીં રહેવાથી ફરી વાર લોકોના જીવન થના

-રહેંચાવાને બદલે મુક્ત અને ખુલ્લુમા રહેનાં હોય તો મારું અહીં રહેવું સાર્ય છે.

“અને તમને—સ્વાતંત્ર્યના પ્રેમીઓને એ પણ જાણાવી દઉં કે ત્યાંમુખી કારખાનાં દરતી ધરાવે છે ત્યાંમુખી મજૂરોને ખરી સ્વતંત્રતા મળે છે એમ મારું મન ક્યૂલ કરતું નથી.”

ચરન બેઠો, ઇંગ્લીશ માસ્ટર અને ભારે હર્ષનાદ વચ્ચે સભ્ય વિસ્ફોર્નન થયું.

*

જેજે દિવસે મહેમાનો દેશ જવા તૈયાર થયાં. નિતેન્દ્રનાથ અને વાસંતીદેવી બાના લુખ્મને નમસ્કાર કરી વિમાન પાસે આવ્યાં. કુખ્લુખ્મને પ્રેમથી બોલ્યાં. શન્ટે વાસંતીદેવીને નીચા વળી નમન કર્યું. વાસંતીએ બાવબીના આશીર્વાદ દીધા: “જગનની દિંસાથી રિયાતી પ્રભુઓને અદિસક ચકિતનું જ્ઞાન કરાવવા ચિરકાળ હવજો.”

*

અને હિમતા ચૂડનું આતિથ્ય સ્વીકારવા જતાં હોય તેવા જે વિમાન આકાશમર્જે જાયે ને જાયે આવવા લાગ્યાં.

